

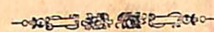
बालसंगीतबोध.

पुस्तक ३ रें.

गायनसमाज-पुस्तकमाला.

पुणें गायनसमाज.

बालसंगीतबोध.

पुस्तक तिसरें.

हें

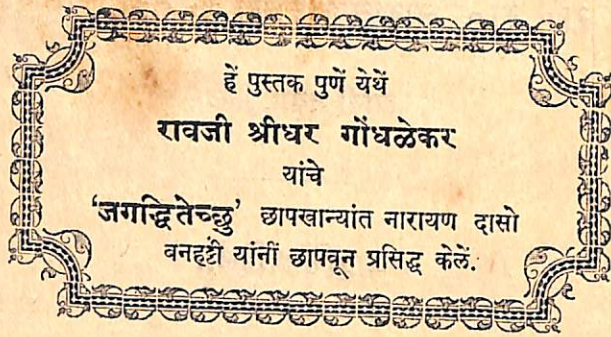
रा० रा० नारायण दासो बनहट्टी, बी. ए.

ह्यांनीं तयार केलें.

आवृत्ति पहिली.

सन १९०६.

किंमत दीड रुपया.

हें पुस्तक पुणें येथें

रावजी श्रीधर गोंधळेकर

यांचे

'जगद्धितेच्छु' छापखान्यांत नारायण दासो
वनहट्टी यांनीं छापवून प्रसिद्ध केलें.

प्रस्तावना.

बालसंगीतबोधाचें हें तिसरें पुस्तक होय. ह्यांतील विषय रचना व योजना पहिल्या व दुसऱ्या पुस्तकांप्रमाणेंच आहेत. ह्या पुस्तकांत प्रथम १ पासून १९ पाठांपर्यंत रागांस व गीतांस उपयोगी पडणारे विशेष कठिण असे १९ अलंकार दिले आहेत. ह्यांतील कांहीं अलंकारांत मंद्र व तार सप्तकांतील स्वरांचीही योजना केली आहे. पुढें १६ व्या पाठापासून ४४ व्या पाठापर्यंत विद्याखात्यांतील मराठी क्रमिक पुस्तकांपैकीं पांचव्या व सहाव्या पुस्तकांत असलेल्या नमुनेवाईक सर्व कविता घेऊन त्यांस योग्य व अनुकूल असे निरनिराळे राग व ताल लावून दाखविले आहेत. ४५ व्या पाठापासून ९६ व्या पाठापर्यंत १२ पाठांत, क्रमानें प्रहर्षिणी, मत्तमयूरी, हरिणी, मंदाक्रांता, वियोगिनी, व शिखरिणी ह्या वृत्तांच्या कविता क्रमिक पुस्तकांत न आलेल्या मुद्दाम घेऊन त्यांतील प्रत्येक कविता अनुरूप अशा दोन दोन रागांत व तालांत बसवून लिहून दाखविली आहे. असें केल्यानें आतां तिन्ही पुस्तकें मिळून प्रसिद्ध अशा कोणच्याही वृत्ताची मराठी कविता गायनांत बसवावयाची राहिली नाहीं.

एथपर्यंत वृत्तात्मक कवितांचे सर्व नमुने दाखविले. यापुढें प्रौढ गायनांत दृष्टोत्पत्तीस येत असलेले प्रबंधाचे निरनिराळे प्रकार बाल विद्यार्थ्यांना कळावे ह्या उद्देशानें मुद्दाम मुख्य अशा रागांत व तालांत प्रसिद्ध नायक व उस्ताद यांचीं दोन ध्रुवपदें, दोन ख्याल, दोन तराणे, दोन स्वरावर्ती, दोन प्रबंध, एक चतुरंग, दोन जयदेवकविकृत अष्टपद्या, कर्णाटकी एक गीत व तीन कीर्तनें लिहून दाखविलीं आहेत. ह्या योगानें त्यांना प्रौढ व सशास्त्र गायनाचा थोडासा तरी परिचय होईल अशी उमेद आहे.

ह्या पुस्तकांत गायनविचारापैकीं अवशिष्ट राहिलेला विषय जे राग त्यांचा उपोद्घातांत थोडक्यांत पण पूर्णतेनें व सर्व दिशांनीं विचार केला आहे. रागांस अतिशय उपयोगी पडणारा जो स्वरप्रस्तार त्याचें प्रथम सविस्तर वर्णन करून नष्टोद्दिष्ट समजण्याकरितां खंडमेरूची सोपपत्तिक रचना सांगितली आहे, व त्यावरून नष्ट व उद्दिष्ट प्रकार कसे काढावे हेंही उदाहरणांसह स्पष्ट करून दाखविलें आहे. नंतर रागांचे शरीररूपी जे नानातऱ्हेचे स्वर त्यांविषयीं विशेष विचार केला आहे. एथें सप्तस्वरांचें सापेक्ष प्रमाण, त्यांच्या लहरींचें प्रमाण व हेच स्वर तंतुवाद्यांत ३६ इंचांची तार घेऊन तीवर काढले असतां त्यांमध्यें दिसून येणारें तारेचें सापेक्ष इंचांचें प्रमाण ह्या तीन प्रमाणांची तुलना करून महाराष्ट्र किंवा उत्तर हिंदुस्थान, कर्णाटक, व पाश्चिमात्य राष्ट्रें ह्या तीन ठिकाणच्या प्रचारांतील मुख्य स्वरांमधील श्रुतींचीं व स्वरांचीं अंतरें देऊन व तारतम्य दाखवून त्यांचा मेळ घालण्याचा प्रयत्न केला आहे. याच्यापुढें ओघानेंच विकृत स्वरांचा विचार प्राप्त झाला. ह्याविषयीं विचार करितांना निरनिराळ्या ग्रंथकारांनीं भिन्न भिन्न विकृत स्वर किती व कोणचे मानिले आहेत व त्यांचा असा मतभेद होण्याचें प्रयोजन काय ह्याचें फार सूक्ष्म रीतीनें सकारण व सोपपत्तिक वि-

वेचन केलें आहे. संगीतरत्नाकरकारापासून आजपर्यंत विकृत स्वरांच्या संबंधानें परिवर्तन कसकसें होत गेलें व आजच्या मितीला त्यांची स्थिति काय आहे हें एकसमयावच्छेदेंकरून एकत्र दाखविण्याकरितां शुद्ध व विकृत स्वरांचें संपूर्ण कोष्टक दिलें आहे, व पुढें ह्या कोष्टकांतील प्रत्येक रकाना घेऊन त्यावर विस्तारानें टीकात्मक विवेचन केलें आहे. ह्या विवेचनांत सर्व ग्रंथकारांचे मतभेद नमूद करून व त्यांतील ग्राह्याग्राह्यतेचा भाग ठरवून शेवटीं स्वसंमत ह्या सदराखालीं दिलेल्या स्वरांविषयीं लिहितांना आपल्यास शास्त्र व प्रचार ह्या दोहींसही धरून सध्यांच्या स्थितींत किती व कोणचे स्वर मानणें योग्य व इष्ट आहे, ह्याबद्दल शास्त्रीय दृष्टीनें सविस्तर व सोपपत्तिक ऊहापोह केला आहे, व अखेरीस सर्व प्रकारच्या गाण्यांचा संग्रह करण्याकरितां १८ स्वर त्यांच्या श्रुतींसह निश्चित केले आहेत.

एथपर्यंत स्वरांविषयीं सर्व दिशांनीं व सर्व प्रकारें विचार झाला. यापुढें रागांच्या जनक व मूलस्वरूपभूत ज्या जाति व गीति ह्यांचीं लक्षणें देऊन व त्यांचे विभाग सांगून थोडक्यांत त्यांचें स्वरूपही स्पष्ट करून दाखविलें आहे. ह्यांतच कपाल व कंबल ह्यांच्या स्वरूपाचेंही दिग्दर्शन केलें आहे. इतकी सामग्री तयार झाल्यानंतर एथून पुढें मेळ व राग ह्यांच्या विचारास सुरुवात केली आहे. प्रथम मेळांचें लक्षण देऊन मेळ व जाति ह्यांमधलि भेद स्पष्ट करून दाखविला आहे, व पुढें पारिजातकार व रागविबोधकार ह्यांच्या मतांप्रमाणें मेळांचे विभाग व संख्या सांगून रागविबोधकारानें दिलेले रागांवरून नांव पावणारे २३ मुख्य मेळ, त्यांचें स्वरात्मक स्वरूप, व त्यांच्यांत अंतर्भूत होणारे राग ह्यांसह कोष्टकरूपानें दाखविले आहेत. यापुढें भरतकल्पलतामंजरीच्या मताप्रमाणें कर्णाटकांत प्रसिद्ध असलेल्या मुख्य ७२ मेळांचें संपूर्ण कोष्टकही दिलें आहे. ह्यांत ६, ६ मेळांचें एक चक्र अशीं शुद्धमध्यममूलक ६ चक्रें व प्रतिमध्यममूलक ६ चक्रें मिळून १२ चक्रें मोठ्या कल्पकतेनें बसविलेलीं त्यांच्या विशिष्ट स्वरांसह योग्य रचना करून स्पष्ट दाखविलीं आहेत. ह्या मेळांच्या चक्रांवर टीका करितांना त्यांच्या रचनेचें तत्व सांगून मेळांच्या पहिल्या दोन अक्षरांवरून कटपय-मानानें मेळांचा क्रम व त्यांची स्वररचनाही कळावी अशी योजना किती चातुर्यानें केलेली आहे ह्याचें सोदाहरण स्पष्टीकरण केलें आहे.

ह्या पुस्तकाचा मुख्य विषय जे राग त्यांचें विवेचन एथून सुरू केलें आहे. प्रथम रागाचें पूर्णतेनें लक्षण देऊन तदनुषंगिक आलाप, आलप्ति, रूपक व आक्षिप्तिका यांचें थोडक्यांत स्वरूप दर्शविलें आहे. पुढें मार्गराग व देशीराग ह्यांचें स्वरूप सांगून त्यांचा भेदाभेद स्पष्ट करून दाखविला आहे. नंतर निरनिराळ्या ग्रंथकारांच्या मतांप्रमाणें रागांचे वर्गीकरण व संख्या व त्यांचे भेद, कसे व किती आहेत हें सांगून रत्नाकरकाराच्या मताप्रमाणें रागांचे १० प्रकार, त्यांची संख्या व त्या त्या प्रकारांतील प्रचारांत दृष्टोत्पत्तीस येणारे राग विशेष सूचनांसह कोष्टकरूपानें दिले आहेत. सध्या प्रचारांत असलेल्या देशी रागरागिण्यांचें व त्यांच्या कालनियमांचें मूळ शोधूं गेल्यास तें हनुमानाच्या मताला अनुसरून बहुतेक अर्वाचीन ग्रंथकारांनीं दिलेल्या मुख्य ६ पुरुषराग,

त्यांच्या भार्या व पुत्र ह्यांच्या वर्गीकरणांत सांपडतें, ह्मणून मुख्य ६ पुरुषराग, त्यांचें उत्पत्तिस्थान, त्यांच्या भार्या व पुत्र व ते गाण्याच्या वेळा, ऋतु व रस ह्या सर्व माहितीचें संपूर्ण कोष्टक दिलें आहे, व त्यांतील मतभेदही नमूद केला आहे. पुढें देशी रागांचें वर्गीकरण दोन प्रकारचें सांगून राग गाण्याचे ९ प्रकार गीति ह्या सदराखालीं दिले आहेत. एथपर्यंत देशी रागांच्या संबंधानें सर्व प्रकारची शास्त्रीय सामान्य माहिती देऊन पुढें प्रचारांतील रागांचें सविस्तर कोष्टक दिलें आहे. ह्या कोष्टकांत मुख्यतः रागांचें स्वरात्मकस्वरूप, त्यांचे ग्रह, अंश व न्यास स्वर, गाण्याची वेळ व ते गाइल्यापासून अभिव्यक्त होणारे रस भाव, व त्यांचे भेद, प्रकार व विशेष गोष्टी ह्या सर्व बहुमताला अनुसरून दिल्या आहेत. हें काम फार बिकट व भानगडीचें आहे, व ह्यांत मतभेद होण्याचा फार संभव आहे. निरनिराळ्या घराण्यांतून केवळ मुखपरंपरेनें शिकून तयार झालेले सध्याचे शास्त्रपराङ्मुख गवई प्रसंगविशेषीं दोन चार जर एकत्र झाले तर त्यांचा गाइलेल्या रागांच्या वर्ज्यावर्ज्याविषयीं व तीव्रकोमलाविषयीं मतभेद किंबहुना तंटा झाल्याशिवाय रहात नाहीं असा सार्वत्रिक अनुभव आहे. ह्याचें मुख्य कारण त्यांची प्रत्येकाची अहंमन्यता व शास्त्रीय माहितीचा अभाव हीं होत. अशी सध्याची गायनकलेची स्थिति असल्यामुळें रागांचे वर्ज्यावर्ज्य, तीव्र कोमल व अंश ग्रह न्यास वगैरे स्वर ह्यांच्या विषयीं मतभेद झाल्यास त्यांत नवल नाहीं. तथापि ह्या प्रकारच्या मतभेदाची एकवाक्यता शास्त्रीयदृष्ट्या कशी करावी ह्याचें ह्या कोष्टकावर टीकात्मक पांच सहा कलमें पुढें लिहिलीं आहेत त्यांत दिग्दर्शन केलें आहे, व रागांचें वर्गीकरण व प्रकार व त्यांच्या संज्ञा व गाण्याच्या वेळा ह्याविषयींच्या अनभिज्ञ लोकांच्या आक्षेपाचें यथामति निरसन केलें आहे. शेवटीं रागांच्या स्वरात्मक स्वरूपांवरून दिसून येणाऱ्या स्वरांच्या सामान्य रचना ह्मणजे वादनांत प्रसिद्ध असलेले प्रचारांतील पंधरा थाट देऊन रागाचें प्रकरण संपविलें आहे.

प्रबंधाविषयीं विवेचन करितांना प्रथम रागात्मक ह्मणजे अनिबद्ध गायन व गीतात्मक ह्मणजे निबद्ध गायन असे गायनाचे मुख्य दोन भेद सांगून छंदोबद्ध गीतामध्यें प्रबंधांचा समावेश कसा होतो हें दाखविलें आहे. नंतर प्रबंधाच्या खंडाच्या संज्ञा व लक्षणें सांगून प्रबंधाच्या पांच अवयवांचीं उद्देशक्रमानें लक्षणें व कार्यें देऊन त्यांचा सध्या प्रचारांत दृष्टोत्पत्तीस येणारे अस्ताई, अंतरा व आभोग हे जे तीन अवयव त्यांच्याशीं मेळ घालण्याचा प्रयत्न केला आहे. यापुढें प्रबंधाच्या सहा अंगांचें स्वरूप दाखवून अंगांच्या संख्येवरून झालेल्या प्रबंधाच्या ५ जातींचें दिग्दर्शन केलें आहे, व सर्व प्रकारच्या प्रबंधांचा त्यांत अंतर्भाव कसा होतो हें दाखविलें आहे. पुढें प्रबंधाचे शास्त्रीय तीन वर्ग देऊन रत्नाकरकारानें दिलेल्या ७६ प्रकारच्या प्रबंधांतील लोकप्रसिद्ध प्रबंधांचा समावेश त्यांत करून दाखविला आहे. प्रबंधाच्या छंदाचा व भाषेचा विचार करितांना त्यांवरून होण्यासारख्या वर्गांचें दिग्दर्शन करून त्यांतील प्रसिद्ध भाषांच्या प्रबंधाचीं नांवें व स्वरूपें दिलीं आहेत.

प्रचारांतील प्रबंधांच्या सदराखालीं त्यांच्या महत्त्वाच्या दृष्टीनें क्रमानें ध्रुवपद, ख्याल,

टप्पा, होरी, ठुंबरी, गजल, दादरा, रेख्ता, बैत, रुबाई, कजरी, रसिया, लेज, दोहरा, चोपाई, छपाई, भजनें, गरबी, स्वरावर्त, तिल्लाना, चतुरंग वगैरे हिंदुस्थानी कवनें, प्रबंध, गद्य, अष्टपदी वगैरे संस्कृत कवनें, पद, लावणी, पोवाडा, कटाव, फटका, भूपाळी, आरती, पाळणा, अभंग, ओवी, आर्या, साकी, दिंडी, घनाक्षरी, अंजनीगीत, इत्यादि केवळ मराठी कवनें, व गीत, कीर्तन, वर्ण, जावळी, पल्लवी, रागमालिका, रागसागर वगैरे कर्णाटकी प्रबंध ह्या सर्वांच्या स्वरूपाचें वर्णन देऊन व त्यांतील विशेष सांगून त्यांचा सर्व तऱ्हेनें सांगोपांग विचार केला आहे.

प्रकीर्ण-प्रकरणांत प्रथम वाग्गेयकार गांधर्व, स्वरादि, पदादि, एकल, यमल, वृंद, शारीर, सुशारीर, कुशारीर वगैरे गायनाच्या आनुषंगिक विषयांचीं लक्षणें देऊन आवाजाचे गुणदोष सांगितले आहेत. पुढें गमकांचें सामान्य लक्षण देऊन त्यांच्या विशेष प्रकारांचें विवेचन करून संगीतरत्नाकरकारानें दिलेल्या १५ गमकांचें लक्षणांसह स्वरूप दाखविलें आहे. नंतर सामगायनाचे नारदी शिक्षेंत सांगितलेले १० गुण व लौकिक गायनाचे ह्मणजे प्रचारांतील गाण्याचे ११ गुण ह्यांचें स्वरूप दर्शवून व संगीतरत्नाकरकारानें दिलेले गायकाचे २५ दोष व पारिजातकारानें दिलेले आणखी अधिक ७ दोष ह्यांचीं लक्षणें पूर्णतेनें देऊन गायनविचाराचा उपोद्घात संपविला आहे.

बालसंगीतबोधाच्या तीन पुस्तकांचे क्रमानें मुख्य विषय जे स्वर, ताल व राग ह्यांच्या संबंधाची माहिती पूर्ण करण्याकरितां सरतेशेवटीं त्या त्या विषयास उपयोगी पडणारीं तीन परिशिष्टें जोडलीं आहेत. रागासंबंधीं पहिल्या परिशिष्टांत प्रचारांतील रागांचें शास्त्रीयदृष्ट्या वर्गीकरण करण्याचा प्रयत्न केला आहे. स्वरांच्या परिशिष्टांत श्रुति, जाति, ग्राम व स्वरांचें कुल, जाति, वर्ण, ऋषि, देवता, छंद, रस वगैरे विषयांची कोष्टकरूपानें संपूर्ण माहिती दिली आहे. तालाच्या परिशिष्टांत तालांचे बोल, गती व ठेके ह्या संबंधाची पूर्ण माहिती देऊन कोणची गत किंवा ठेका कोणच्या विशिष्ट प्रबंधास अनुकूल आहे ह्याचेंही दिग्दर्शन केलें आहे.

संगीत-लिपि.

एथें संगीत-लिपीविषयीं दोन शब्द लिहिणें फार अगत्याचें आहे. पन्नास वर्षांपूर्वीं जेव्हां पाश्चिमात्यांनीं इकडे आपली विशिष्ट राज्यपद्धति, विद्या व कला यांची सुरुवात केली व त्याबरोबर त्यांचीं रणवाद्यें, स्वरग्रामाच्या पेट्या व इतर वाद्यें, संगीतकला, व संगीतलिपि यांचा इकडील लोकांना परिचय होऊं लागला, त्या वेळेस आपली संगीतकला केवळ अनभिज्ञ लोकांच्या हातांत गेली असल्यामुळें व त्यांना संगीत-लिपीचा किंबहुना कोणच्याही लिपीचा परिचय नसल्यामुळें आपल्या इकडे संगीत-लिपीच नाहीं, संगीत-लिपि काय ती पाश्चात्यांतच आहे व ती उत्कृष्ट व पूर्णतेस आलेली आहे असा पाश्चात्यांच्या विधानांवरून इकडील बहुतेक साक्षर लोकांचा समज झाला. हा समज दूर करण्याचा मुद्देसूद प्रयत्न प्रथम कलकत्याचे संगीतशास्त्रविशारद राजा शौरींद्रमोहन टागोर यांनीं केला. आपल्या पूर्वीच्या संगीतशास्त्रांत संगीत-

लिपि बऱ्याच पूर्णतेनें दिली आहे इतकेंच नव्हे, तर ती इतर लिपींपेक्षांही चांगली आहे असें त्यांनीं वादविवाद करून सप्रमाण सिद्ध केलें. त्या वेळेस बंगाल्यांत संगीत कलेच्या संबंधानें चिन्हात्मक लिपि चांगली किंवा वर्णात्मक लिपि चांगली याबद्दल मोठा कडाक्याचा वाद सुरू होता. पाश्चिमात्यांची लिपि चिन्हात्मक आहे व आपली वर्णात्मक आहे. लिपि चिन्हात्मक असली ह्मणजे ती पृथ्वीतलावरील कोणत्याही भाषेच्या लोकांस सारखी उपयोगी पडते, व ती अतिशय सोपी जाते, हा चिन्हात्मक लिपीच्या तर्फे मुख्य फायदा दाखविण्यांत येत असतो. हें मत सकृद्दर्शनीं मोठें सयुक्तिक व संग्रहणीय वाटतें. पण त्याविषयीं विशेष सूक्ष्म विचार केला ह्मणजे त्याची निरर्थकता तेव्हांच दिसून येते. कोणत्याही राष्ट्राची अगर जनसमूहाची भाषा व लिपि ही त्यांचे आचार, विचार व उच्चार यांस अनुकूल अशीच असली पाहिजे. सामान्य भाषेच्या लिपीविषयीं जर इतका नियम दृष्टीस पडतो तर संगीत-लिपीविषयीं विशेषच निर्बंध असला पाहिजे. पाश्चिमात्यांचें संगीतशास्त्र व कला हीं रणवाद्यप्रधान असून वीर व रौद्र ह्या रसांस विशेष अनुकूल आहेत, किंबहुना त्यांची उत्पत्तीच त्यांपासून झालेली आहे असें म्हटलें तरी चालेल. भारतीय संगीतशास्त्र व कला हीं भक्ति, उपासना, व धर्म ह्यांवर विशेषेंकरून अवलंबून असल्याकारणानें तीं सौम्य स्वभावाचीं असून शांत, करुण व शृंगार ह्या रसांस अत्यंत अनुकूल आहेत, व त्यांची उत्पत्ति व वृद्धि भक्ति व धर्म ह्यांमुळेंच झाली आहे यांत कांहीं संदेह नाहीं. भारतीयांचे आचार विचार व व्यवहार ह्यांमध्यें धर्म व भक्ति ह्यांचें प्राबल्य फार आहे. ह्यांचेंच प्रतिबिंब मनोविकारांतही असतें व मनोविकार स्पष्ट हुबेहुब व ताबडतोब वठविण्याचें मुख्य साधन संगीत-कला ही होय. ह्या प्रकारचा स्वभावतःच दोन्ही ठिकाणच्या शास्त्रांमध्यें व कलांमध्यें भेद आहे व तो भेद व्यक्त करून दाखविण्यास भाषेच्या लिपीप्रमाणें राष्ट्राराष्ट्राची संगीत-लिपीही भिन्न असली पाहिजे हें ओघानेंच प्राप्त होतें. तेव्हां पृथ्वीवरील सर्व राष्ट्रांची भाषा व लिपि एक होईल हें ह्मणणें व ती एक होण्याकरितां प्रयत्न करणें हें जितकें सयुक्तिक व संभवनीय आहे तितकेंच त्यांची त्यांची संगीत-लिपिही एक करण्याचा प्रयत्न करणें उपयुक्त व समंजस आहे असें म्हणण्यास कांहीं हरकत नाहीं.

वर्णात्मक लिपीपेक्षां चिन्हात्मक लिपि सोपी जाते हेंही ह्मणणें सयुक्तिक नाहीं. चिन्हात्मक लिपीमध्यें सर्व स्वरांना जरी एकच बिंदुरूप चिन्ह कल्पिलें असतें तथापि त्यांचा उच्चनीचभाव, क्रम व पार्थक्य हीं दाखविण्याकरितां त्यांचीं समांतर आडव्या रेषांवर व त्यांच्या अवकाशांमध्यें रचना करणें व अशा तऱ्हेची रचना वाचण्याकरितां डोळ्यांचा अतिशय उपयोग करावयास लागणें व विशेष अवधान ठेवणें हें फार त्रासाचें काम आहे. वर्णात्मक लिपीमध्यें प्रत्येक स्वराचा द्योतक भिन्न वर्ण असल्याकारणानें स्वरांचा क्रम, पार्थक्य व उच्चनीचभाव हा वर्णांमध्येंच स्वतःसिद्ध असतो व त्यांची पाहिजे तशी रचना थोडक्यांत होऊन ती वाचण्यास फार सोपी जाते व डोळ्यांस तितके श्रम पडत नाहींत. शिवाय निरनिराळ्या गमकांचें काम ज्या संगीत-कलेंत विशेष असतें व प्रत्येक स्वरागणित कांहींना कांहीं तरी विशिष्ट प्रकारचें काम करून

दाखवावयाचें असतें त्या कलेची लिपि वर्णात्मक असल्यानेंच विशेष सौकर्य साधतें हें अनुभवसिद्ध आहे.

आपली संगीत-लिपि वर्णात्मक आहे असें वर सांगितलेंच आहे. स रि ग म प ध नि हे सात वर्ण सप्तस्वरांचे द्योतक आहेत. ह्या सात भिन्न वर्णांमध्यें स्वरांचा क्रम,त्यांचा उच्चनीच-भाव व पार्थक्य हीं स्वभावतःच सिद्ध झालेलीं आहेत, व संस्कृत भाषेंतल्या वाक्यांतील पदांप्रमाणें ते वर्ण पुढें मागें कोठेंही ठेविले तरी आपलें विशिष्ट स्वरूप तेव्हांच स्पष्ट करून दाखवितात. त्यांना विशिष्ट स्थानाची अपेक्षा असत नाहीं. पाश्चिमात्यांच्या भाषेंत वाक्यांतील पदें नेमलेल्या ठिकाणीं योजिलीं तरच तीं कर्तृकर्मादि विशिष्ट अर्थांचीं वाचक होतात, स्थानभ्रष्ट झालीं असतां होत नाहींत, तशीच त्यांच्या संगीत–लिपींतील चिन्हांलाही नियमित स्थानांची जरूर असते. हें एक वर्णात्मक लिपीमध्यें विशेष सौकर्य आहे व तें भारतीय भाषांच्या रचनेस फार अनुकूल आहे.

स रि ग म प ध नि हे केवळ सात वर्ण मध्य सप्तकांतील सप्तस्वर होत. ह्याच वर्णांस वर व खालीं बिंदु अगर लहानशी उभी रेघ दिली ह्मणजे इतर दोन सप्तकें तयार झालीं. उदाहरणार्थ–'स़ रि़ ग़ म़,' 'स रि ग म,' व 'सं रिं गं मं' ह्या तीन रचना क्रमानें मंद्र, मध्य व तार ह्या तीन सप्तकांतील होत. ह्याहीपेक्षां खालच्या व वरच्या सप्तकांतील स्वर दाखविण्याचें कारण पडल्यास त्यांना हींच चिन्हें दोन वेळ, तीन वेळ चार वेळ किंवा जितकी अपेक्षा असेल तितके वेळ द्यावीं ह्मणजे पाहिजे तितक्या सप्तकांचें काम होतें. जसें—स॥ रि॥ ग॥ म॥, व स॑॑ रि" गं॑ मं॑ हे क्रमानें अनुमंद्र व अतितार सप्तकांतील स्वर होत. कोमल व अतिकोमल स्वर क्रमानें ग् म्, व ग॒ म॒ ह्या चिन्हांनीं दाखविणें व ग' म' आणि ग'' म'' ह्या चिन्हांनीं तीव्रतर व तीव्रतम स्वर लिहून दाखविणें फार सयुक्तिक आहे. शुद्ध व तीव्र स्वर चिन्हविरहित ठेविले आहेत.

प्रत्येक स्वर एक मात्रेचा कल्पिला आहे. तोच स्वर अधिक मात्रांचा करावयाचा असल्यास त्याच्या पुढें प्रत्येक मात्रेबद्दल ऽ असें अवग्रहाचें चिन्ह योजिलें आहे. कोणी कोणी दोन मात्रांच्या स्वराकरितां कांहीं चिन्ह न योजितां दीर्घ वर्ण योजितात, पण तीन व अधिक मात्रा दाखविण्यास चिन्ह कल्पिलेंच पाहिजे, याकरितां सामान्येंकरून सर्वत्र अवग्रहाचें चिन्ह एक मात्रेकरितां योजणें हें विशेष सयुक्तिक आहे- अर्धा, पाव, एकतृतीयांश, एकपंचमांश वगैरे मात्रांचे विभाग दाखविण्याकरितां प्रत्येक भेदास निराळें चिन्ह कल्पिल्यास गौरव फार होतो व लिपि फार त्रासदायक होते ह्मणून सामान्येंकरून पाहिजे तितके स्वर एक मात्रेच्या कालांत उच्चारण्याकरितां ह्मणजे परंपरेनें अर्ध्या पाव वगैरे मात्रेकरितां सरि, सरिग, सरिगम, सरिगमप असें बंधनीरूप चिन्ह कल्पिलें आहे. ह्या चिन्हाच्या योगानें एक मात्रेचा विभाग पाहिजे तितका करितां येतो.

ताल व काल ह्यांबद्दल क्रमानें – व ० अशीं चिन्हें अक्षराच्या खालीं योजिलीं

आहेत. = हें चिन्ह समेच्या तालाचें व = हें चिन्ह मुख्य समेच्या तालाचें ह्मणजे अवसानाचें कल्पिलें आहे. हीं तालाचीं चिन्हें तर फारच सुलभ व सयुक्तिक आहेत. एका अस्ताईंत तालाचीं दोन अथवा अधिक आवर्तनें होत असल्यास रागाच्या मुख्य किंवा अंश स्वराचें स्थान मृदंगाच्या विशिष्ट थापेनें दाखवितात तें स्थान अस्ताईंतील इतर समांपेक्षां पृथक्तऱ्हेनें व चट्कन लक्षांत यावें ह्मणून मुख्य समेचें असें निराळें चिन्ह कल्पिण्याचें कारण पडलें आहे.

दशविध गमकांपैकीं प्रचारांत वारंवार उपयोगांत येत असलेलीं व बालसंगीतबोधांत ज्यांचा उपयोग इष्ट आहे अशीं तीनच गमकें आहेत. तीं कंप, स्फुरण व आंदोलन हीं होत. कंपाचें चिन्ह ग असें, स्फुरणाचें ग असें व आंदोलनाचें ग असें कल्पिलें आहे.

अलीकडे कांहीं गृहस्थांनीं संगीतकलेवर कांहीं पुस्तकें लिहिलीं आहेत त्यांत त्यांनीं संगीत-लिपीचीं चिन्हें शास्त्रपरंपरा व युक्ति या दोहोंसही सोडून पाहिजे तितकीं मनास वाटेल तशीं योजिलीं आहेत. अशा प्रकारचीं पुष्कळशीं चिन्हें योजणें मोठ्या कल्पकतेचें द्योतक आहे असें नाहीं. शिवाय अशा प्रकारचीं हवीं तितकीं चिन्हें योजिल्यानें संगीत-लिपि फार बोजड व अवघड होते, व अभ्यासिजनांचें मन त्यांवरून उडून ते पराङ्मुख होतात. शास्त्रपरंपरा व युक्ति ह्यांस धरून योजिलेली लिपीच सर्वमान्य व संग्रहणीय होय.

गायनाचा उपयोग व माहात्म्य.

शास्त्रांत दिलेल्या नियमांस अनुसरून मुक्तकंठ रीतीनें दररोज नियमानें निदान तास दोन तास वेदपठनाप्रमाणें गायनाचा अभ्यास केल्यास शरीरप्रकृति उत्तम राहते याबद्दल कांहीं एक शंका नाहीं. गायनाच्या योगानें फुप्फुसांतील प्राणवायूस योग्य व नियमित चालन मिळून रक्त शुद्ध होतें व रुधिराभिसरण चांगलें होऊन अन्नपचनास फार मदत होते;आणि अशा तऱ्हेनें अहारविहार नियमित झाल्याच्या योगानें शरीरारोग्य उत्कृष्ट राहून मन सदोदित उल्लसित राहतें. शरीर व मन हीं दोन्हीही सतत उत्साहयुक्त व उल्लसित असल्या कारणानें कोणचेंही श्रमसाध्य कार्य अनायासें पार पाडण्यास इच्छा व शक्ति असते. ह्या प्रकारें सतत कृतकार्य झाल्यानें मनुष्यास ऐहिक सुख सहज प्राप्त होतें. गायनाच्या योगानें स्वतांचें जसें मनरंजन होतें त्याप्रमाणें आप्तइष्ट, मित्रबंधु इत्यादिकांचें मनरंजन करितां येतें इतकेंच नव्हे, तर दुष्ट, दुराचारी, व्यसनी व शत्रु इत्यादिकांचेंही रंजन करून त्यांचें मन वळवून त्यांना सत्कार्याकडे लावितां येतें. आणि ह्या योगानें परोपकार व देशकार्यही साधून पुण्यप्राप्ति होऊन पारत्रिक सुखाचेंही साधन होतें. हा गायनाचा उपयोग कांहीं सामान्य नाहीं.

गायनाचें माहात्म्यही फार मोठें आहे. प्रत्यक्ष ब्रह्मदेवानें सामवेदापासून सप्तस्वर घेऊन त्याचा संग्रह केला आहे. पार्वतीपति शंकर गायनाच्या योगानें फार संतुष्ट

होतो. गोपीवल्लभ भगवान् श्रीकृष्ण मुरलीच्या नादांत अगदीं तल्लीन होऊन जातो. ब्रह्मदेवास सामगायन फार प्रिय आहे. ऐहिक व पारलौकिक सर्व सुख टाकून आपली महती नांवाची वीणा वाजवीत नारद मुनि सतत ब्रह्मानंदामध्यें गढून गेलेला असतो. वाग्देवता सरस्वती ही आपली कच्छपी वीणा घेऊन सर्वकाळ गायनवादनांत रममाण झालेली असते. मग इतर देव, दानव, यक्ष, गंधर्व, किन्नर व मानव गायनास लुब्ध होतील यांत काय शंका आहे. ज्याला विषयास्वाद ह्मणजे काय हें अद्यापि कांहींच माहीत नाहीं असा अगदीं लहान बालक देखील रडत असतां मातेनें पाळण्यांत घालून त्याच्यावर सुस्वर गाणीं गाइलीं ह्मणजे तो मधुर नाद ऐकून बालकाला पराकाष्ठेचा हर्ष होतो व तो आनंदानें खेळूं लागतो किंवा सुखानें झोंपीं जातो. वनामध्यें तृण खाऊन यथेच्छ संचार करणारे मृग पशु पारध्याच्या गाण्यास लुब्ध होऊन त्याच्या पाशांत सांपडतात व प्राणास देखील मुकतात. मोठी फणा काढून क्रोधानें विषाचे फूत्कार टाकीत असलेला नाग देखील गारुड्याच्या पुंगीचा नागसूर ऐकून आनंदित होत्साता फणा डोलवूं लागतो[१].

भगवत्प्रसाद होण्याकरितां श्रीविष्णूची षोडशोपचार पूजा करीत असतांना दररोज गीत, नृत्य, वाद्य हीं समर्पण करावीं असें शास्त्रांत सांगितलें आहे. ' नारदा मी वैकुंठाचे ठिकाणीं राहत नाहीं व योग्यांच्या हृदयांमध्येंही राहत नाहीं, तर माझे भक्त जेथें माझे गुणानुवाद गातात तेथें मी सतत अध्यक्ष उभा असतों ' असें स्वतः भगवंतांनीं नारदास पुराणांतरीं सांगितलें आहे. वीणा वाजविण्याचें तत्त्व जाणणारा, श्रुति जाति इत्यादिकांमध्यें निष्णात व ताल अवगत असलेला मानव अनायासानें मोक्षास जातो, असें याज्ञवल्क्यस्मृतीमध्यें वचन आहे. अश्वमेधामध्यें अतिसुस्वर वीणा वाजविणारे व गाणारे दोन ब्राह्मण असावे असें ' गायेतां ब्राह्मणौ ' ह्या श्रुतिवचनांत सांगितलें आहे. एवंच श्रुतिस्मृतिपुराणेतिहासादिकांत गायनाची फार थोरवी गाइली आहे. अशा प्रकारच्या गायनाचें महत्त्व वर्णन करण्यास कोण समर्थ आहे! अश्वमेधादिकांचे समयीं गायन केल्यानें धर्म साधतो; चतुर गायकास गानप्रिय राजादिकांपासून द्रव्य प्राप्त होतें; गायनापासून आनंद होऊन मनकामना तृप्त होतात; नादोपासनेच्या योगानें ब्रह्मानंद होऊन मोक्ष प्राप्त होतो असें श्रुतिस्मृति सांगतात. सारांश, धर्म, अर्थ, काम व मोक्ष हे चारी पुरुषार्थ एकदम साधण्यास गायन हें एकच व प्रमुख साधन आहे असें ह्मटल्यास कांहीं प्रत्यवाय नाहीं[२].

गीताचा महिमा याहीपेक्षां अधिक असून तो अपरिमेय आहे असें कुंभकर्ण नरेंद्रानें आपल्या संगीतराज ग्रंथांत मोठ्या मार्मिकपणानें व सहृदयतेनें वर्णन केलें आहे. गीत हें रोग्याची मृतसंजीवनी मात्रा, विरहिजनांचें मन रंजविणारी प्रिय वस्तु, यो-

---

१. संगीत-रत्नाकर-१. १; संगीतदर्पण-१. १५-१७; संगीत-पारिजात-१.

२. संगीत-रत्नाकर-१. १. २५-३०.; संगीत-पारिजात--७-१९.; रागविबोध—द्वितीय विवेक-४.५.

ग्यांचा परम ध्यानाचा विषय, दीन व दुःखित यांचें मोठें विश्रांतिस्थान, दरिद्र्यांचा अनुपमेय ठेवा, सर्पांचा व भोगिलोकांचा मोहिनी मंत्र, व प्रेमवश लोकांची वशीकरण-कला होय. याचकरितां इतर सर्व कार्यव्यवसाय टाकून मुनिजन नादोपासना करि-तात. स्वर्गस्थ झालेल्या जनास पुनः भूतलावर जिवंत करून आणण्याची ज्याची शक्ति आहे[1] असे कविवाणीस अगोचर जें गायन त्याचें माहात्म्य वर्णन करण्यास कोण समर्थ आहे[2].

भारतीय संगीतशास्त्राचा त्रोटक इतिहास.

आपले मनोगत विचार व विकार एकमेकांस स्पष्ट, त्वरित, व निश्चितपणें कळावे हें व्यवहाराचें मुख्य बीज आहे व ह्याकरितां भाषा, शब्द ह्मणजे ध्वनिकार, व चेष्टा ह्यांचा उपयोग प्रसंगवशात् पृथक् किंवा एकत्र करणें सर्वत्रांस इष्ट व अवश्य आहे. भाषेची पात्रता केवळ मनुष्यप्राण्यासच आहे. चेष्टा व ध्वनिविकार ह्यांचा उपयोग प्राणिमा-त्रास साधारण आहे. तेव्हां वर्णात्मक शब्द ह्मणजे भाषा, अनुरणनात्मक ध्वनि व चेष्टा हीं क्रमानें ज्यांत प्रधान आहेत असें गायन, वादन व नर्तन ह्मणजे परंपरया सांग संगीत हें प्राणिमात्राच्या व्यवहारास अत्यंत आवश्यक आहे व त्याची उत्पत्ति भाषेबरोबर किंबहुना प्राणिमात्राच्या उत्पत्तीबरोबरच झाली असली पाहिजे.

मानव प्राण्याच्या आद्य व्यवहाराची साक्ष देणारे पृथ्वीवरील अत्यंत प्राचीन व सर्वांपेक्षां पूर्वींचे ह्मणजे अनादि ग्रंथ म्हटले ह्मणजे आपले परमपूज्य वेद होत हें आज कोणास नव्यानें सांगावयास पाहिजे असें नाहीं. याविषयीं प्राचीन, अर्वाचीन, स्वदेशी, विदेशी, आर्य, अनार्य सर्व लोकांचें ऐकमत्य आहे. वेदचतुष्टयीमध्यें ऋग्वेदाचें प्राथम्य आहे ही गोष्ट पूर्वपरंपरेस अनुसरून सायणाचार्यांनीं प्रस्थापित केली आहे व ती सर्वांस मान्य आहे. ऋग्वेद हा छंदोरूप असून उदात्त, अनुदात्त, स्वरित आणि कंप इत्यादि स्वरविकारांनीं व लघु, गुरु व प्लुत इत्यादि मात्राभेदांनीं युक्त असल्याका-रणानें तो गीताचें मूलस्वरूपरूपच आहे असें म्हटल्यास कांहीं हरकत नाहीं. शिवाय ‘ तस्मा इंद्राय गायत, ’ ‘ गायेतां ब्राह्मणौ ’ इत्यादि गायनास अनुकूल अशीं स्पष्ट श्रु-तिवचनेंही शास्त्रांतर्गत बरींच आहेत. ऋक्तंत्रामध्यें श्वास, नाद व वर्ण ह्यांचा भेदाभेद स्पष्ट करून दाखविला आहे. पाणिनीय शिक्षेंत स्वर कसा उत्पन्न होतो हें सांगून सप्तस्वर व त्यांचीं स्थानें व त्यांचा उदात्त, अनुदात्त, व स्वरित ह्यांमध्यें कसा अंत-र्भाव होतो हें दाखवून रंग व कंप यांचें उच्चारण कसें करावें ह्याबद्दल सविस्तर निरूपण केलें आहे. ऋक्प्रातिशाख्यांत सप्तस्वरांविषयीं व मात्रांविषयीं बराच सूक्ष्म विचार केला आहे. संपूर्ण सामवेद गायनाचाच वेद आहे; व सामवेदाचे पुष्पसूत्रांत

---

१. जयदेव कवीनें अष्टपदींचें गायन करून आपल्या पत्नीचें प्रेत जिवंत केलें ह्या दंत-कथेवर ग्रंथकाराचा एथें कटाक्ष दिसतो.

२. कुंभकर्णनरेंद्रकृत **संगीतराज**—तृतीय परीक्षण ८१-८३.

गायनाचा सांगोपांग विचार केला आहे. नारदी-शिक्षेंत तर समग्र संगीतशास्त्र भरलें आहे. नाद, स्वर, ग्राम, मूर्छना, तान, ताल, गमक, गायनाचे गुणदोष, गात्रवीणा, दारवी वीणा, श्रुतिवीणा, वगैरे संगीतशास्त्रांतील सर्व मुख्य विषयांचें सविस्तर विवेचन केलें आहे. याप्रमाणें श्रुतिग्रंथांत संगीतशास्त्रांतील मुख्य मुख्य विषयांचें विवेचन आहे इतकेंच नव्हे तर आयुर्वेद व धनुर्वेद यांप्रमाणें गांधर्ववेद हा पांचवा वेद मानिला आहे.

केवळ श्रुतिग्रंथांतच संगीतशास्त्रांतील विषयांचा विचार केलेला व त्यांची महती गाइलेली आढळते असें नाहीं; तर स्मृति, इतिहास व पुराणें ह्या ग्रंथांतही संगीताचा ऊहापोह बराच आहे. मनु, याज्ञवल्क्य व नारद ह्यांच्या स्मृतींमध्यें श्रुति, स्वर, जाति वीणावादन, ताल, वगैरे विषयांबद्दल ठिकठिकाणीं उल्लेख आहे. तसेंच अग्निपुराण, वराहपुराण,विष्णुपुराण, व वायुपुराण ह्यांमध्येंही छंदःशास्त्र, अलंकारशास्त्र, व्याकरणशास्त्र वगैरे शास्त्रांतील माहितीनें भरलेले जसे कांहीं अध्याय आहेत त्याप्रमाणें संगीतशास्त्रांतील विषयांकडेहि कांहीं अध्याय आले आहेत. वायुपुराणांत ८६ व ८७ ह्या दोन अध्यायांत संगीतशास्त्रातील बऱ्याच विषयांचा समावेश केला आहे. ८७ व्या अध्यायाच्या प्रारंभीं पूर्वाचार्यांच्या मताप्रमाणें मी तुह्मांस ३०० अलंकार सांगतों असें सूत शौनकादि ऋषींप्रत ह्मणतात !

परंतु ह्या सर्व ग्रंथांत संगीतांतील विषयांचें जें विवेचन आहे तें अव्यवस्थित स्वरूपाचें असल्याकारणानें शास्त्रपद्धतीस धरून नाहीं. संगीताचें शास्त्रीय पद्धतीचें विवेचन भरत मुनीच्या नाट्यशास्त्रापासून सुरू झालें.

आपल्या भरतखंडांत संगीतशास्त्रकर्ते अनेक होऊन गेले आहेत. त्यांपैकीं **भरत, कश्यप, मतंग, वेण, याष्टिक, कोहल, विशाखिल, दंतिल, कंबल, अश्वतर, विश्वावसु, नारद, तुंबरु, हनुमान्, रावण, नंदिकेश्वर, बिंदुराज, क्षेत्रराज, रुद्रट, नान्यभूपाल, भोजराज, परमर्दी, सोमेश, जगदेकमल्ल,** भरतनाट्यशास्त्राचे व्याख्यानकार **लोल्लट, उद्भट, शंकुक, भट्ट अभिनवगुप्त,** इत्यादि संगीतशास्त्रविशारदांचा उल्लेख शार्ङ्गदेवानें आपल्या संगीतरत्नाकर नामक ग्रंथांत व अहोबलानें आपल्या संगीतपारिजात नामक ग्रंथांत केला आहे. हे व इतर संगीतशास्त्रविशारद जे पूर्वीं होऊन गेले त्या सर्वांच्या मतांचें मंथन करून त्यांचें सार आपल्या ग्रंथांत दिलें आहे असें शार्ङ्गदेवानें प्रतिज्ञापूर्वक सांगितलें आहे. परंतु ह्यांतील बहुतेकांचे ग्रंथ हल्लीं उपलब्ध नाहींत.

सध्या उपलब्ध असलेल्या ग्रंथांपैकीं प्रचारांत असलेले संगीतशास्त्राचे मान्य ग्रंथ ह्मणजे (भरतमुनिकृत नाट्यशास्त्र, निःशंक शार्ङ्गदेवकृत संगीतरत्नाकर, चतुर दामोदर-

१. सुमारें दीड हजार वर्षांपूर्वींचा ग्रंथ.

२. शार्ङ्गदेवानें संगीत–रत्नाकर हा ग्रंथ ईसवी सनाच्या तेराव्या शतकाच्या पूर्वार्धांत रचिला. ह्याचाच 'अध्यात्मविवेक' ह्या नांवाचा आणखी एक ग्रंथ प्रसिद्ध आहे.

कृत संगीतदर्पण, अहोबल पंडितकृत संगीतपारिजात, सोमकविकृत रागविबोध, कुंभकर्ण नरेंद्रकृत संगीतराज, पुंडरीक विठ्ठलकृत रागमाला वगैरे ग्रंथ होत. ह्या सर्वांत संगीतरत्नाकर हा ग्रंथ मोठा व्यापक असून फार महत्त्वाचा आहे. ह्या ग्रंथांत संगीताच्या सर्व स्कंधांचें व विषयांचें मार्मिक रीतीनें विवेचन केलें आहे. याच्या तोडीचा दुसरा ग्रंथ संगीतशास्त्रांत कोणचाही नाहीं. संगीत–रत्नाकरावर चतुर कल्लिनाथांची सर्वमान्य टीका आहे. ही टीका मोठी मार्मिक, व्यापक, व व्युत्पादक अशी आहे. संगीतराज हा ग्रंथ रत्नाकराच्या तोडीचा दिसतो, परंतु तो संपूर्ण कोठें मिळत नाहीं. संगीतदर्पण हा ग्रंथही बऱ्याच योग्यतेचा आहे. संगीतरत्नाकराचें साररूप हा ग्रंथ असून रत्नाकराच्या खालोखाल याचें महत्त्व आहे. भरत–नाट्यशास्त्रांत संगीतांतील नाट्यस्कंधाचा व त्यास प्रत्यक्ष उपयोगी पडणाऱ्या विषयांचा ऊहापोह विशेष केला आहे. ह्याही ग्रंथांत संगीताच्या सर्व विषयांचें विवेचन आहे. रत्नाकारापेक्षां संगीतदर्पणांत तालांचें विवेचन फार विस्तारानें केलें आहे. इतर ग्रंथांत संगीतांतील कांहीं कांहीं विषयांचें विवेचन आहे. उदाहरणार्थ, रागविबोध व रागमाला ह्या दोन ग्रंथांत स्वर व राग यांचेंच विवेचन आहे. रागविबोध हा ग्रंथ प्रौढ व मार्मिक आहे. ह्या सर्व ग्रंथकारांचा उद्देश पूर्वींचें शास्त्र देऊन त्या त्या वेळचे फेरफार सांगून दोहोंचा मेळ घालण्याचा दिसतो. सोमनाथानें विकृत स्वर मेळ व राग यांचा विचार विस्तारानें करून लक्ष्य व लक्षण यांचा विरोधपरिहार करण्याचा प्रयत्न केला आहे. दामोदरानें तालांची माहिती विस्तारानें देऊन प्रचारांतील ताल बरेच सांगितले आहेत. तानसेनानें आपल्या संगीतसार नामक ग्रंथांतही आपल्या वेळीं प्रचारांत असलेल्या गोष्टींचें थोडक्यांत स्वरूप सांगितलें आहे. जयपुरचे महाराज सवाई प्रतापसिंह ह्यांनीं केलेला राधागोविंद–संगीतसार हा हिंदी भाषेंतील ग्रंथ फार विस्तृत असून व्यापक आहे. ह्या ग्रंथांत संगीतांतील सर्व विषयांचें पूर्वपीठिका देऊन फार विस्तारानें विवेचन केलें आहे, व आपल्या वेळच्या संगीताच्या स्वरूपाचें दिग्दर्शनही केलें आहे. परंतु ह्या सर्व ग्रंथांत दिलेलें शास्त्राचें स्वरूप व त्या त्या वेळचे प्रचार आणि सध्या प्रचलित असलेलें संगीतकलेचें स्वरूप या दोहोंमध्यें फार भेद दृष्टोत्पत्तीस येतो.

---

१. हा पंधराव्या शतकांतील ग्रंथ असावा.

२. संगीत–पारिजाताचें भाषांतर फारसी भाषेंत अवरंगझेब बादशाहाच्या कारकीर्दींत ह्मणजे १७ व्या शतकाच्या उत्तरार्धांत झालें असल्यामुळें त्याच्या पूर्वीं निदान एक शतक तरी हा ग्रंथ प्रसिद्धीस आला असला पाहिजे; ह्मणजे संगीत–पारिजात हा ग्रंथ १६ व्या शतकांत निर्माण झाला असावा.

३. सोमनाथानें रागविबोधाच्या शेवटीं अखेरच्या पद्यांत ग्रंथरचनाकाल दिला आहे. तो असा— आश्विन शुक्ल प्रतिपदा, सोमवार, शके १५३१.

४. हा ग्रंथ बराच अर्वाचीन दिसतो. ह्या ग्रंथाची लेखनशैली बरीच प्रौढ, अलंकारिक, व विस्तृत आहे.

५. पुंडरीक विठ्ठल हा १७ व्या शतकांतील ग्रंथकार होय.

६. चतुर कल्लिनाथाची स्थिति अनुमानानें पंधराव्या शतकांत निश्चित करितां येते.

भरतखंड हें सर्व संपत्तींचें व सुखसाधनांचें माहेरघर व सृष्टीचें विलासस्थान असल्यामुळें श्रीरामचंद्र व युधिष्ठिर यांच्यापासून आज तागायत शेंकडों देशी व विदेशी, स्वधर्मी व विधर्मी लोकांच्या व राजांच्या राज्यतृष्णेमुळें त्यांच्या ताब्यांत गेल्यानें समाज, धर्म, नीति, शास्त्रें, कला इत्यादि गोष्टींत फार परिवर्तन झालें आहे. कांहीं समाज, धर्म व नीतितत्वें, शास्त्रें व कला नष्टप्राय झालीं आहेत; व कांहीं नवीनच उत्पन्न झालीं आहेत. इतर शास्त्रें व कला यांच्याप्रमाणें संगीतशास्त्र व कला यांच्यामध्येंही फार फरक झाला आहे. किंबहुना संगीतशास्त्र असें प्रायः नष्टच झालें आहे ह्मटल्यास कांहीं प्रत्यवाय नाहीं. उरलें आहे तें फक्त कोठें कोठें दृष्टीस पडणारी कला होय. यवनांच्या वेळेस ही कला धर्मबाह्य मानिली असल्यामुळें व उच्च प्रतीच्या लोकांनीं तिचा अव्हेर केल्यामुळें हलक्या दरजाच्या लोकांत तिचा शिरकाव झाला, व त्या योगानें तिचें शुद्ध व उज्ज्वल स्वरूप नाहींसें होऊन तिला हीनदशा प्राप्त झाली. तथापि पुढें कांहीं दिवसांनीं हिंदु व यवन यांचें विशेष संघट्टन झाल्यामुळें कांहीं बादशहांनीं व श्रेष्ठ लोकांनीं तिला हातीं धरिलें व तिचें पुनरुज्जीवन केलें. तानसेन, नायक गोपाळ, नायक बैजू वगैरे मंडळी याच वेळची होत. हिंदुधर्माचा पक्का द्वेष्टा व मुसलमानी धर्माचा कट्टा अभिमानी जो अलमगीर (अवरंगझेब) बादशहा त्याच्या खुद्द अमदानींत 'तोहफ़तुल् हिंद' ह्या नांवाचा साहित्य व संगीत शास्त्रावरील व्यापक ग्रंथ निर्माण झाला. ह्या ग्रंथाचे सात बाब ह्मणजे अध्याय आहेत. त्यांतील पांचव्या अध्यायांत संगीताचें विवेचन आहे. इतर अध्यायांत छंद, अलंकार, रस वगैरे विषय आहेत. तसेंच त्याच्याच वेळेस संगीत पारिजाताचें फारसी भाषेंत रूपांतर झालें व इतर ग्रंथही रचले गेले. तथापि ह्या वेळेस व नंतर शास्त्राची परंपरा बहुतेक नष्ट झाली असल्यामुळें कलेस शास्त्राचें पाठबळ फारसें मिळालें नाहीं. संगीतशास्त्रांतील तीन स्कंधांपैकीं नृत्य स्कंध अगदींच नष्टप्राय झाला. नर्तनकला कांहीं थोडीशी उत्तर हिंदुस्थानांत अयोध्या वगैरे प्रांतांत व कर्णाटकांत तंजावर प्रांतांत अद्यापि धुगधुगी राखून आहे. वाद्यकलेंत मुसलमानांनीं सतार[1], बीन[2], ताऊस[3], सरोद[4] वगैरे वाद्यें नवीन निर्माण करून त्यांचे बोल व गति नवीन कल्पून थोडीशी भर घातली आहे. पण तिचा पूर्वीच्या शास्त्राशीं फारसा मेळ नाहीं. गायनांत विकृत स्वरांचा फार संकोच झाल्यामुळें मेळ व राग यांच्या स्वरूपांत व नांवांत फार फेरबदल झाला आहे. नाहीं म्हणावयास पदें[5], ध्रुवपद[6], ख्याल[7], टप्पा[8] वगैरे

१. अमीर खुसरू यानें सतार प्रचारांत आणिली.

२. बीन हें रुद्रवीण्याचें रूपांतर दिसतें.

३. हें फारशी (इराणी) लोकांचें वाद्य आहे. यांत सारंगी व सतार यांचा मिलाफ केला आहे.

४. हें अफगाण लोकांचें वाद्य आहे.

५. तुलसीदास, सूरदास, पुरंदरदास, अमृतराय, केशवस्वामी वगैरे कवि पदांचे पुरस्कर्ते होत.

६. तानसेन, बैजूबावरे, प्रेमदास, सूरदास, चिंतामणि मिश्र हे ध्रुवपदाचे प्रवर्तक होत.

७. सदारंग, अधारंग व मनरंग हे ख्यालाचे कर्ते प्रसिद्ध आहेत.

८. षोरी मिया ह्यानें टप्प्याचें गाणें प्रथम प्रचारांत आणिलें.

कवितेचे प्रकार नवीन बनवून प्रबंधाध्यायांत थोडीशी भर घातली आहे, पण ती ही फारशी शास्त्रास धरून नाहीं. तालांचें परिवर्तन तर फारच चमत्कारिक झालें आहे. पूर्वीचे बहुतेक शास्त्रोक्त ताल नामशेष होऊन त्यांच्या जागीं नर्तनास उपयोगी पडणारे मृदंगाचे बोल व गति ताल ह्मणून प्रचारांत आले आहेत. त्यांतही सप्तताल व त्यांच्या प्रत्येकाच्या पांच जाति मिळून ३५ ताल कर्णाटकांत प्रचलित आहेत. पण उत्तर हिंदुस्थानांत यांतील दहा पंधराच ताल प्रसिद्ध आहेत, व कित्येकांचीं नांवेंही नवीनच आहेत. मृदंग किंवा पखवाज ह्मणजे पक्षवाद्य हें पूर्वी आपल्या आवाजाच्या व गतींच्या योगानें गायनास व नर्तनास जोडगण देणारें होतें तें हल्लीं नुसत्या तालाच्या कोटींत घातल्यामुळें त्यावर वाजवितां येणारे ताल तेवढे उत्तर-हिंदुस्थानांत प्रचलित आहेत. मृदंगावर इतर ताल वाजवितां येणार नाहींत असें नाहीं, पण तशी खटपटच कोणी केलेली दिसत नाहीं. आपल्याकडे कांहीं नामांकित तालज्ञ पंडित आहेत त्यांनीं ह्या दिशेनें प्रयत्न केल्यास काय होणार नाहीं? कर्णाटकांत ३५ ताल वाजविणारे मृदंग नारायणस्वामीसारखे कांहीं तालज्ञ अद्यापि आहेत असें ऐकिवांत आहे, पण त्यांनींही शास्त्रोक्त तालांचें पुनरुज्जीवन केलेलें दिसत नाहीं.

याच वेळेस महाराष्ट्रांतही थोडी चळवळ झालेली दिसते. केशवस्वामी, रंगनाथस्वामी, उद्धव चिद्‌घन, अमृतराय, अनंतफंदी वगैरे साधु कवींनीं पदें, कटाव, फटके वगैरे कवनें करून प्रबंधाध्यायांत थोडीशी भर घातली. रामजोशी यांनीं लावणीची चाल नवीन कल्पून त्या छंदांत शृंगार व शांत रसपर बरींच कवनें करून लोकांस मनरंजनपूर्वक नीतीचा उपदेश करण्याचा प्रयत्न केला. याशिवाय पुष्कळ कवींनीं आरत्या, भूपाळ्या, पाळणें वगैरे कवनें केलेलीं प्रसिद्ध आहेत. उत्तर हिंदुस्थानांत तुलसीदास, सूरदास, कबीर, कमाल, नानक, ह्यां चैतन्य सारखे व गुजराथेंत नरसी मेहता, प्रेमानंद, मिराबाई सारखे भगवद्भक्त कवि होऊन त्यांनींही भक्तिपर कवनें पुष्कळ केलेलीं आढळतात. पण ह्या सर्व रचनेमध्यें कवित्वाचा व भक्तीचा अगर उपदेशाचा अंश विशेष असल्यामुळें संगीतशास्त्र असें फारसें पुढें आलें नाहीं. नाहीं म्हणावयास उत्तर हिंदुस्थानांत कलकत्यास राजा शौरींद्रमोहन टागोर ह्या विद्वान् गृहस्थांनीं रत्नाकर, दर्पण व पारिजात ह्यांस धरून व दक्षिणेंत कर्णाटकांत गोविंददीक्षित, त्यागराज, पुरंदरदास, वेंकटमखी, सुब्बय्या वगैरे अनेक पंडितांनीं भरत–कल्पलता–मंजरीस अनुसरून संगीतशास्त्राचें पुनरुज्जीवन करण्याचा प्रयत्न केला. राजा शौरींद्रमोहन टागोर ह्यानीं 'संगीतशास्त्राचा इतिहास,' 'सहा मुख्य राग,' 'श्रुति व स्वरसप्तकें,' 'नृत्यांकुर,' वगैरे संगीत शास्त्राचे बरेच ग्रंथ इंग्रजींत नवीन लिहिले आहेत, व संगीत–दर्पण ह्या ग्रंथाचा एक भाग सटीक छापविला आहे. गोविंददीक्षित, वेंकटमखी व सुब्बय्या यांनीं तिकडे संगीतशास्त्राचें बरेंच परिवर्तन केलें म्हटल्यास कांहीं हरकत नाहीं; व सध्यांचें कर्णाटकांतील संगीतशास्त्र व कला यांचें स्वरूप सर्वांशीं यांच्या कृतीवर अवलंबून आहे. कर्णाटकांत सध्या प्रसिद्ध असलेले सोळा स्वर, ७२ मेळ, १००१ राग व त्यांच्या संज्ञा, व ३५ ताल हे सर्व यांनीं प्रचारांत आणिले आहेत. अगदीं अलीकडे शिंगराचार्लु

यांनीं ह्या प्रचलित असलेल्या शास्त्रास व कलेस धरून संगीताचीं ९ क्रमिक पुस्तकें तयार केलीं आहेत. याच शास्त्रास धरून क्याप्टन डे ह्यांनीं ‘ दक्षिणेंतील संगीत व वाद्यें ’ ह्या नांवाचा ग्रंथ पंधरा वर्षांपूर्वीं लिहून प्रसिद्ध केला आहे. सर विलिमय जोन्स, क्याप्टन विलर्ड वगैरे गृहस्थांनीं पूर्वीं भारतीय संगीत शास्त्रावर एशियाटिक सोसायटीपुढें बरेच निबंध वाचले आहेत. मद्रासेकडील प्रसिद्ध विद्वान् व नानाभाषाकोविद चिन्नस्वामी यांनीं तर मोठ्या मेहनतीनें व द्रव्याचा अपरिमित व्यय करून व ‘ प्राच्य संगीत ’ ह्या नांवाचा ग्रंथ इंग्रजींत लिहून आपलें संगीत उत्तम आहे व पाश्चिमात्यांच्या प्रचलित संगीतलिपीनें तें पाहिजे तसें लिहून दाखवून त्यांसही तें प्रिय करितां येईल हें सप्रयोग सिद्ध करण्याचा भगीरथ प्रयत्न केला, पण तो सर्व अनाठायीं गेला आहे. त्या योगानें आपल्या लोकांसही फारसा उपयोग झाला नाहीं, व होणें शक्य नाहीं; व पाश्चिमात्यांसही तें प्रिय वाटणार नाहीं. याचें कारण उघड आहे, व तें मार्मिक लोकांच्या सहज लक्षांत येण्यासारखें आहे. उत्तर हिंदुस्थानांत दिल्ली, लाहोर व कानपूर एथें हाजी महंमद मरदानअली खान यांचा ‘ गुंच–ए–राग ’ हा ग्रंथ, सादकअली खान यांचा ‘ कानून मुसीकी ’ हा ग्रंथ, गुसांई (गोस्वामी) पन्नालाल यांचा ‘ नाद बिनोद ’ हा ग्रंथ वगैरे फारसी व ऊर्दू ग्रंथ सध्याच्या कलेस धरून लिहिलेले प्रसिद्ध आहेत; तसेच काठेवाडांत भावनगरास तयार झालेले ‘ संगीत–कलाधर’ व ‘संगीत–चिंतामणि’ हे दोन गुजराथी ग्रंथ अलीकडे प्रसिद्ध झाले आहेत. आपल्या खुद्द महाराष्ट्रांतही कै० अष्टपुत्री शास्त्री, व विश्वनाथ बोवा काळे, रा. बाळकृष्ण बोवा इचलकरंजीकर, रा. पुरुषोत्तम गणेश ऊर्फ अण्णा घारपुरे, मुरारबोवा गोवेकर, नानासाहेब पानसे, वाईकर चौंडे शास्त्री यांनीं व गुजराथेंत पंडित आदित्यरामजी, प्रो. मौलाबक्ष, पिंगळे व बर्वे यांनीं व अगदीं अलीकडे विष्णुबोवा पलुसकर, माळवे, मनोहर वगैरे गृहस्थांनीं सध्याच्या संगीत कलेस धरून कांहीं पुस्तकें लिहून संगीतशास्त्राचें पुनरुज्जीवन करण्याचा यथामति उद्योग सुरू केला आहे, पण तो फारसा पूर्वींच्या शास्त्रास धरून नाहीं व पूर्णतेसही गेलेला नाहीं.

अशा प्रकारानें सध्याच्या काळीं परंपरा सुटल्यामुळें शास्त्रास व कलेस आलेली ग्लानि नाहींशी करून शास्त्रास चालन देऊन कलेचा कलंक काढून टाकून तिचें स्वरूप सशास्त्र व उज्ज्वलित करणें हें प्रत्येक शास्त्राभिवृद्धि करूं इच्छिणाऱ्या सद्‌गृहस्थाचें कर्तव्य आहे. त्यास पूर्वींची शास्त्रपरंपरा व सध्याचा प्रचार ह्यांचा होईल तितका ऊहापोह करून दोहींचा मेळ घालण्याचा प्रयत्न केला पाहिजे. ह्या प्रकारचा शास्त्राचा व कलेच्या प्रचाराचा मेळ घालून शास्त्र वृद्धिंगत करण्याचा यथामति प्रयत्न करण्याचा उद्देश प्रस्तुतच्या लेखाचा आहे. तो कितपत सिद्धीस गेला आहे हें पाहणें संगीतशास्त्रविशारद व कलानिपुण पंडितांकडे आहे.

नारायण पेठ, पुणें.
ता. १९ डिसेंबर, १९०६.

ना. दा. बनहट्टी.

सांकेतिक चिह्नें.

़	=	कोमल स्वर. जसें–म् = कोमल मध्यम.
़़	=	अतिकोमल स्वर. जसें–ध॒ = अतिकोमल धैवत.
–‘	=	तीव्रतर स्वर. जसें–ग‘ = तीव्रतर गांधार.
–“	=	तीव्रतम स्वर. जसें–म“ = तीव्रतम मध्यम.
।	=	मंद्र स्वर. जसें–ग़ = मंद्रसप्तकांतील गांधार.
॥	=	अनुमंद्र स्वर. जसें–ग़़ = अनुमंद्रसप्तकांतील गांधार.
।	=	तार स्वर. जसें–पं = तारसप्तकांतील पंचम.
॥	=	अतितार स्वर जसें– सं = अतितारसप्तकांतील षड्ज.
–	=	साधारण ताल.
=	=	समेचा ताल.
≡	=	मुख्य समेचा ताल.
०	=	काल. स्वराच्या किंवा अक्षराच्या खालीं दिलेलें पोकळ शून्य ह्मणजे कालाची खूण होय.
०	=	अक्षराच्या पुढें आलेलें पोकळ शून्य गणांतांचें ह्मणजे त्याच अक्षराचा स्वर लांबविण्याचें चिह्न होय.
ऽ	=	एक मात्रेची खूण
⌒	=	दोन किंवा अधिक स्वर एका मात्रेच्या कालांत ह्मणण्याचें चिह्न.
७	=	स्फुरण.
⌇	=	कंप.
⋎	=	आंदोलन.
आ.	=	आरोह.
अ., अव.	=	अवरोह.
शु.	=	शुद्ध.
को.	=	कोमल.
ती.	=	तीव्र.

ध्रु.	=	ध्रुवपद, ह्मणजे कडव्याच्या शेवटीं वारंवार उच्चारण्याचा पद्याचा प्रारंभाचा भाग.
च. जा.	=	चतुरस्त्र जाति.
त्र्य. जा.	=	त्र्यस्त्र जाति.
मि. जा.	=	मिश्र जाति.
म. ल.	=	मध्य लय.
द्रु. ल.	=	द्रुत लय.
वि. ल.	=	विलंबित लय.
अ.	=	अस्ताई.
अं.	=	अंतरा.

४५.५८०८

अनुक्रमणिका.

—:*:—

पाठ. **पृष्ठ.**

॥ श्रीः ॥

बालसंगीतबोध.

पुस्तक तिसरें.

उपोद्घात.

—::—

स्वरप्रस्तार.

१. **स रि ग म प ध नि** ह्या सात स्वरांपैकीं एकपासून सात स्वरांपर्यंत कोणताही विवक्षित स्वरांचा पहिल्या स्वरापासून क्रम घेऊन त्यांतील स्वरांची उलटापालट करून नानातऱ्हेच्या स्वरांच्या रचना करणें व त्यांचे होतील तितके प्रकार तयार करून दाखविणें ह्यास **स्वरप्रस्तार** असें म्हणतात.

२. स्वरांच्या प्रस्तारांची संख्या काढण्याची रीति अशी आहेः—विवक्षित स्वरांच्या क्रमामध्यें जितके स्वर असतील तितक्या संख्येपर्यंत एकापासून क्रमिक अंकांचा गुणाकार करावा, जो गुणाकार येईल तितक्या संख्येइतके विवक्षित स्वरांच्या प्रस्ताराचे प्रकार होतील. उदाहरणार्थ, आपल्यास **स रि ग म** ह्या चार स्वरांचा प्रस्तार करावयाचा आहे असें समजा. एथें **स रि ग म** ह्या क्रमांत ४ स्वर आहेत, म्हणून दिलेल्या रीतीनें १×२×३×४=२४ इतके प्रकार **स रि ग म** ह्या चार स्वरांच्या प्रस्तारांचे झाले.

३. वर दिलेल्या रीतीनेंः—

एक स्वराच्या प्रस्ताराचा प्रकार....			....	....१,
दोन स्वरांच्या प्रस्तारांचे प्रकार			....	....१×२=२,
तीन	,,	,,	,, ...	१×२×३=६,
चार	,,	,,	,, ...	....१×२×३×४=२४,
पांच	,,	,,	,, ...	१×२×३×४×५=१२०,
सहा	,,	,,	,,	....१×२×३×४×५×६=७२०,
सात	,,	,,	,,	१×२×३×४×५×६×७=५०४० होत.

४. ही रीति उत्तरमंद्रा ह्या एकाच मूर्छनेंतील विवक्षित क्रमापैकीं स्वरांचा प्रस्तार करण्याची होय. सप्तस्वरांपैकीं पाहिजे त्या क्रमानें घेतलेल्या विवक्षित स्वरांचा प्रस्तार करणें झाल्यास ते अमुक वस्तूंपैकीं अमुक घेतल्या असतां त्यांच्या रचनांचे होणारे

प्रकार काढण्याची जी अंकपाशाची रीति आहे त्या रीतीप्रमाणें होतात. ती रीति अशी—एकंदर वस्तूंच्या संख्यांकापासून जितक्या वस्तू घेतल्या असतील तितक्या संख्येपर्यंत उलट क्रमिक अंकांचा गुणाकार करावा. जो गुणाकार येईल तितके प्रकार विवक्षित वस्तूंच्या रचनांचे होतील. उदाहरणार्थ, सात वस्तूंपैकीं चार वस्तू घेतल्या असल्यास त्यांचे निरनिराळे रचनांचे प्रकार ७×६×५×४ = ८४० होतात.

५. ह्या रीतीप्रमाणें सप्तस्वरांपैकीं प्रत्येक खेपेस—

कोणचाही एक स्वर घेतल्यास त्याचे रचनांचे प्रकार.... .... ७=७,
कोणचेही दोन ,, ,, त्यांचे ,, ,, ...७×६=४२,
,, तीन ,, ,, ,, ,, ,, ... ७×६×५=२१०,
,, चार ,, ,, ,, ,, ,, ...७×६×५×४=८३०,
,, पांच ,, ,, ,, ,, ,, ... ७×६×५×४×३=२५२०,
,, सहा ,, ,, ,, ,, ,, ...७×६×५×४×३×२=५०४०,
,, सात ,, ,, ,, ,, ,, ७×६×५×४×३×२×१=५०४०
होतात.

६. विवक्षित स्वरांच्या प्रस्तारांतील रचनांचे सर्व प्रकार काढण्याची रीति अशी आहे. ज्या स्वरांचा प्रस्तार करावयाचा आहे ते स्वर विवक्षित मूळ क्रमानें लिहावे. हा प्रस्ताराचा पहिला प्रकार झाला. पुढचा प्रत्येक प्रकार पाठीमागच्या जवळच्या प्रकारावरून काढावयाचा असतो. पुढचे प्रकार काढतांना मागच्या प्रकारांतील पहिल्या स्वराच्या खालीं त्याच्या मागचा स्वर वरच्या क्रमांत पुढें आला नसेल तर तो पहिल्या स्वराचे स्थानीं लिहावा. तो स्वर पुढें आला असेल तर त्याच्या पाठीमागचा स्वर लिहावा. त्याच्या पाठीमागचा स्वरच नसेल तर तो स्वर सोडून त्याच्या पुढच्या स्वराविषयीं वर लिहिलेला विचार करून त्याच्या खालीं त्याच्या मागचा स्वर त्या क्रमांत पुढें आला नसल्यास तो लिहावा. तो पुढें आला असल्यास त्याच्या पाठीमागचा, तोही पुढें आला असल्यास त्याच्या पाठीमागचा, असें करीत करीत आतां त्याच्या पाठीमागचा स्वरच मूळ क्रमांत नाहीं असें झालें ह्मणजे तो स्वर टाकून त्याच्या पुढच्या स्वरावर जावें. ह्या रीतीनें दुसऱ्या क्रमांत एकादा स्वर खालीं लिहिला गेला ह्मणजे त्याच्या पुढें वरच्या क्रमांतील त्याच्या पुढचे सर्व स्वर जसेच्या तसे उतरून घ्यावे व त्या स्वराच्या पाठीमागें जागा रिकामी असल्यास तेथें जेवढे स्वर आतां ह्या रीतीनें दुसऱ्या क्रमांत लिहिले गेले असतील ते स्वर मूळच्या क्रमांत वर्ज्य करून बाकीचे स्वर अगदीं मूळच्या क्रमानेंच पाठीमागें लिहावे. असें करीत गेलें ह्मणजे दुसऱ्यापासून पुढचे प्रकार तयार होतील. शेवटीं जेव्हां प्रत्येक स्वर चाकून पाहतां त्याच्या मागचे सर्व स्वर पुढें आलेले आढळतील व त्याच्या खालीं मांडण्यास स्वरच मिळणार नाहीं तेथें प्रस्तार संपला असें समजावें.

७. ही रीति उदाहरणानें चांगली स्पष्ट ध्यानांत येईल. **स रि ग म** ह्या चार स्वरांचा प्रस्तार करावयाचा आहे असें समजा. ह्या चार स्वरांचा मूळचा जो विव-

क्षित (१) **स रि ग म** हा क्रम तो पहिला प्रकार झाला. ह्या पहिल्या प्रकारावरून दुसरा प्रकार काढते वेळीं प्रथम **स** ह्या स्वराविषयीं असा विचार करावा कीं, ह्या स्वराच्या पाठीमागचा स्वर मूळ क्रमांत आहे कीं काय? मूळ क्रमांत '**स**'च्या पाठीमागचा स्वरच नाहीं. तेव्हां तो स्वर सोडून देऊन पुढच्या स्वरावर जावें. पुढचा स्वर **रि** हा आहे. '**रि**'च्या मागचा स्वर **स** हा आहे व तो वरच्या क्रमांत '**रि**'च्या पुढें आलेला नाहीं, तेव्हां तो '**रि**'च्या खालीं मांडावा. आतां वरच्या क्रमांत '**रि**'च्या पुढें **ग म** हे दोन स्वर आहेत ते दुसऱ्या क्रमांत '**स**'च्या पुढें तसेंच उतरून घ्यावे. ह्मणजे **स ग म** हे तीन स्वर मांडल्यासारखे झाले. दुसऱ्या क्रमांत '**स**'च्या पाठीमागें एक स्वराची जागा राहिली आहे ती विचार करून मांडलेले जे **स ग म** हे स्वर ते मूळ क्रमांतील स्वरांतून काढून टाकून बाकी राहिलेला जो **रि** हा स्वर त्यानें भरून काढावी. म्हणजे (२) **रि स ग म** हा दुसरा प्रकार झाला. तिसरा प्रकार ह्या दुसऱ्या प्रकारावरून काढावयाचा. दुसऱ्या प्रकारांत पहिला स्वर **रि** हा आहे. ह्याच्या पूर्वीचा स्वर **स** हा त्या क्रमांत पुढें आला आहे म्हणून तो टाकून व त्याच्या मागचा स्वर मूळांतच नाहीं म्हणून **रि** विषयीं विचार संपवून दुसरा स्वर जो **स** ह्याविषयीं तसा विचार करावा. '**स**'च्या पाठीमागचा स्वरच मूळ क्रमांत नाहीं म्हणून तोही सोडून पुढें तिसऱ्या स्वरावर गेलें पाहिजे. तिसरा स्वर **ग** हा आहे. त्याच्या पाठीमागचा स्वर **रि** हा त्याच्या पुढें त्या क्रमांत आलेला नाहीं. तेव्हां तो '**ग**'च्या खालीं लिहिला. पुढचा **म** हा स्वर '**रि**'च्या पुढें तसाच खालीं उतरून घेतला. बाकी राहिलेले **स ग** हे स्वर मूळच्या क्रमाप्रमाणें पाठीमागें लिहिले म्हणजे (३) **स ग रि म** हा तिसरा प्रकार तयार झाला. ह्याचप्रमाणें पुढचे सर्व प्रकार तयार करावे. ते सर्व मिळून २४ झाले पाहिजेत. कारण ४ स्वरांच्या प्रस्तारांची संख्या २४ होते असें आपण वर निश्चित केलेंच आहे. सरता ह्मणजे २४ वा प्रकार अगदीं पहिल्या प्रकाराच्या उलट म्हणजे (२४) **म ग रि स** असा येतो. ह्याच्या पुढें आतां वर सांगितलेल्या रीतीप्रमाणें प्रस्तारच संभवत नाहीं. कारण पहिला स्वर जो **म** ह्याच्या मागचे स्वर क्रमानें **ग, रि, स,** हे सर्व त्या प्रकारांत पुढें आलेले आहेत. तसेंच '**ग**'च्या मागचे स्वर **रि** व **स**, व '**रि**'च्या मागचा स्वर **स** हे सर्व पुढें आहेत. तेव्हां ह्यांपैकीं कोणचाच स्वर खालीं मांडतां येत नाहीं. '**स**'च्या मागें तर स्वरच नाहीं. तेव्हां खालीं मांडण्यास स्वरच न मिळाल्यामुळें एथें प्रस्तार संपला.

८. ह्या रीतीनें **स** ह्या एक स्वराचा प्रस्तार—(१) **स** असा एकच होतो. **स रि** ह्या दोन स्वरांच्या प्रस्तारांचे प्रकार—

(१) **स रि**, (२) **रि स** असे २ होतात.

स रि ग ह्या तीन स्वरांच्या प्रस्तारांचे प्रकार—

(१) **स रि ग**,	(३) **स ग रि**,	(५) **रि ग स**,
(२) **रि स ग**,	(४) **ग स रि**,	(६) **ग रि स**, असे ६ होतात.

स रि ग म ह्या चार स्वरांच्या प्रस्तारांचे प्रकार—

(१) स रि ग म,
(२) रि स ग म,
(३) स ग रि म,
(४) ग स रि म,
(५) रि ग स म,
(६) ग रि स म,

(७) स रि म ग,
(८) रि स म ग,
(९) स म रि ग,
(१०) म स रि ग,
(११) रि म स ग,
(१२) म रि स ग,

(१३) स ग म रि,
(१४) ग स म रि,
(१५) स म ग रि,
(१६) म स ग रि,
(१७) ग म स रि,
(१८) म ग स रि,

(१९) रि ग म स,
(२०) ग रि म स,
(२१) रि म ग स,
(२२) म रि ग स,
(२३) ग म रि स,
(२४) म ग रि स,

असे २४ होतात. ह्यांतील सरता प्रकार पहिल्याच्या अगदीं उलट आहे, व ओळीनें सहा सहा प्रकारांचा शेवटचा स्वर **म ग रि स** ह्या क्रमानें आलेला आहे हें लक्षांत ठेवावें.

९. ह्याचप्रमाणें पुढें पांच सहा व सात स्वरांच्या प्रस्तारांचे प्रकार विद्यार्थ्यांनीं स्वतः मांडून ह्या रीतीचा दृढ परिचय करून घ्यावा.

खंडमेरु व नष्टोद्दिष्ट.

खंडमेरु.

१०. वर दिलेले प्रस्ताराचे प्रकार, त्यांची एकापासून सात स्वरांपर्यंत प्रत्येक क्र-माची होणारी एकंदर संख्या, अमुक स्वरूपाच्या रचनेचा प्रकार कितवा व अमुका-व्या प्रकाराच्या रचनेचें स्वरूप कसें हें सर्व सुलभ रीतीनें जाणण्याकरितां शास्त्रकारांनीं एक प्रकारचें कोष्टक कल्पिलें आहे त्यास **खंडमेरु** असें म्हणतात.

११. खंडमेरु तयार करण्याची रीति अशी आहे.—

प्रथम खालीं दाखविल्याप्रमाणें आडव्या दोन समांतर रेघा काढून त्यांतील अ-वकाशाचीं सात घरें करावीं. नंतर डावेकडील पहिलें घर सोडून वरप्रमाणेंच त्याच्या खालीं सहा घरें करावीं व असेंच पुढें प्रत्येक खेपेस डावेकडील एक एक घर सोडून अगदीं कडेला शेवटीं एक घर येईपर्यंत घरें करून कोष्टक तयार करावें. किंवा पुढें दर्शविल्याप्रमाणें सात घरांचा समांतर चौकोन तयार करून त्याच्या कर्णानें व्याप-लेलीं व कर्णाच्या उजवेकडील घरें कायम ठेवून बाकीचीं डावेकडील घरें पुसून टाकावीं, म्हणजे खंडमेरूचें कोष्टक तयार होतें.

१२. अशाप्रकारचें सात घरांपासून एक घरापर्यंत कोष्टक तयार केलें म्हणजे त्यांत खालीं लिहिल्याप्रमाणें आंकडे लिहून खंडमेरु तयार करावा.

प्रथम पहिल्या ओळीच्या पहिल्या घरांत १ चा आंकडा लिहून पुढें त्या ओळीच्या सर्व आडव्या घरांत शून्य लिहावें. दुसऱ्या ओळीच्या प्रत्येक घरांत पूर्वींच्या उभ्या ओळींतील खालच्या सरत्या घरांतील अंकांची बेरीज करून ती मांडावी. नंतर त्या संख्येस तेथपासून खालीं जितकीं घरें असतील तितक्या संख्येनें प्रत्येक वेळेस गुणून तो गुणाकार खालच्या खालच्या घरांत मांडीत जावा. असें शेवटपर्यंत करावें म्हणजे खंडमेरु तयार होतो. आंकडे लिहून झाल्यानंतर कोष्टकाच्या अगदीं वरच्या बाजूस सात घरांच्यावर क्रमानें **स रि ग म प ध नि** हे सात स्वर लिहावे.

स	**रि**	**ग**	**म**	**प**	**ध**	**नि**
१	०	०	०	०	०	०
	१	२	६	२४	१२०	७२०
		४	१२	४८	२४०	१४४०
			१८	७२	३६०	२१६०
				९६	४८०	२८८०
					६००	३६००
						४३२०

१३. वरील नियमांप्रमाणें वरच्या कोष्टकांत पहिल्या ओळींतील पहिल्या घरांत १ मांडून पुढें सर्व घरांत शून्य मांडिलें. दुसऱ्या ओळींतील पहिल्या घरांत पूर्वींच्या सरत्या घरांतील संख्यांची बेरीज म्हणजे १ च मांडला. पुढें त्या ओळींतील दुसऱ्या घरांत पूर्वींच्या सरत्या घरांतील आंकड्यांची म्हणजे १ व १ यांची बेरीज २ ही मांडली. त्याच उभ्या ओळींतील त्याच्या खालच्या दुसऱ्या घरांत वरच्या दोन ह्या संख्येस त्या घराच्या संख्येनें म्हणजे २ नीं गुणून ४ मांडले. पुढें उभ्या चवथ्या ओळींत शून्याखालच्या पहिल्या घरांत पूर्वींच्या उभ्या ओळीच्या सरत्या घरांतील अंकांची संख्या ह्मणजे १+१+४=६ मांडले. त्याच्या खालच्या दुसऱ्या घरांत ६×२=१२ व त्याच्या खालच्या तिसऱ्या घरांत ६×३=१८ मांडले. उभ्या पांचव्या ओळींत शून्याखालीं पहिल्या घरांत १+१+४+१८=२४, दुसऱ्या घरांत २४×२=४८, तिसऱ्या घरांत २४×३=७२, व चवथ्या घरांत २४×४=९६ मांडले. उभ्या ६ व्या ओळींत शून्याखालच्या पहिल्या घरांत १+१+४+१८+९६=१२० मांडून, पुढें खालच्या घरांत क्रमानें १२०×२=२४०, १२०×३=३६०, १२०×४=४८०, व १२०×५=६०० मांडले. तसेंच शेवटीं उभ्या ७ व्या ओळींत शून्याखालच्या पहिल्या घरांत १+१+४+१८+९६+६००=७२० मांडून पुढें खालच्या प्रत्येक घरांत क्रमानें ७२०×२=१४४०, ७२०×३=२१६०, ७२०×४=२८८०, ७२०×५=३६००, आणि ७२०×६=४३२० मांडिले ह्मणजे खंडमेरु संख्यांसह पूर्ण झाला. ह्यावरून नष्टोद्दिष्ट फार सुलभ रीतीनें काढितां येतात.

नष्ट.

१४. स्वरप्रस्तारांपैकीं अमुकाव्या प्रकाराच्या स्वररचनेचें स्वरूप कसें ह्या प्रश्नाचें उत्तर देणें ह्यास **नष्ट** शोधून काढणें असें म्हणतात.

१५ नष्ट शोधून काढण्याचा प्रकार असा आहेः—जितक्या स्वरांच्या प्रस्तारांपैकीं नष्ट शोधून काढावयाचें असेल तितक्या स्वरांपर्यंतचें तितक्याच घरांचें खंडमेरूचें कोष्टक घेऊन त्या स्वरांचा मूळचा क्रम खंडमेरूच्या पहिल्या ओळीवर पहिल्या घरापासून प्रत्येक घरावर एक एक स्वर येईल अशा रीतीनें लिहावा. आतां वर लिहिलेल्या स्वरांखालच्या उभ्या ओळींतील घरांपैकीं ज्या घरांतील आंकड्यांची बेरीज नष्ट प्रकाराच्या संख्येइतकी होईल तीं घरें खुणा करून कायम करावीं. हीं घरें कायम करितांना आडव्या ओळींतील शून्याचें अगर आंकड्याचें कोणतें तरी एक एक घर असलेंच पाहिजे. मात्र उभ्या ओळींतील घरांपैकी प्रत्येक खेपेस कोणचेंही एकच घर घ्यावें, जास्त घेऊं नयेत. नंतर वर लिहिलेल्या क्रमाच्या शेवटच्या स्वरापासून त्या स्वराखालच्यां उभ्या ओळींतील जें घर कायम केलें असेल त्या घरापर्यंत प्रत्येक घरास एकेक स्वराचा अवरोह करून जो स्वर येईल तो त्या घरीं लिहावा. हा नष्ट प्रकारापैकीं सरता स्वर झाला. हा स्वर मूळ क्रमांतून बाद करून बाकी राहिलेल्या क्रमाच्या शेवटच्या स्वरापासून वर लिहिल्याप्रमाणेंच अवरोह करून जो स्वर येईल तो कायम केलेल्या घरांत लिहावा व क्रमांपैकीं तो स्वर कमी करावा. अवरोह करून निश्चित केलेला स्वर जर पूर्वीं मांडला असेल तर त्याच्या पुढें आणखी एक स्वराचा अवरोह करून तो

त्या घरांत लिहावा. तोही स्वर पूर्वीं लिहिला असेल तर त्याच्यापुढें आणखी एक स्वराचा अवरोह करून तो लिहावा. असें निराळा स्वर येईपर्यंत करावें. याप्रमाणें अगदीं पहिल्या स्वरापर्यंत केल्यानंतर पहिल्यापासून कायम केलेल्या घरांत लिहिलेल्या स्वरांचा क्रम पृथक् खालीं उतरून घ्यावा. हा इच्छित नष्ट प्रकाराच्या स्वररचनेचा क्रम झाला.

१६. उदाहरणार्थ, चार स्वरांच्या प्रस्तारांपैकीं २१ व्या प्रकाराची स्वररचना कशी आहे हें शोधून काढावयाचें आहे असें समजा. चार स्वरांच्या प्रस्तारांपैकीं प्रकार काढावयाचा आहे म्हणून खंडमेरूचें पहिल्यापासून चार घरांपर्यंतचें कोष्टक घ्या, व त्यांवर **स रि ग म** असे चार स्वर लिहा. ह्या कोष्टकापैकीं ज्या घरांतील आंकड्यांची बेरीज २१ येईल तीं घरें खुणा करून कायम करा. घरें कायम करितांना आडव्या ओळींतील एक तरी घर घेतलेंच पाहिजे व उभ्या ओळींतील एकापेक्षां जास्त घर घ्यावयाचें नाहीं हें लक्षांत ठेवावें. एथें १+०+२+१८ ह्या चार आंकड्यांची बेरीज २१ होते म्हणून हीं घरें कायम केलीं. आतां शेवटच्या घरावर **म** हा स्वर आहे, तेथून १८ हा आंकडा चवथ्या घरांत आहे, म्हणून **म** पासून चार स्वरांचा अवरोह करून **स** हा येतो तो त्या घरांत मांडावा, व पहिल्या क्रमापैकीं **स** हा स्वर बाद करावा. आतां **रि ग म** हा तीन स्वरांचा क्रम राहिला, व तिसऱ्या घरावर पुनः **म** हा स्वर आला. तिसऱ्या घरांपैकीं २ चा आंकडा खालीं दुसऱ्या घरांत आहे म्हणून **म** पासून दोन स्वरांचा अवरोह करून **ग** स्वर आला तो त्या घरांत मांडिला, व मूळ क्रमांतील **ग** हा स्वर कमी केला. आतां **रि म** हा क्रम राहिला. दुसऱ्या घरांपैकीं शून्य हें पहिल्या घरांत आहे म्हणून अवरोह न करितां **म** हा स्वर त्या घरांत तसाच लिहिला, व तो मूळ क्रमांतून काढून टाकिला. शेवटीं **रि** हा स्वर राहिला. तो पहिल्या घरांत १ चे आंकड्याजवळ लिहिला. तेव्हां **रि म ग स** असा नवीन क्रम निष्पन्न झाला. ही २१ व्या नष्ट प्रकाराची स्वररचना होय. हें खालीं चार घरांचें खंडमेरूचें कोष्टक घेऊन स्पष्ट करून दाखविलें आहे.

मूळ क्रमांतील स्वराच्या खालच्या घरापर्यंत अवरोह करून आलेला स्वर जर पूर्वीं मांडला असेल तर तो स्वर सोडून त्याच्या पुढें निराळा स्वर येईपर्यंत स्वराचा अवरोह करून तो स्वर मांडावा.

स	रि	ग	म (मूळ क्रम)
१ रि	० म	०	०
	१	२ ग	६
		४	१२
			१८ स

१ + ० + २ + १८ = २१ नष्टक्रमसंख्या.

रि म ग स .... नष्ट प्रस्ताराचा क्रम.

उद्दिष्ट.

१७. इच्छित स्वरांच्या प्रस्तारांतील अमुक स्वरूपाच्या स्वररचनेचा प्रकार कितवा ह्या प्रश्नाचें उत्तर देणें ह्यास **उद्दिष्ट** सांगणें असें म्हणतात.

१८. उद्दिष्ट सांगण्याची रीति नष्ट शोधून काढण्याच्या कृतीच्या उलट आहे. ती रीति अशीः—उद्दिष्ट स्वरांच्या संख्येइतक्या घरांचें खंडमेरूचें कोष्टक घेऊन दिलेल्या स्वररचनेच्या प्रकाराचे स्वर क्रमानें खंडमेरूच्या पहिल्या ओळीच्या वर पहिल्या घरापासून प्रत्येक घरावर एकेक स्वर येईल अशा रीतीनें लिहावे, व त्यांच्या खालीं बारीक अक्षरांनीं मूळ क्रमाचे स्वरही लिहावे. नंतर दिलेल्या स्वररचनेचा शेवटचा स्वर हा मूळ क्रमाच्या शेवटच्या स्वरापासून पाठीमागें कितवा येतो हें पाहून त्या स्वराच्या खालच्या ओळींत वरपासून घरें मोजून तितकें घर कायम करावें व मूळ क्रमांतून व दिलेल्या स्वररचनेंतून तो स्वर बाद करावा. पुढें शेवटापासून दुसऱ्या तिसऱ्या वगैरे स्वरांचीं घरें अशाच रीतीनें कायम करावीं. नंतर कायम केलेल्या घरांतील संख्यांची बेरीज करावी. ही दिलेल्या प्रकारच्या स्वररचनेची उद्दिष्ट संख्या झाली.

१९. उदाहरणार्थ, चार स्वरांच्या प्रस्तारांपैकीं **म रि ग स** हा प्रकार कितवा आहे हें सांगावयाचें आहे असें समजा. चार स्वरांच्या प्रस्तारांपैकीं हा प्रकार असल्या कारणानें खंडमेरूचें पहिल्या चार घरांचें कोष्टक घेऊन त्या घरांवर **म रि ग स** हे चार स्वर क्रमानें लिहिले. त्यांच्या खालीं मूळ क्रमानें **स रि ग म** हेही चार स्वर लिहावे. आतां दिलेल्या क्रमांतील **स** हा शेवटचा स्वर मूळ क्रमांतील शेवटचा स्वर जो **म** त्याच्यापासून पाठीमागें अवरोह करून चवथा येतो तो वरपासून चवथ्या घरांत म्हणजे १८ चा आंकडा ज्या घरांत आहे त्या घरांत लिहिला, व मूळ क्रमांतील **स** हा स्वर बाद केला. आतां मूळ क्रम **रि ग म** असा राहिला. दिलेल्या क्रमांतील **ग** हा दुसरा स्वर मूळ क्रमांतील शेवटचा स्वर जो **म** त्यापासून अवरोह केल्यास दुसरा होतो तेव्हां तो दुसऱ्या घरांत म्हणजे २ हा आंकडा ज्या घरांत आहे त्या घरांत मांडला व मूळ क्रमांतील **ग** हा स्वर कमी केला. आतां मूळ क्रम **रि म** असा राहिला. दिलेल्या क्रमांतील **रि** हा तिसरा स्वर राहिलेल्या मूळ क्रमांतील शेवटचा स्वर जो **म** त्यापासून अवरोह करून तिसरा येतो. पण एथें तिसरें घरच नाहीं, म्हणून खालच्या शेवटच्या घरांत म्हणजे १ चा आंकडा असलेल्या घरांत मांडला, व **रि** हा स्वर मूळ क्रमांतून बाद केला. आतां मूळ क्रमांत फक्त **म** हा स्वर राहिला. दिलेल्या क्रमांतील राहिलेला पहिला स्वरही **म**च आहे तेव्हां अवरोह वगैरे न करितां पहिल्या घरांत १ च्या आंकड्याशेजारीं **म** हा स्वर मांडिला. आतां पहिल्यापासून स्वर कायम करून मांडिलेल्या घरांतील आंकड्यांची बेरीज १+१+२+१८=२२ येते. तेव्हां **म रि ग स** हा उद्दिष्ट क्रम २२ वा होय. हें सर्व खालच्या कोष्टकांत स्पष्ट करून दाखविलें आहे.

प रि ग स........ (उद्दिष्ट क्रम)
स रि ग म........ (मूळ क्रम)

१ म	०	०	०
	१ रि	२ ग	६
		४	१२
			१८ स

म रि ग स .... उद्दिष्ट क्रम.
१ + १ + २ + १८ = २२ उद्दिष्ट क्रमसंख्या.

२०. खंडमेरूच्या कोष्टकावरून तानांची संख्याही काढितां येते. जितक्या स्वरांच्या तानांची संख्या काढावयाची असेल त्यांतील शेवटचा स्वर घेऊन खंडमेरूच्या कोष्टकांत त्या स्वराच्या खालीं असलेल्या आंकड्यांच्या घरांपैकीं शून्याचें घर टाकून पहिल्या व शेवटच्या घरांतील आंकड्यांची बेरीज करावी. जी बेरीज येईल ती तितक्या स्वरांच्या तानांची संख्या झाली. उदाहरणार्थ—

ग पर्यंतच्या ३ स्वरांच्या तानांची संख्या २ + ४=६
म ,, ४ ,, ,, ,, ६ + १८=२४
प ,, ५ ,, ,, ,, २४ + ९६=१२०
ध ,, ६ ,, ,, ,, १२०+ ६००=७२०
नि ,, ७ ,, ,, ,, ७२०+४३२०=५०४०

किंवा शेवटच्या स्वराच्या खालीं असलेल्या घरांपैकीं सरत्या घरांतील व त्याच्या पाठीमागच्या घरांपैकीं शेवटच्या सर्व घरांतील आंकड्यांची बेरीज करावी, जी बेरीज येईल ती विवक्षित स्वरांच्या तानांची संख्या होईल. उदाहरणार्थ—

स पर्यंतच्या १ स्वराच्या तानांची संख्या .... १=१
रि ,, २ स्वरांच्या ,, ,, ...१+१=२
ग ,, ३ ,, ,, ,, ...१ +१+४ =६
म ,, ४ ,, ,, ,, ...१+१+४+१८=२४
प ,, ५ ,, ,, ,, ...१+१+४+१८+९६=१२०
ध ,, ६ ,, ,, ,, ...१+१+४+१८+९६+६००=७२०
नि ,, ७ ,, ,, १+१+४+१८+९६+६००+४०२०=५०४०

स्वरांविषयीं विशेष विचार.

२१. हल्लीं महाराष्ट्रांत व उत्तर हिंदुस्थानांत प्रचलित असलेल्या स्वरसप्तकाचा श्रुतिनिश्चय करणें झाल्यास तो खालीं लिहिल्याप्रमाणें करितां येईल. **स रि ग म प ध नि** ह्या सात स्वरांपैकीं षड्ज व पंचम हे अविकृत आहेत, व मध्यम कोमल मानिला आहे; बाकीचे सर्व स्वर तीव्र मानिले आहेत. ह्मणजे पंचम, ऋषभ व धैवत हे चार चार श्रुतींचे, गाधार व निषाद तीन तीन श्रुतींचे व षड्ज व मध्यम हे दोन दोन श्रुतींचे होतात.

२२. पाश्चात्यांचे सध्यां प्रचारांत असलेले सप्त स्वरही बहुतेक अंशीं असेच आहेत. ते ह्या स्वरांमधील अंतरें श्रुतींचीं न मानितां स्वरांचींच मानितात. त्यांनीं षड्जापासून ऋषभापर्यंतचें अंतर एक स्वराचे, ऋषभापासून गांधारापर्यंत पुनः एक स्वराचें, गांधारापासून मध्यमापर्यंत अर्ध्या स्वराचें, मध्यमापासून पंचमापर्यंत एक स्वराचें, तसेंच पंचमापासून धैवतापर्यंत एक स्वराचें, धैवतापासून निषादापर्यंत एक स्वराचें, व निषादापासून पुढच्या षड्जापर्यंत अर्ध्या स्वराचें अंतर मानिलें आहे. ह्मणजे त्यांच्या मतीं मध्यम व षड्ज यांच्या जवळचें अंतर अर्ध्या स्वराचें व इतर स्वरांचीं अंतरें एक एक स्वराचीं आहेत. त्यांचें एक स्वराचें अंतर आपल्या ४ श्रुतींच्या अंतराबरोबर आहे, व अर्ध्या स्वराचें अंतर २ श्रुतींबरोबर आहे असें दिसतें. प्रचारांतील सप्तस्वरांचीं आपलीं श्रुतीचीं व पाश्चात्यांचीं स्वरांचीं अंतरें खालीं दाखविलीं आहेत.

(श्रुतींचें अंतर) **स** ४ **रि** ३ **ग** २ **म** ४ **प** ४ **ध** ३ **नि** २ **सं**

(स्वरांचें अंतर) C १ D १ E ½ F १ G १ A १ B ½ C'

२३. ह्या रीतीनें पाहिलें तर आपले स्वर व पाश्चात्यांचे स्वर बहुतेक सारखेच आहेत. फक्त रिपासून गपर्यंत व धपासून निपर्यंत आपलें तीन तीन श्रुतींचें अंतर आहे तेथें त्यांचें एक स्वराचें ह्मणजे चार श्रुतींचे अंतर आहे. एवढाच काय तो फरक आहे. ही त्यांची व्यवस्था मानीव आहे. त्याला श्रुतींचें ह्मणजे ध्वनिशास्त्राचें किंवा गणिताचें वगैरे कोणचेंच प्रमाण सध्या चांगलेंसें बसत नाहीं, हें त्यांच्याच ग्रंथकारांनीं कबूल केलें आहे. ह्या सप्तस्वरांच्या ग्रामास मेजर स्केल अशी त्यांची संज्ञा आहे.

२४. ह्यावरून एक स्वराच्या अंतरानें निष्पन्न होणारे स्वर ह्मणजे तीव्र स्वर व अर्ध्या स्वराच्या अंतरानें होणारे स्वर ते कोमल स्वर असें त्यांनीं मानिलें आहे. ह्या अंतरांची व तीव्र कोमलाची व्यवस्था त्यांच्या ज्या स्वरग्रामाच्या पेट्या येतात त्यांत पांढऱ्या व काळ्या पट्ट्यांनीं स्पष्ट दाखविली असते. ती अशी—

रि़् ग़् म़ ध़् नि़् रि् ग् म ध् नि् रिं् गं् मं धं् निं्

स़ रि़ ग़ म़ प़ ध़ नि़ स रि ग म् प ध नि सं रिं गं मं् पं धं निं

मंद्र सप्तक. मध्य सप्तक. तार सप्तक.

ह्यांतील काळ्या पट्ट्या कोमल स्वरांच्या व पांढऱ्या पट्ट्या तीव्र स्वरांच्या होत. काळ्या पट्ट्या २, ३, २, ३, ह्या क्रमानें येतात हें स्पष्ट दिसतें. एका षड्जापासून त्याच्या दुपटीच्या षड्जापर्यंत ७ पांढऱ्या पट्ट्या ह्मणजे ७ पूर्ण किंवा तीव्र स्वर व ५ काळ्या पट्ट्या ह्मणजे ५ अर्ध स्वर किंवा कोमल स्वर मिळून १२ स्वर होतात. ह्या १२ स्वरांच्या अशा प्रकारच्या रचनेस क्रोमाटिक स्केल अशी संज्ञा आहे.

२५. शुद्ध, कोमल व तीव्र मिळून आपले प्रचारांतील १२ स्वर आणि पाश्चात्यांचें क्रोमाटिक स्केलचे १२ स्वर व त्यांच्या मधील श्रुतींचीं व स्वरांचीं अंतरें एणेप्रमाणें आहेत:— .

स्वर.	श्रुतींचें अंतर.	स्वरांचें अंतर.	स्वर.	श्रुतींचें अंतर.	स्वरांचें अंतर.
स (शु.)...........	२, C	१/२ १/२	प (शु.)...........	२, G	१/२ १
रि् (को.)...........	२, D b	१/२	ध् (को.)...........	२, A b	१/२
रि (ती.)...........	२, D ♯	१/२ १	ध (ती.)...........	२, A ♯	१/२ १
ग् (को.)...........	१, E b	१/२	नि् (को.)...........	१, B b	१/२
ग (ती.)...........	२, E ♯	१/२ १	नि (ती.)...........	२, B ♯	१/२ १
म् (को.).....	२, F b	१/२ १/२	सं (शु.)...........	२, Ċ	१/२ १/२
म (ती.)...........	२, F ♯	१/२			

२६. प्रचारांतील सप्तस्वरांमध्यें गणिताचें प्रमाण पाहूं गेल्यास षड्ज हा १ कल्पून इतर स्वरांचें सापेक्ष प्रमाण खालीं लिहिल्याप्रमाणें आढळतें.

आपले स्वर....	स	रि	ग	म	प	ध	नि	सं
पाश्चात्यांचे स्वर	C	D	E	F	G	A	B	C
प्रमाण	१	९/८	५/४	४/३	३/२	५/३	१५/८	२
ह्मणजे(पूर्णांकांत)	२४	२७	३०	३२	३६	४०	४५	४८
किंवा........	२४०	२७०	३००	३२०	३६०	४००	४५०	४८०

हें सरतें प्रमाण स्वरांच्या सापेक्ष लहरींचें प्रमाण मानिलें आहे. हेंच प्रमाण ३६ इंचांची तार घेऊन ती मंद्र षड्ज स्वरांत लाविली तर इतर स्वरांचे ठिकाणीं इंचांचें सापेक्ष प्रमाण असें येतें:—

स	रि	ग	म	प	ध	नि	सं
३६	३२	२८ ४/५	२७	२४	२१ ३/५	१९ १/५	१८

२७. ह्या प्रमाणांवरून षड्जाच्या सवाईनें गांधार, दिढीनें पंचम व दुपटीनें वरचा षड्ज असतो, व मध्यम तिजाईनें जास्त असतो हें निष्पन्न होतें. तसेंच गांधाराच्या दिढीनें निषाद व मध्यमाच्या दिढीनें वरचा षड्ज, वरच्या षड्जाच्या पाउणपटीनें पंचम, पंचमाच्या पाउणपटीनें ऋषभ, व धैवताच्या पाउणपटीनें गांधार असतो हेंही स्पष्ट दिसतें.

२८. कर्णाटकांत सध्या प्रचारांत असलेले सप्तस्वर आपल्या सप्तस्वरांहून थोडेसे

भिन्न आहेत. त्यांचा ऋषभ व धैवत शुद्ध आहे, एवढाच काय तो फरक आहे. बाकीचे सर्व स्वर आपल्या स्वरांप्रमाणें आहेत. त्यांच्या सप्तस्वरांच्या संज्ञा व श्रुतिनिश्चय खालीं लिहिल्याप्रमाणें आहेतः——

स्वर.	श्रुति.	स्वर.	श्रुति.
षड्ज	.... ४	पंचम	.... ४
(शुद्ध) ऋषभ	.... ३	(शुद्ध) धैवत	.... ३
(अंतर) गांधार	.... ४	(काकली) निषाद	.... ४
(शुद्ध) मध्यम	.... २	षड्ज....	.... २
	१३		१३

√ २६

२९. रागांचें स्वरूप पूर्णतेनें दाखविण्याकरितां शुद्ध व विकृत स्वर मिळून कर्णाटकांत हल्लीं १६ स्वर मानितात. ह्या १६ स्वरांच्या संज्ञा व श्रुति खालीं लिहिल्या आहेतः—

	स्वरांच्या संज्ञा.	श्रुति.
१ षड्ज	अविकृत	४
३ ऋषभ	१ शुद्ध ऋ.	३
	२ चतुःश्रुति ऋ.	१
	३ षट्श्रुति ऋ.	[illegible]
३ गांधार	१ शुद्ध गां.	०
	२ साधारण गां.	१
	३ अंतर गां.	१
२ मध्यम	१ शुद्ध म.	२
	२ प्रति म.	२
९ स्वर		श्रुति १५

	स्वरांच्या संज्ञा.	श्रुति.
१ पंचम	अविकृत.	२
३ धैवत	१ शुद्ध धै.	३
	२ चतुःश्रुति धै.	१
	३ षट्श्रुति धै.	१
३ निषाद	१ शुद्ध नि.	०
	२ कैशिकी नि.	१
	३ काकली नि.	१
७ स्वर		श्रुति ९

एकुण स्वर १६, व श्रुति २४.

शुद्ध व विकृत स्वर.

३०. शुद्ध व विकृत स्वर मिळून सध्या प्रचारांत स्थूल मानानें १२ स्वरांवर निर्वाह केलेला आढळतो असें पूर्वी पहिल्या पुस्तकांत सांगितलें आहे. परंतु कित्येक

रागांचें स्वरूप स्पष्ट शुद्ध व पूर्णतेनें दाखवावयाचें म्हटलें ह्मणजे याहीपेक्षां जास्त विकृत स्वर मानिल्याखेरीज गत्यंतर नाहीं. संगीत-रत्नाकरकार व दर्पणकार ७ शुद्ध व १२ विकृत स्वर मिळून एकंदर १९ स्वर मानितात, रागविबोधकार ७ शुद्ध व १५ विकृत मिळून २२ स्वर मानितात व संगीत-पारिजातकार ७ शुद्ध व २२ विकृत मिळून एकंदर २९ स्वर मानितात.

३१. निरनिराळ्या ग्रंथकारांनीं निरनिराळे विकृत स्वर मानिले आहेत त्या सर्वांचें सूक्ष्म रीतीनें पर्यालोचन केलें ह्मणजे अशीं भिन्न मतें होण्याचें कारण काय हें स्पष्ट कळून येतें. ग्रंथकारांनीं विकृत स्वर दोन प्रकारचे मानिले आहेतः (१) स्वतःसिद्ध विकृत व (२) सापेक्ष विकृत. शास्त्रांत सांगितलेल्या श्रुति टाकून पुढच्या किंवा मागच्या श्रुतीवर अभिव्यक्त होणारे स्वर ते स्वतःसिद्ध विकृत होत, व दोन स्वरांमध्यें जें अंतर सांगितलें आहे तें अंतर कमी जास्त केल्यानंतरही जे स्वर आपल्या निश्चित श्रुतीवर अभिव्यक्त होतात ते सापेक्ष विकृत होत. पहिल्या प्रकारचे विकृत स्वर समजण्याचें कांहीं कठिण नाहीं. परंतु दुसऱ्या प्रकारचे ह्मणजे सापेक्ष विकृत स्वर ह्मणजे काय हें त्वरित ध्यानांत येणें तितकें सुलभ नाहीं. याकरितां तें उदाहरणें घेऊन स्पष्ट करून दाखविलें पाहिजे. शुद्ध ऋषभ स्वर सातव्या श्रुतीवर व शुद्ध गांधार स्वर नवव्या श्रुतीवर अभिव्यक्त होतो, ह्मणजे ऋषभ व गांधार ह्या दोन स्वरांमधील अंतर दोन श्रुतींचें आहे. आतां ऋषभाची एक श्रुति कमी करून तो दोन श्रुतींचा ह्मणजे कोमल केला तर त्याची शास्त्रांत सांगितलेली नियमित श्रुति सुटल्यामुळें तो विकृत झाला. हें त्याचें विकृतत्व दुसऱ्या कोणावरही अवलंबून नसल्यामुळें स्वतःसिद्ध विकृतत्व होय. पण ऋषभाची एक श्रुति कमी झाल्यामुळें ऋषभ व गांधार ह्यामधील अंतर तीन श्रुतींचें झालें. ह्या वेळेस अशा प्रकारचा ऋषभ व गांधार एकामागून एक असे उच्चारल्यास मनावर जो परिणाम होईल तो पूर्वींचे शुद्ध स्वर उच्चारल्यानंतर जो परिणाम होत होता त्याहून अगदीं भिन्न होईल हें उघड आहे. ह्मणजे गांधाराचें उच्चारण देखील भिन्न भासूं लागेल. हें जें गांधाराच्या उच्चाराचें तो नवव्याच श्रुतीवर अभिव्यक्त होत असतांना विकृत ऋषभाच्या जोडगणीनें भिन्न भासणें ह्यासच सापेक्ष विकृतत्व असें म्हणतात. ह्यावरून पूर्वींच्या ग्रंथकारांनीं स्वर शुद्ध असतांनाही अच्युत षड्ज अच्युत मध्यम वगैरे विकृत स्वरांचे भेद मानिले आहेत त्याचा उलगडा तेव्हांच होतो व विकृत स्वरांविषयीं ग्रंथकारांचा मतभेद तरी कां होतो हेंही स्पष्ट कळून येतें.

३२. निरनिराळ्या ग्रंथकारांनीं मानिलेले शुद्ध व विकृत स्वर, व महाराष्ट्रांत व उत्तर हिंदुस्थानांत, कर्णाटकांत व पाश्चिमात्य राष्ट्रांत सध्या प्रचलित असलेले शुद्ध व विकृत स्वर हे सर्व खालीं दिलेल्या कोष्टकांत दाखविले आहेत. त्याचप्रमाणें रागांचें स्वरूप पूर्ण शुद्ध व स्पष्ट दाखविण्याकरितां व सर्व प्रकारच्या गाण्यांचा संग्रह करितां यावा ह्मणून आपल्यास सध्या शुद्ध व विकृत स्वर मिळून कमींत कमी किती स्वर मानिले पाहिजेत तेही शेवटच्या रकान्यांत नमूद केले आहेत.

शुद्ध व विकृत स्वरांचें कोष्टक.

श्रुति.	शुद्ध स्वर.		विकृत स्वर.					शुद्ध व विकृत स्वर		मुख्य व गौण स्वर	शुद्ध व विकृत स्वर
				रागविबोध.		संगीत–पारिजात.		आधुनिक प्रचार.			
	षड्ज ग्राम	मध्यम ग्राम	संगीतरत्नाकर व संगीतदर्पण.	शास्त्रोक्त	देशी लक्ष्य	कोमल	तीव्र	महाराष्ट्र व उ० हिंदुस्थान	कर्णाटक	पाश्चात्य राष्ट्रें	स्वसंमत.
१			११ कैशिकी निषाद	६ कैशिकी नि.	१२षट्श्रुतिधै. १३ कै. नि.		२० तीव्र नि.		१४ षट्श्रु. धै. १५कैशि० नि.		१५ तीव्र निषाद.
२			१२ काकली निषाद	७ काकली नि.	१४ काकली नि.		२१ तीव्रतर नि.	१२ तीव्र नि.	१६ काकली निषाद.	१२नि. (तीव्र) (शार्प)	१६ तीव्रतर निषाद
३			१ च्युत षड्ज	१ च्युत षड्ज मृदु. स.	१५ मृदु षड्ज	(मृदु स.)	२२ तीव्रतम नि.				
४	स	स	२ अच्युत षड्ज	(स)				१ स (शुद्ध)	१ स (शुद्ध)	१ स.	१ स.
५						१ पूर्व रि.					२ अतिकोमल ऋषभ
६						२ कोमल रि.		२ कोमल रि.		२ रि. (को.) (फ्लॅट)	३ कोमल ऋषभ
७	रि	रि	३ चतुःश्रुति ऋषभ	(रि)		३ पूर्व गां.			२ शुद्ध रि		(शुद्ध ऋषभ) (क.)
८					१ चतु. रि. (तीव्र)	४ कोमल गां.	५ तीव्र रि.	३ तीव्र रि.	३ चतुःश्रुति रि.	३ रि (तीव्र) (शार्प)	४ तीव्र ऋषभ.
९	ग	ग		(ग)	२ पंचश्रु. रि. (तीव्रतर)		६ तीव्रतर रि.	४ कोमल गां.	४ शुद्ध गां.	४ ग (कोमल) (फ्लॅट)	५ कोमल गांधार
१०			४ त्रिश्रुति गां. (साधारण गां.)	२ साधारण गांधार तीव्र गां.	३षट्श्रु. रि. (तीव्रतम) ४साधा० गां.		७ तीव्र गां.		५ षट्श्रु. रि. ६ साधा. गां.		६ तीव्र गांधार

११			५ चतुःश्रु.गां. (अंतर गां.)	३ अंतर गां. तीव्रतर गां.	५ अंतर गां. (तीव्रतर गां.)		८ तीव्रतर गां.	५ तीव्र गां.	७ अंतर गां.	५ ग (तीव्र) (शार्प)	७ तीव्रतर गांधार
१२			६ च्युत मध्यम	४ मृदु मध्यम (गांधारभेद)	६ मृदु मध्यम	(मृदु मध्यम)	९ तीव्रतम गां.				
१३	म	म	७ अच्युत मध्यम	(म)	७ षट्श्रु. गां. (तीव्रतम)		१० अति तीव्रतम गांधार	६ कोमल म.	८ शुद्ध मध्यम	६ म (को.) (फ्लॅट.)	८ कोमल मध्यम
१४							११ तीव्र म.				
१५					८ षट्श्रु. म. (तीव्रतम म.)		१२ तीव्रतर मध्यम	७ तीव्र म.	९ प्राति मध्यम	७ म (तीं.) (शार्प)	९ तीव्र मध्यम
१६		प	८ त्रिश्रुति पंचम	५ मृदु पं. (मध्यमभेद)	९ मृदु पंचम	(मृदु पंचम)	१३ तीव्रतम मध्यम				
१७	प		९ चतुःश्रुति पंचम	(प)				८ प (शुद्ध)	१० प (शुद्ध)	८ प	१० प
१८						१४ पूर्व धैवत					११ अति कोमल धै.
१९						१५ कोमल धैवत		९ कोमल धै.		९ ध. (को.) (फ्लॅट.)	१२ कोमल धैवत
२०	ध	ध	१० चतुःश्रुति धैवत.	(ध)		१६ पूर्व नि.			११ शुद्ध धै.		(शुद्ध धैवत) (क.)
२१					१० चतुःश्रुति धैवत	१७ कोमल नि.	१८ तीव्र धै.	१० तीव्र धै.	१२ चतुःश्रुति धैवत	१० ध (ती.) (शार्प)	१३ तीव्र धैवत.
२२	नि	नि		(नि)	११ पंचश्रुति धैवत		१९ तीव्रतर धैवत	११ कोमल नि.	१३ शुद्ध नि.	११ नि. (को.) (फ्लॅट)	१४ कोमल निषाद

३३. वरील कोष्टकांत प्रथम श्रुतींच्या आंकड्यांपुढें शुद्ध स्वर दाखवून पुढें विकृत स्वर दाखविले आहेत. शुद्ध स्वरांच्या सदराखालीं षड्जग्राम व मध्यमग्राम असे दोन ग्राम दाखविले आहेत. षड्जग्रामांत पंचम ४ श्रुतींचा असून १७ व्या श्रुतीवर अभिव्यक्त होतो, व मध्यम ग्रामांत तो ३ श्रुतींचाच असून १६ व्या श्रुतीवर अभिव्यक्त होतो एवढाच काय तो ह्या दोन ग्रामांमध्यें फरक आहे. बाकीचे सर्व स्वर दोनी ग्रामांत शास्त्रांत दिलेल्या श्रुतींवरच अभिव्यक्त होतात.

३४. संगीतरत्नाकर व संगीतदर्पण ह्यांच्या मतांप्रमाणें दिलेल्या विकृत स्वरांपैकीं अच्युत षड्ज, चतुःश्रुति ऋषभ, अच्युत मध्यम, चतुःश्रुति पंचम व चतुःश्रुति धैवत ह्मणजे २, ३, ७, ९ व १० हे ५ स्वर सापेक्ष विकृत आहेत, व बाकीचे ७ स्वर स्वतःसिद्ध विकृत आहेत हें अगदीं उघड आहे.

३५. हेच ७ स्वतःसिद्ध विकृत स्वर फक्त विकृत होऊं शकतात, व इतर ५ स्वर क्रमानें **स रि म प ध** ह्या पांच शुद्ध स्वरांशीं समध्वनि असल्याकारणानें ते विकृत होऊं शकत नाहींत असें रागविबोधकाराचें मत आहे; व ते ७ स्वतःसिद्ध विकृत स्वर त्याच्या शास्त्रोक्त विकृत स्वरांच्या सदराखालीं दाखविले आहेत. ह्यावरून रागविबोधकार सापेक्ष विकृत स्वर मानीत नाहीं हें स्पष्ट दिसतें. देशी लक्ष्याच्या सदराखालीं त्यानें दिलेले विकृत स्वर हे सर्व स्वतःसिद्ध विकृत आहेत हें निराळें सांगावयास नको. ह्या स्वरांत देखील पंचश्रुति व षट्श्रुति ऋषभ व धैवत आणि षट्श्रुति गांधार हे स्वर क्रमानें गांधार व निषाद आणि मध्यम ह्यांच्या प्रदेशांत जात असल्या कारणानें त्यांच्या संज्ञा देशी लक्ष्यांच्या अनुरोधानें वर्ज्यावर्ज्य पाहून निरनिराळ्या प्रसंगीं निरनिराळ्या मानाव्या असें त्यानें ध्वनित केलें आहे; व ह्या तत्त्वास अनुसरूनच त्यानें आपलीं मेळांचीं व रागांचीं लक्षणें दिलीं आहेत.

३६. संगीतपारिजातकार अहोवल पंडित ह्यानें तर २२ विकृत स्वर मानिले आहेत, व त्या सर्व विकृत स्वरांना निरनिराळीं नांवें देण्याकरितां मृदु, पूर्व, कोमल, तीव्र, तीव्रतर, तीव्रतम, अतितीव्रतम ह्या सर्व संज्ञा सररास प्रचारांत आणिल्या आहेत. रत्नाकरकाराच्या वेळच्या च्युत, अच्युत, त्रिश्रुति, चतुःश्रुति वगैरे विकृत स्वरांच्या पूर्वीच्या संज्ञा ह्याच्या वेळेस अगदीं लुप्तप्राय झाल्याशा दिसतात. ह्या पारिजातकाराच्या संज्ञा अगदीं अलीकडच्या असल्या कारणानें ह्यांच्यापैकीं बऱ्याच संज्ञा प्रचारांत सध्यां चालू आहेत. इतके विकृत स्वर कंठांतून काढून गाणें बजावणें बिनचूक करणें सामान्य जनांस शक्य नसल्याकारणानें त्यांनीं त्यांचा संकोच करीत करीत सध्या शुद्ध व विकृत स्वरांची मजल १२ स्वरांवर आणून ठेविली आहे असें पूर्वीं सांगितलेंच आहे.

३७. आधुनिक प्रचाराच्या सदराखालीं महाराष्ट्रांत व उत्तर हिंदुस्थानांत प्रचलित असलेले शुद्ध व विकृत स्वर मिळून दिलेले १२ स्वर, व पाश्चात्य राष्ट्रांत सध्या चालू असलेले मुख्य व गौण स्वर मिळून होणारे १२ स्वर, तसेंच कर्णाटकांत मानिलेले १६ स्वर, ह्या सर्वांचें विवेचन मागें कलम २१ पासून २९ पर्यंत विस्तृत रीतीनें केलें आहे.

३८. वरील कोष्टकांत सरते शेवटीं ' स्वसंमत ' असें निराळें सदर घालून त्याच्या खालीं १६ स्वर दिले आहेत त्यांविषयीं विशेष खुलासा केला पाहिजे. सध्या प्रचारांत असलेल्या १२ स्वरांनीं निरनिराळ्या रागांचें स्वरूप शुद्ध स्पष्ट व पूर्ण दाखवितां येत नाहीं, व तेवढ्या स्वरांत नानातऱ्हेच्या गाण्यांचा संग्रह चांगलासा करितां येत नाहीं असा बऱ्याच कलानिपुण संगीतशास्त्रज्ञांचा अनुभव आहे. हिंदुस्थानांत विशेष प्रसिद्धीस आलेले कांहीं हिंदु व मुसलमान गवई व तंतकार आपलें संगीतकलेचें चातुर्य दाखविण्याकरितां प्रसंगविशेषीं १२ पेक्षां अधिक स्वरांचा प्रयोग मार्मिक रीतीनें करून दाखवितात व त्या स्वरांस ते अतकोमल तरतीव्र अशीं नांवें देतात असा सार्वत्रिक प्रवाद आहे. ह्याला प्रत्यंतर पाहिजे असल्यास तें देश रागांतील जो प्रसिद्ध व सर्वतोमुखीं असलेला चतुरंग आहे त्यांत सांपडतें. ह्या चतुरंगांत अतकोमल व तरतीवर ह्मणजे अतिकोमल व तीव्रतर ह्या अधिक दोन तऱ्हेच्या विकृत स्वरांचा स्पष्ट उल्लेख आहे. तेव्हां शास्त्र व रूढि किंवा प्रचार ह्यांचा मेळ घालण्याचें बिकट व नाजुक काम करणाऱ्यांस ह्या अधिक दोन तऱ्हेचे विकृत स्वर जमेस धरले पाहिजेत. ह्याहीपेक्षां जास्त स्वर लक्ष्यांमध्यें येत असतील तर त्यांचाही विचार आपल्यास केला पाहिजे. पण सध्यां प्रचारांत ह्यापेक्षां अधिक स्वर उपलब्ध होत नाहींत.

३९. आतां अतिकोमल व तीव्रतर ह्या संज्ञा सशास्त्र रीतीनें कोणच्या स्वरांस लावतां येतात व त्यांसह एकंदर किती स्वर निष्पन्न होतात हें फार मार्मिकतेनें निश्चित केलें पाहिजे. षड्ज व पंचम हे दोन स्वर अर्वाचीन शास्त्रकारांनीं अविकृत मानिले आहेत, तसे सध्याच्या प्रचारांत देखील अविकृतच समजतात. मध्यम दोन आहेतः—(१) कोमल मध्यम व (२) तीव्र मध्यम. प्रचारांतील कोमल मध्यम हाच शास्त्रांतील शुद्ध मध्यम होय; व कर्णाटकांत ह्याला शुद्ध मध्यम असेंच म्हणतात. तीव्र मध्यमास कर्णाटकांत प्रतिमध्यम अशी संज्ञा आहे. ही संज्ञा शास्त्रांत कोठेंही दृग्गोचर होत नाहीं. ही त्यांची संज्ञा कल्पित दिसते. सोळाव्या श्रुतीवर अभिव्यक्त होणारा एक तीव्रतम मध्यम आहे, त्याला मृदु पंचम असें शास्त्रांत कोठें कोठें म्हटलें आहे. पण तो प्रचारांत नसल्यामुळें व तो मध्यमग्रामांतील पंचम होत असल्यामुळें व मध्यमग्राम प्रचारांत फारसा येत नसल्याकारणानें तो आपल्यास सध्या मानण्याचें कांहीं प्रयोजन नाहीं. एथपर्यंत षड्ज, पंचम व २ मध्यम असे ४ स्वर झाले. आतां ऋषभ व धैवत आणि गांधार व निषाद हे चार स्वर राहिले. शुद्ध ऋषभ व शुद्ध धैवत आपल्या इकडे प्रचारांत नाहींत. ते कर्णाटकांत उपलब्ध होतात. ह्या स्वरांचे

---

१. (अ०) चतरंगको गावो रससौंगतसो, और तीवर कोमल देत बऽल
तरतीवरको **अतकोमल** सुरको न्यारो न्यारो सुरसौंगतसो ॥ ध्रु० ॥
(अं०) उनंचास कूटतान तिनके कठन रंगेले अय ब्यवरे
मम पप निनि संसं निधपमगरि
धाकडतक् धुंकडतक् धुंकड धित्ता धित्ता धित्ता
धित्ताकडतक् धुंकिडकिडतक् गदिगन धा ॥ १ ॥

कोमल व तीव्र असे दोनदोन भेद प्रचारांत आहेत व ते पारिजातकारास संमत आहेत. तसेंच कोठें कोठें समयविशेषीं अनुभवास येत असलेले अतिकोमल ऋषभ व अतिकोमल धैवत हेही दोन स्वर पारिजातकारानें पूर्वऋषभ व पूर्वधैवत ह्या संज्ञांनीं निर्दिष्ट केले आहेत. प्रचारांतील कोमल गांधार व कोमल निषाद हेच शास्त्रांतील शुद्ध गांधार व शुद्ध निषाद होत. दहाव्या व अकराव्या श्रुतीवर अभिव्यक्त होणारे साधारण गांधार व अंतर गांधार असे दोन शुद्धाच्या पुढचे गांधार शास्त्रांत मानिले आहेत तेच आपले तीव्र व तीव्रतर गांधार होत. त्याचप्रमाणें तेविसाव्या व चोविसाव्या किंवा पहिल्या व दुसऱ्या श्रुतींवर अभिव्यक्त होणारे कैशिकी निषाद व काकली निषाद जे सर्व शास्त्रकारांनीं दिले आहेत तेच आपले प्रचारांतील तीव्र निषाद व तीव्रतर निषाद असें म्हणण्यास कांहीं हरकत नाहीं. कोमल गांधाराच्याही मागच्या श्रुतीवर जावें तर तेथें तीव्र ऋषभ लागतो, तेव्हां गांधाराच्या बाबतींत अतिकोमल गांधार संभवतच नाहीं. त्याचप्रमाणें तीव्र ऋषभाच्या पुढची श्रुति शुद्ध गांधाराची आहे ह्मणून तीव्रतर ऋषभही संभवत नाहीं हेंही स्पष्ट आहे. ह्याच न्यायानें अतिकोमल निषाद व तीव्रतर धैवत हेही संभवत नाहींत हें उघड आहे.

४०. एवंच, ऋषभ, गांधार, धैवत व निषाद ह्या चार स्वरांचे प्रत्येकीं तीन तीन भेद, मिळून १२ स्वर, व पूर्वींचे ४, ह्मणजे २ मध्यम आणि षड्ज व पंचम, मिळून एकंदर १६ स्वर शास्त्र व प्रचार ह्या दोहोंस अनुसरून आपल्यास आजच्या स्थितींत निश्चित करितां येतात. ह्यांतच कर्णाटकांतील गाण्याचाही संग्रह करावयाचा ह्मटल्यास वर निर्दिष्ट केलेले शुद्ध ऋषभ व शुद्ध धैवत हे दोन स्वर जास्त मानावे लागतात, ह्मणजे एकंदर १८ स्वर होतात. हे दोन स्वर वरील कोष्टकांत 'स्वसंमत' ह्या सदराखालीं कंसांत दाखविले आहेत. रागविबोध व संगीतपारिजात ह्या ग्रंथांत ह्याही पेक्षां जास्त विकृत स्वर दिले आहेत, परंतु संगीत कलेच्या सध्याच्या स्थितींत आपल्यास इतकेच विकृत स्वर मानणें योग्य व श्रेयस्कर आहे. वरील विवेचनांत अर्वाचीन ग्रंथकारांप्रमाणें आपणही सापेक्ष विकृत स्वर मानिले नाहींत हें निराळें सांगण्याची कांहीं जरूर नाहीं.

जाति व गीति.

जाति.

४१. ज्या विशिष्ट स्वररचनेपासून राग उत्पन्न होतात त्या स्वररचनेला **जाति** असें ह्मणतात.

४२. सात स्वरांच्या रचनेस **संपूर्ण**, सहा स्वरांच्या रचनेस **षाडव** व पांच स्वरांच्या रचनेस **औडव** अशा संज्ञा आहेत.

४३. गाण्यांत ज्या स्वराचा उच्चार वारंवार होतो त्यास **अंशस्वर** असें ह्मणतात.

४४. गीताचा प्रारंभ ज्या स्वरापासून होतो त्यास **ग्रहस्वर** अशी संज्ञा आहे.

४५. गीताची समाप्ति ज्या स्वरानें होते त्यास **न्यासस्वर** असें ह्मणतात.

४६. गीताच्या एकाद्या भागाची समाप्ति करणारा स्वर तो **अपन्यासस्वर** होय.

४७. जाति दोन प्रकारच्या आहेतः—१ **शुद्ध**, २ **विकृत**.

४८. सप्तस्वरांच्या नांवावरून झालेल्या जाति शुद्ध मानिल्या आहेत.—**षाड्जी, आर्षभी, गांधारी, मध्यमा, पंचमी, धैवती** व **नैषादी** ह्या सात शुद्ध जाति होत.

४९. ज्यांच्या नांवाचा स्वर हाच न्यासस्वर असतो व तोच अंशस्वर, ग्रहस्वर व अपन्यासस्वरही समयविशेषीं होऊं शकतो व ज्यांचा न्यासस्वर तारस्थानामध्यें कधींही जात नाहीं त्या जाति **शुद्ध** होत.

५०. ज्यांच्या नांवाचा स्वर केवळ न्यासस्वर असतो व अंशस्वर ग्रहस्वर इत्यादिकांविषयीं कांहीं नियम नसतो त्या जाति **विकृत** होत.

५१. ह्याप्रमाणें षाड्जीचे संपूर्ण १५ भेद व षाडव आणि औडव ८, मिळून २३ विकृत भेद संभवतात. हे इतके विकृत भेद प्रत्येक शुद्ध जातींचे होतात.

५२. शुद्ध जातींच्या मिश्रणानें झालेल्या मुख्य विकृत जाति ११ आहेत. त्यांचीं नांवें व मिश्रणाचा प्रकार एणेंप्रमाणें.—

१.	षड्जकैशिकी	(सं)	= षाड्जी + गांधारी.
२.	षड्जमध्यमा		= षाड्जी + मध्यमा.
३.	गांधारपंचमी	(सं)	= गांधारी + पंचमी.
४.	आंध्री	(सं. षा.)	= गांधारी + आर्षभी.
५.	षड्जोदीच्यवा		= षाड्जी + गांधारी + धैवती.
६.	कर्मारवी	(सं)	= नैषादी + पंचमी + आर्षभी.
७.	नंदयंती	(सं. षा.)	= गांधारी + पंचमी + आर्षभी.
८.	गांधारोदीच्यवा	(सं.षा.)	= गांधारी + धैवती + षाड्जी + मध्यमा.
९.	मध्यमोदीच्यवा	(सं)	= गांधारी + धैवती + पंचमी + मध्यमा.
१०.	रक्तगांधारी		= गांधारी + नैषादी + पंचमी + मध्यमा.
११.	कैशिकी		= षाड्जी + गांधारी + मध्यमा + पंचमी + नैषादी.

५३. ह्या ११ विकृत जाति व पूर्वींच्या ७ शुद्ध मिळून १८ जाति मुख्य आहेत. त्यांपैकीं षड्ज स्वराच्या नांवाच्या चार व आर्षभी, धैवती आणि नैषादी ह्या तीन मिळून सात जाति षड्ज ग्रामाच्या होत. बाकीच्या ११ जाति मध्यम ग्रामाच्या आहेत.

५४. ह्या १८ जातींपैकीं, कार्मारवी, गांधारपंचमी, षड्जकैशिकी, व मध्यमोदीच्यवा ह्या ४ नित्य संपूर्ण असतात; षाड्जी, नंदयंती, आंध्री व गांधारोदीच्यवा ह्या ४ संपूर्ण-षाडव असूं शकतात; व बाकीच्या १० संपूर्ण, षाडव व औडवही होऊं शकतात.

५५. अमुक एक प्रकारच्या स्वररचनेचें गाणें कीं ज्यामध्यें न्यासस्वर अमुक एक निश्चित असावा, अंश, ग्रह, इत्यादि स्वर अमुक असावेत, अमुक ताल, अमुक कला व अमुक मार्ग असावा, व अमुक रस अभिव्यक्त व्हावा अशा प्रकारच्या नियमबद्ध

स्वररचनेच्या गाण्यास शास्त्रकार **जाति** असें नांव देतात. उदाहरणार्थ–षाड्जी जाति. ह्या जातीमध्यें सात स्वर असावेत ह्मणजे ती संपूर्ण असावी, षाडव केल्यास निषादाचा लोप करावा, षड्ज हा न्यासस्वर असावा, निषाद व ऋषभ वर्ज्य करून बाकीचे पांच स्वर अंशस्वर असावे, तीन प्रकारचा षट्पितापुत्रक ताल असावा, धैवतादि ह्मणजे उत्तरायता मूर्छना असावी, चित्र, वृत्ति (वार्तिक) व दक्षिण हे मार्ग असावेत, मागधी, संभाविता व पृथुला ह्या गीति असाव्या वगैरे नियम आहेत. ह्या जातीपासून श्रीराग इत्यादि राग उत्पन्न होतात. ह्या जातीस छंदःशास्त्राचे नियम फारसे लागत नाहींत. जाति ह्या मार्गसंगीतांतच प्रसिद्ध आहेत.

९६. जातींचें गाणें हें जुन्या प्रबंधांसारखें असतें. हें जातीचें गाणें सामवेदापासून उत्पन्न झालेलें आहे, ह्मणून ह्या जाति वेदतुल्य मानिल्या आहेत. ह्यांच्या मधील पदें, स्वर, ताल, कला, मार्ग हे सर्व नियमांनीं अगदीं बांधिलेले असतात. ते बिलकूल बदलून गातां कामा नये. त्यांत बदल करून गाइल्यास प्रत्यवाय सांगितला आहे. जातींचें गाणें मार्गसंगीतास विशेष धरून असल्या कारणानें त्याचा विस्तार एथें फारसा केला नाहीं.

९७. षाड्जी इत्यादि सात शुद्ध जातींपासून उत्पन्न होणाऱ्या रागांचें प्रतिबिंब किंवा स्वरूप जातींच्या ज्या खंडामध्यें दिसून येतें त्यास **कपाल** अशी अन्वर्थक संज्ञा आहे. सात शुद्ध जातींचीं सात कपालें मानिलीं आहेत.

९८. ज्या गाण्यामध्यें पंचम स्वर ग्रह, अंश व अपन्यास असून षड्ज न्यास असतो, व ऋषभ फार असून, मध्यम, धैवत व गांधार अल्प असतात त्यास **कंबल** असें ह्मणतात. हें गाणें कंबल ह्या नांवाच्या संगीतशास्त्रविशारद फणींद्रानें प्रथम सुरू केलें, ह्मणून त्याच्याच नांवानें तें प्रसिद्ध आहे. कपाल व कंबल ह्यांचा उपयोग मार्गसंगीतांतच आढळतो.

गीति.

९९. स्थायी आदिकरून वर्ण व प्रसन्नादि अलंकार, पदें, द्रुत मध्य किंवा विलंबित लय, ह्यांनीं युक्त अशी जी गायनाची क्रिया तिला **गीति** असें ह्मणतात.

१००. गीति चार प्रकारच्या आहेतः––१ मागधी, २ अर्धमागधी, ३ संभाविता व ४ पृथुला.

१०१. ज्या गीतीचीं पहिल्या कलेंतील पदें विलंबित लयांत, दुसऱ्या कलेंतील पदें मध्य लयांत व तिसऱ्या कलेंतील पदें द्रुत लयांत गातात तिला **मागधी** गीति असें म्हणतात.

१०२. ज्या गीतीच्या मागच्या मागच्या कलेंतील पदांचे अर्ध पुढच्या पुढच्या कलेंत द्विवार उच्चारतात तिला **अर्धमागधी** म्हणावें.

६३. ज्या गीतींतील पदें संक्षिप्त असून बहुतेक अक्षरें गुरु असतात तिला **संभाविता** अशी संज्ञा आहे.

६४. ज्या गीतींतील पदें बहुतेक लघु अक्षराचीं असतात तीस **पृथुला** गीति असें ह्मणतात.

ह्या गीतींमध्यें तालांचाही निर्बंध असतो, परंतु त्याचा विचार एथें केला नाहीं.

मेळ व राग.

मेळ.

६५. ज्या विशिष्ट रचनेच्या स्वरसमूहामध्यें राग अभिव्यक्त करण्याची शक्ति असते व ज्याच्या योगानें रागांचा मेळ घालतां येतो ह्मणजे रागांचें वर्गीकरण करितां येतें त्या विशिष्ट स्वरसमूहास मेळ असें ह्मणतात.

६६. जाति व मेळ ह्यांच्या मधील भेद फार सूक्ष्म आहे. जाति ह्मणजे एक प्रकारचें सर्वांगसंपूर्ण असें प्राचीन गाणें आहे व त्यापासून रागांची उत्पत्ति मानिली आहे. मेळ हे रागांचे सामान्य स्वरूपात्मक असतात व ह्मणून ते पृथक् गाइले जात नाहींत. त्यांचें व रागांचें स्वरूप जेव्हां एकच असतें त्या वेळेस राग या नात्यानें ते गाइले जातात. जाति ह्या मार्गसंगीतास उपयोगीं पडणाऱ्या आहेत व त्या प्राचीन ग्रंथांतच सांपडतात. मेळ हे देशी संगीतांत ह्मणजे विशेषेंकरून कर्णाटकी गायनांत दृष्टोत्पत्तीस येतात. त्यांच्याविषयींचा विचार अर्वाचीन ग्रंथकारांनींच केला आहे.

६७. मेळ हे स्वररचनात्मक असल्याकारणानें त्यांची संख्या स्वरांच्या संख्येवर अवलंबून राहते. जसजशी विकृत स्वरांची संख्या अधिक मानिली असेल तसतसे मेळही अधिक अधिक होतात. संगीत-पारिजातकार ७ शुद्ध स्वर व २२ विकृत स्वर मिळून २९ स्वर मानितात असें पूर्वीं सांगितलें आहे. ह्या २९ स्वरांच्या स्वरप्रस्ताराच्या पद्धतीनें ७, ६ व ५ स्वरांच्या ह्मणजे संपूर्ण षाडव व औडव तऱ्हेच्या रचना केल्यास त्या क्रमानें २६६४, ५१७५, व ३५०१ होतात, ह्मणजे एकंदर ११३४० रचना संभवतात. एवंच पारिजातकाराच्या मतीं एकंदर मेळ ११३४० आहेत. ह्यांपैकीं २२ शुद्ध, २७२ एक स्वर विकृत असलेले, १३८६ दोन स्वर विकृत असलेले, ३५०० तीन स्वर विकृत असलेले, ४२४० चार स्वर विकृत अससेले, व १९२० पांच स्वर विकृत असलेले आहेत. रागविबोधकार ७ शुद्ध व १५ विकृत स्वर मानितात. त्यांच्या मतीं ह्या २२ स्वरांच्या रचना ह्मणजे मेळ ९६० आहेत. कर्णाटकांत ७ शुद्ध व ९ विकृत स्वर मिळून १६ स्वर मानितात. ह्या १६ स्वरांवरून झालेले सध्यां कर्णाटकांत प्रसिद्ध असलेले मेळ ७२ आहेत.

६८. रागविबोधकारानें ९६० मेळांपैकीं २३ मुख्य मेळ लक्षणांसह व त्यांत मेळ पावणाऱ्या रागांसह दिले आहेत, ते खालील कोष्टकांत दाखविले आहेत.

रागांवरून नांव पावणारे मुख्य २३ मेळ.

क्रम.	मेळाचें नांव.	मेळाची क्रमसंख्या	किती स्वर विकृत.	स्वर.									मेळांत अंतर्भूत होणारे राग.
१	मुखारी	१	सर्व शुद्ध	स	रि		ग	म	प	ध		नि	मुखारी, हुसेनीतोडी इ०
२	रेवगुप्ति	५	१ वि०	स	रि	अं.	ग	म	प	ध		नि	रेवगुप्ति इ०.
३	सामवराली	१४	,,	स	रि		ग	म	प	ध	का.	नि	सामवराली, वसंतवराडी इ०.
४	तोडी ...	४२	२ वि०	स	रि	सा.	ग	म	प	ध	कै.	नि	तोडी, हुसेनीतोडी इ०.
५	नादरामक्री	४४	,,	स	रि	सा.	ग	म	प	ध	मृ.	स	नादरामक्री इ०.
६	भैरव ...	५०	,,	स	रि	अं.	ग	म	प	ध	कै.	नि	भैरव, पौरविका इ०.
७	वसंत ...	५१	,,	स	रि	अं.	ग	म	प	ध	का.	नि	वसंत, टक्क, हिजेज, हिंदोल इ०.
८	वसंतभैरवी	५८	,,	स	रि	मृ.	म	म	प	ध	कै.	नि	वसंतभैरवी, मारवी इ०
९	मालवगौड	६०	,,	स	रि	मृ.	म	म	प	ध	मृ.	स	मालवगौड, शुद्धगौडी, चैत्तीगौडी, पूर्वी, पहाडी, देवगांधार, गौंडक्रिया, कुरंजी, बहुली, रामक्रिया, पावक, आसावरी, पंचम, बंगाल, शुद्धललिता, गुर्जरी, परज, विशुद्धगौड इ०.
१०	रीतिगौड	८४	,,	स	रि		ग	म	प	ती.तर ध शु. नि.	कै.	नि	रीतिगौड इ०.
११	आभीरनाट	६१	३ वि०	स	ती.तर रि	सा.	ग	म	प	ध	मृ.	स	आभीरनाट इ०.
१२	हम्मीर ...	७७	,,	स	ती.तर रि	मृ.	म	म	प	ध	मृ.	स	हम्मीर, विहंगड, केदार इ०.
१३	शुद्धवराटी	१६५	,,	स	रि	सा.	ग	ती.तम म	प	ध	मृ.	स	वराटी.
१४	रामक्री ... (देशकार)	२०७	,,	स	रि	मृ.	म	ती.तम म	प	ध	मृ.	स	ललित, जैताश्री, त्रावणी, देशी, ललित (विभासभेद.)
१५	श्रीराग...	१३	४ वि०	स	ती. रि	सा.	ग	म	प	तीव्र ध	कै.	नि	श्रीराग, मालवश्री, धन्याशी, भैरवी, धवलाधनाश्री, मेवाडी, सैंधवी(सिंधोडा) इ०.
१६	कल्याण	१०४	,,	स	ती.तर रि	सा.	ग	मृ. प	प	ध	मृ.	स	कल्याण इ०.
१७	कांबोदी	१४०	,,	स	ती.तर रि	अं.	ग	म	प	ती.तर ध	का.	नि	कांबोद, देवक्री इ०.

रागांवरून नांव पावणारे मुख्य २३ मेळ.

(पुढें चालू)

क्रम.	मेळाचें नांव.	मेळाची क्रमसंख्या	किती स्वर विकृत.	स्वर.							मेळांत अंतर्भूत होणारे राग.
१८	मल्लारि	१६२	४ वि०	स	ती.तर रि	मृ. म	म	प	ती.तर ध	मृ. स	मल्लारि, नटमल्लारि, पूर्वगौड, भूपाळी, गौंड, शंकराभरण, नटनारायण, नारायणगौड, केदार (दुसरा), सालंकनाट, वेलावली, मध्यमादि, सावेरी, सौराष्ट्री इ०.
१९	सामंत	२४५	,,	स	ती.तम रि	अं. ग	म	प	ती.तम ध	का. नि	सामंत इ०.
२०	कर्णाटगौड	२५९	,,	स	,,	मृ. म	म	प	ती. ध	कै. नि	कर्णाटगौड, अड्डाण, नागध्वनि, विशुद्धबंगाल, वर्णनाट, तुरुष्कतोडी इ०.
२१	देशाक्षी	२६४	,,	स	,,	,,	म	प	ती.तर ध	मृ. स	देशाक्षी इ०.
२२	शुद्धनाटी	२६७	,,	स	,,	,,	म.	प	ती.तम ध	,,	शुद्धनाट इ०.
२३	सारंग	१४४	५ वि०	स	ती.तर रि	ती.तम ग	मृ. प	प	ती.तम ध	,,	सारंग इ०.

६९. कर्णाटकांत मुख्य मेळ ७२ मानितात. त्यांचे त्यांनीं ३६, ३६ चे दोन विभाग केले आहेत, व ते शुद्धमध्यम व प्रतिमध्यम ह्यांवर अवलंबून आहेत. ह्यांपैकीं प्रत्येक ३६ च्या विभागाचीं सहा सहांचें एक अशीं ६ चक्रें कल्पिलीं आहेत, व तीं **रि ग ध नि** ह्या चार स्वरांच्या प्रत्येकीं ३, ३ अशा १२ विकृत भेदांवर क्रमानें व व्यवस्थेनें बसविलीं आहेत. हीं ७२ मेळांचीं ६, ६ चीं १२ चक्रें व त्यांची स्वररचना व संज्ञा खालीं दिलीं आहेत. हे सर्व मेळ संपूर्ण आहेत.

कर्णाटकी मेळांचें कोष्टक.

चक्र.	क्रमसंख्या	शुद्धमध्यम-मूलक. मेळ.	स्वरस्थान. रि ग ध नि	प्रतिमध्यम-मूलक. मेळ.	क्रमसंख्या	चक्र.
१ लें.	१	कनकांगी	शु. शु. शु. शु.	सालग	३७	७ वें.
	२	रत्नांगी	,, ,, शु. कै.	जलार्णव	३८	
	३	गानमूर्ति	,, ,, शु. का.	झालवराळी.	३९	
	४	वनस्पति	,, ,, च. कै.	नवनीत	४०	
	५	मानवती	,, ,, च. का.	पावनी	४१	
	६	तानरूपिणी	,, ,, ष. का.	रघुप्रिय.	४२	
२ रें.	७	सेनापति	शु. सा. शु. शु.	गवांभोधि	४३	८ वें.
	८	हनुमत्तोडी	,, ,, शु. कै.	भवप्रिय	४४	
	९	धेनुक	,, ,, शु. का.	शुभपंतुवराळी	४५	
	१०	नाटकप्रिय	,, ,, च. कै.	षड्विधमार्गिणी	४६	
	११	कोकिलप्रिय	,, ,, च. का.	सुवर्णांगी	४७	
	१२	रूपवती	,, ,, ष. का.	दिव्यमणि	४८	
३ रें.	१३	गायकप्रिय	शु. अं. शु. शु.	धवलांबरी	४९	९ वें.
	१४	वकुलाभरण	,, ,, शु. कै.	नामनारायणी	५०	
	१५	**मायामालवगौळ**	,, ,, शु. का.	कामवर्धनी	५१	
	१६	चक्रवाक	,, ,, च. कै.	रामप्रिय	५२	
	१७	सूर्यकांत	,, ,, च. का.	गमनश्रम	५३	
	१८	हाटकांबरी	,, ,, ष. का.	विश्वंभरी	५४	
४ थें.	१९	झंकारध्वनि	च. सा. शु. शु.	श्यामलांगी	५५	१० वें.
	२०	**नठभैरवी**	,, ,, शु. कै.	षण्मुखप्रिय	५६	
	२१	**कीरवाणी**	,, ,, शु. का.	सिंहेंद्रमध्यमा	५७	
	२२	खरहरप्रिय	,, ,, च. कै.	हेमवती	५८	
	२३	**गौरीमनोहारि**	,, ,, च. का.	धर्मवती	५९	
	२४	वरुणप्रिय	,, ,, ष. का.	नीतिमती	६०	
५ वें.	२५	माररंजनी	च. अं. शु. शु.	कांतामणि	६१	११ वें.
	२६	चारुकेशी	,, ,, शु. कै.	रिषभप्रिय	६२	
	२७	सरसांगी	,, ,, शु. का.	लतांगी	६३	
	२८	हरिकांबोधी	,, ,, च. कै.	वाचस्पति	६४	
	२९	**धीरशंकराभरण**	,, ,, च. का.	मेचकल्याणी	६५	
	३०	नागानंदिनी	,, ,, ष. का.	चित्रांबरी	६६	
६ वें.	३१	यागप्रिय	ष. अं. शु. शु.	सुचरित्र	६७	१२ वें.
	३२	रागवर्धनी	,, ,, शु. कै.	ज्योतिष्मती	६८	
	३३	गांगेयभूषणी	,, ,, शु. का.	धातुवर्धनी	६९	
	३४	वागधीश्वरी	,, ,, च. कै.	नासिकाभूषणी	७०	
	३५	शूलिनी	,, ,, च. का.	कोसल	७१	
	३६	चलनाट	,, ,, ष. का.	रसिकप्रिय	७२	

७०. ह्यांपैकीं १५ वा मेळ **मायामालवगौळ** हा कर्णाटकांत फार प्रसिद्ध व लोकप्रिय आहे. २९ वा मेळ **धीरशंकराभरण** हा पाश्चात्यांच्या मेजर मोडप्रमाणें आहे, व २० वा **नटभैरवी**, २१ वा **कीरवाणी** व २३ वा **गौरीमनोहारि** हे सर्व मेळ पाश्चात्यांच्या मायनर मोडचे प्रकार होत.

७१. ह्या ७२ मेळांच्या संज्ञा व स्वररचना मोठ्या कल्पकतेनें योजिल्या आहेत. मेळाचें नांव उच्चारल्याबरोबर तो ७२ मेळांपैकीं क्रमानें कितवा येतो हें त्याच्या नांवाच्या पहिल्या दोन अक्षरांवरून तेव्हांच कळून येतें. त्याचा क्रम समजला ह्मणजे तो १२ चक्रांपैकीं कितव्या चक्रांत येतो हें निश्चित होतें व तें झालें ह्मणजे त्याची स्वररचनाही समजते.

७२. अक्षरांवरून संख्या समजण्याकरितां मेळांमध्यें संस्कृत ग्रंथांत प्रसिद्ध असलेल्या **कटपय**मानाची योजना केली आहे. कटपयमान असें आहेः—वर्णमालेंतील अक्षरांपैकीं **क** पासून **झ** पर्यंत ९ अक्षरें व **ट** पासून **ध** पर्यंत ९ अक्षरें क्रमानें १ पासून ९ अंकांबद्दल, तसेंच **प** पासून **म** पर्यंत ५ अक्षरें क्रमानें पहिल्या ५ अंकांबद्दल, व **य** पासून **ह** पर्यंत ८ अक्षरें क्रमानें पहिल्या ८ अंकांबद्दल योजावीं. **ञ** व **न** हीं दोन अक्षरें शून्याकरितां योजितात. ह्या अक्षरयोजनेच्या मानानें संख्या तयार करावयाची असल्यास 'अंकानां वामतो गतिः' ह्या न्यायानें उजवीकडून डावीकडे अंक मांडावे असा नियम आहे. तसे अंक मांडिले ह्मणजे संख्या तयार होते. उदाहरणार्थ—'राम' ह्या शब्दावरून कोणती संख्या तयार होते हें पाहूं. **र** ह्मणजे २, व **म** ह्मणजे ५; व 'अंकानां वामतो गतिः' ह्या नियमाप्रमाणें प्रथम २ मांडून त्याच्या डावीकडे ह्मणजे पाठीमागें ५ मांडले ह्मणजे ५२ ही संख्या तयार झाली. तसेंच 'नाग' ह्या शब्दावरून शून्य व तीन हे अंक येतात व ते नियमाप्रमाणें मांडले ह्मणजे ३० ही संख्या तयार होते. ह्याचप्रमाणें १५ ह्या संख्येबद्दल 'माया' हा शब्द व २२ ह्या संख्येबद्दल 'खर' हा शब्द योजितां येतो.

७३. मेळांच्या चक्रांची व्यवस्था कोणत्या तत्त्वावर बसविली आहे, हें पूर्णपणें लक्षांत घेतलें ह्मणजे इच्छित मेळाची स्वररचनाही तेव्हांच समजते. ७२ मेळांचीं ६, ६ चें एक अशीं १२ चक्रें आहेत. पहिल्या ६ चक्रांत ह्मणजे ३६ व्या मेळापर्यंत मध्यमशुद्ध आहे. ३७ पासून ७२ व्या मेळापर्यंत प्रतिमध्यम ह्मणजे तीव्रमध्यम आहे. षड्ज व पंचम सर्वत्र शुद्ध आहेत. बाकी राहिलेले स्वर **रि ग ध नि** हे होत. ह्या चार स्वरांपैकीं **ध** हा प्रत्येक चक्रांत पहिल्या तीन मेळांत शुद्ध, पुढच्या दोन मेळांत चतुःश्रुति, व सरत्या मेळांत षट्श्रुति असा ठेविला आहे; व **नि** हा पहिल्या मेळांत शुद्ध, दुसऱ्या व चवथ्या मेळांत कैशिकी व तिसऱ्या, पांचव्या व सहाव्या मेळांत काकली ठेविला आहे. हीच व्यवस्था प्रत्येक चक्रांत आहे. **रि** हा पहिल्या तीन चक्रांत शुद्ध

---

१. कादयोङ्काष्टादयोङ्काः पाद्याः पञ्च प्रकीर्तिताः ॥
यादयोऽष्टौमताः प्राज्ञैर्गणकैर्बुद्धिमत्तरैः ॥ १ ॥

आहे, चवथ्या व पांचव्या चक्रांत चतुःश्रुति, व सहाव्या चक्रांत षट्श्रुति ठेविला आहे. **ग** हा पहिल्या चक्रांत शुद्ध, दुसऱ्या व चवथ्या चक्रांत साधारण, आणि तिसऱ्या, पांचव्या व सहाव्या चक्रांत अंतर ठेविला आहे. मध्यम खेरीज करून बाकीच्या स्वरांसंबंधीं पहिल्या ६ चक्रांत जी व्यवस्था आहे तीच पुढच्या सहा चक्रांतही ठेविली आहे.

७४. वर जे ७२ मेळ दिले आहेत त्यांच्या नांवावरून त्यांचा क्रम व त्यांची स्वररचना कशी निष्पन्न होते तें पाहूं. उदाहरणार्थ—**कन**कांगी हा मेळ घेऊं. ह्यांतील पहिलीं दोन अक्षरें क न हीं आहेत. कटपयमानाप्रमाणें 'क' ह्मणजे १ व 'न' ह्मणजे शून्य. यांची नियमाप्रमाणें संख्या तयार केली तर ती ० १ अशी ह्मणजे १ होते. ह्यावरून **कन**कांगी हा मेळ पहिला होय, व ह्याची स्वररचना वरील नियमाप्रमाणें—**स** (शु.), **रि** (शु.), **ग** (शु.), **म** (शु.), **प** (शु.), **ध** (शु.), **नि** (शु.) अशी निष्पन्न होते. **माया**मालवगौळ, हा मेळ, ५ व १ ह्या अंकांचा ह्मणजे १५ वा होय. हा तिसऱ्या चक्रांतील तिसरा मेळ आहे. तेव्हां ह्याची स्वररचना वरील नियमाप्रमाणें **स** (शु.), **रि** (शु.), **ग** (अं.), **म** (शु.), **प** (शु.), **ध** (शु.), **नि** (का.) अशी निष्पन्न होते. **खरहरा**प्रिय हा मेळ २२ वा होय, व तो चवथ्या चक्रांतील चवथा मेळ होत असल्या कारणानें त्याची स्वररचना **स** (शु.), **रि** (च.), **ग** (सा.), **म** (शु.), **प** (शु.), **ध** (च), **नि** (कै.) अशी आहे. त्याचप्रमाणें **मेच**कल्याणी हा मेळ ५ व ६ ह्या अंकांचा ह्मणजे ६५ वा होय. तो ११ व्या चक्रांतील पांचवा मेळ पडत असल्या कारणानें तो प्रतिमध्यमाच्या चक्रांतील मेळ आहे, व त्याची स्वररचना **स** (शु), **रि** (च.), **ग** (अं.), **म** (प्र.), **प** (शु.), **ध** (च.), **नि** (का.) अशी निष्पन्न होते. ह्या नियमांवरूनच अमुक एक प्रकारची मेळाची स्वररचना दिली तर तो कोणत्या चक्रांतील कितवा मेळ होईल व त्याचें नांव काय हेंही काढितां येईल.

राग.

७५. स्वर, वर्ण, अलंकार, मूर्छना, तान, गमक इत्यादिकांनीं भूषित व वादी, संवादी, अनुवादी व विवादी, तसेंच ग्रह, अंश व न्यास ह्या स्वरांची योग्य स्थळीं योजना करून तयार केलेल्या गायनक्रियेनें युक्त व जनांच्या चित्तांचें रंजन करणारा जो ध्वनिविशेष त्याला **राग** असें ह्मणतात. ही संज्ञा योगरूढ आहे.

७६. ज्या स्वररचनेमध्यें ग्रह, अंश, न्यास स्वर व मंद्र, मध्य, तार आणि वर्ज्यावर्ज्यस्वर, फार व थोडे येणारे स्वर यांचा उच्चार स्पष्टपणें अभिव्यक्त होतो त्या स्वरांच्या मांडणीस व उच्चारास **आलाप** असें ह्मणतात.

७७. ज्या लहानशा स्वररचनेनें रागाचें केवळ स्वरूप प्रकट करून दाखवितां येतें त्या स्वराच्या मांडणीस व उच्चारास **आलप्ति** असें ह्मणतात.

७८. गीताच्या प्रत्येक भागाच्या शेवटीं थांबून थांबून रागाचें स्वरूप पृथक्-

पृथक् दाखविणारीं आलापासारखीच जी स्वरांची खंडशः मांडणी तीस **रूपक** असें म्हणतात. रूपकामध्यें आलापासारखीच स्वरांची मांडणी असते, पण आलाप अगदीं गीताच्या शेवटपर्यंत न थांबतां एकरूपानें दाखविला जातो, व रूपक थांबून थांबून उच्चारलें जातें. रूपकाचा उपयोग भाषा, विभाषा व अंतरभाषा ह्यांच्या ठिकाणीं ह्मणजे मार्गरागांतच विशेषेंकरून होतो.

७९. गीताच्या पदांतील अक्षरांची तालाच्या कलानुरूप मांडणी करून त्यांस स्वर व ताल लावून दाखविलेली जी रचना तिला **आक्षिप्तिका** असें म्हणतात.

बालसंगीतबोधाच्या प्रत्येक पुस्तकांत पद्यांतील अक्षरांची स्वर व ताल लावून तालाच्या कलानुरूप जी रचना लिहून दाखविली आहे तीच आक्षिप्तिका होय.

मार्गराग व देशीराग.

८०. तालांप्रमाणें रागांचेही **मार्गराग** व **देशीराग** असे मुख्य दोन विभाग मानिले आहेत.

८१. ज्या रागांमध्यें श्रुति, स्वर, ग्राम, जाति, वर्ण व अलंकार इत्यादिकांचा फार निर्बंध असतो ते **मार्गराग** होत. ह्मणजे ह्या रागांमध्यें तीव्र कोमल इत्यादि स्वर ज्या श्रुतींचे सांगितले असतील त्या श्रुति सोडून बिलकुल गातां कामा नये. तसेंच जे स्वर वर्ज्य सांगितले असतील ते आरोहांत व अवरोहांत कोठेंही घेऊं नयेत. त्याचप्रमाणें ग्राम, जाति, वर्ण व अलंकार हेही बदलतां येत नाहींत.

८२. ज्या रागांमध्यें श्रुति, स्वर, ग्राम, जाति इत्यादिकांचा फारसा नियम असत नाहीं ते **देशीराग** होत. ह्मणजे देशी रागांमध्यें अतिकोमल, कोमल, तीव्र व तीव्रतर हे स्वर प्रसंगविशेषीं बदलून गाइले तरी हरकत नाहीं. तसेंच वर्ज्य स्वर अवरोहांत लाविले तरी चालतात. ग्राम व जाति ह्यांचा तर नियम देशीरागांमध्यें अगदींच सुटला आहे. सध्या प्रचारांत जे राग आपल्यास ऐकावयास सांपडतात त्यांत श्रुति, स्वर, जाति इत्यादिकांचा फारसा नियम नसतो हें अनुभवसिद्ध आहे.

८३. संगीतशास्त्रामध्यें अतिशय बिकट, भानगडीचें व मतभेदाचें जर एकादें प्रकरण असेल तर तें रागांचें होय. रागांचे भेद, वर्गीकरण व संख्या ह्या सर्व बाबतींत ग्रंथकारांचा मतभेद फार आहे. आजपर्यंत ह्या शास्त्रावर लिहिणारे जे जे ग्रंथकार झाले त्यांपैकीं दोघांचीं मतें रागांच्या संबंधानें कांहीं एकसारखीं जुळत नाहींत. संगीत-रत्नाकरकारानें राग दहा प्रकारचे सांगून त्यांतील प्रसिद्ध रागांची संख्या २६४ दिली आहे. ह्यांपैकीं मार्गराग १२० व देशीराग १४४ गणिले आहेत. ते प्रकार, त्यांची संख्या व त्या त्या प्रकारांतील सध्यां प्रचारांत दृष्टोत्पत्तीस येत असलेले राग खालच्या कोष्टकांत दाखविले आहेत.

रागांचे प्रकार.	संख्या	प्रचारांत दृष्टोत्पत्तीस येणारे राग	विशेष सूचना
१ ग्रामराग	३०	मालव-कौशिक, हिंदोल, टक्क इ०.	हे तीन प्रकार देशी रागांस अनुकूल आहेत.
२ उपराग	८	तिलक, रेवगुप्त इ०.	
३ राग	२०	श्रीराग, नट्ट, बंगाल, मेघराग, कामोद, देश, नट्टनारायण इ०.	
४ भाषा	९६	(भाषाजनक) पंचम, हिंदोल, मालवकौशिक—(भाषा) कांबोजी, सैंधवी, सौराष्ट्री, गांधारी, दाक्षिणात्या इ०.	हे तीन प्रकार विशेषेंकरून मार्गरागांचे उत्पादक आहेत.
५ विभाषा	२०	गुर्जरी, बंगाली, आंध्री, गौडी इ०.	
६ अंतरभाषा	४	आभीरी इ०.	
७ रागांग	२१	शंकराभरण, मध्यमादि, मालवश्री, तोडी, बंगाल, भैरव, गुर्जरी, धन्यासी, देशाख्या; आसावरी, वेलावली, नागध्वनि, कर्णाट, रामक्री, देवक्री, सैंधवी, तुरुष्कतोडी, महाराष्ट्री, सौराष्ट्री, भैरवी, स्तंभतीर्थी, कामोदा, छायानट्टा, मल्हार, केदारगौर, मालवगौड इ०.	रागांगादि चार प्रकारांत एकंदर ८६ राग सांगितले आहेत त्यांपैकीं ३४ राग पूर्वी प्रसिद्ध असलेले व ५२ राग रत्नाकरकाराच्या वेळेस प्रसिद्धीस आलेले दिले आहेत. ह्या चारी प्रकारांपासून देशी राग उत्पन्न झाले आहेत.
८ भाषांग	२०		
९ क्रियांग	१५		
१० उपांग	३०		
एकंदर	२६४		

८४. रागार्णवाच्या मताप्रमाणें ६ मुख्य राग व त्यांच्या प्रत्येकाच्या ५ भार्या मिळून एकंदर प्रवर्तक राग ३६ आहेत. याचप्रमाणें सोमेश्वराचें व हनुमानाचेंही मत आहे. सहा पुरुषराग त्यांच्या प्रत्येकांच्या पांच भार्या व पांच पुत्र मिळून एकंदर ६६ राग आहेत असें रागमालाकार इत्यादिकांचें मत आहे. इतरांच्या मतीं ६ पुरुषरागांपैकीं प्रत्येकाची एक एक भार्या व सहा सहा पुत्र मिळून ४८ मुख्य राग आहेत. याप्रमाणें अनेक ग्रंथकारांच्या मतीं रागांची संख्या भिन्न भिन्न आहे. देशी राग तर अनंत आहेत असें सर्वांचेंच मत आहे.

८५. बहुतेक ग्रंथकारांनीं दिलेल्या मुख्य सहा रागांची उत्पत्ति शंकराचीं पांच मुखें व पार्वतीचें एक मुख यांपासून झाली आहे असें मानितात. ते सहा राग मात्र निरनिराळ्या ग्रंथकारांच्या मतीं भिन्न भिन्न आहेत. त्यांतील हनुमानाचें मत विशेष प्रसिद्ध व ग्राह्य आहे. हनुमानाच्या मताप्रमाणें मुख्य सहा राग त्यांचें उत्पत्तिस्थान, त्यांचे ऋतु व रस, व त्यांच्या भार्या व पुत्र, हें सर्व खालील कोष्टकांत दिलें आहे:—

मुख्य ६ पुरुषराग, त्यांच्या भार्या व पुत्र.

क्रमसं०	उत्पत्ति-स्थान	राग	भार्या	पुत्र	ऋतु	वेळ	रस
१	अघोर (शंकरमुख)	भैरव	१ मध्यमादि २ भैरवी ३ बंगाली ४ वराटी ५ सैंधवी	१ पंचम २ भैरव ३ मरुक ४ ललित ५ बंगाल	ग्रीष्म	उषःकाल	शांत रौद्र भयानक
२	वामदेव (शं. मु.)	(मालव-) कौशिक (वसंत)	१ तोडी २ खंबावती ३ गौरी ४ गुणक्री ५ ककुभा	१ श्याम २ त्रिवन ३ आभीर ४ गांधार (देवगांधार) ५ गुणक्रिय	वसंत	रात्रीचा चौथा प्रहर व दिवसा पहिला प्रहर.	शृंगार हास्य
३	तत्पुरुष (शं. मु.)	हिंदोल (पंचम)	१ वेलाधली २ रामकली ३ देशाख्या ४ पटमंजरी ५ ललिता	१ मल्लार २ ललित ३ जिजावान ४ सावंत ५ बिभास	शरत्	रात्रीचा चौथा प्रहर व दिवसा पहिला प्रहर	करुण शृंगार
४	गिरिजामुख	दीपक (नटनारायण)	१ केदारी २ कानडा ३ देशी ४ कामोदी ५ नाटी	१ देवगिरि २ कल्याण ३ सारंग ४ हमीर ५ नटनारायण	हेमंत	सायंकाळ व रात्रीचा पहिला प्रहर	वीर अद्भुत
५	सद्योजात (शं. मु.)	श्रीराग	१ वसंतिका २ मालवी ३ मालश्री ४ धनाश्री ५ आसावरी	१ पहाडी २ शुद्धगौड ३ मालव ४ श्रीमुख [ल ५ कर्णाटबंगा-	शिशिर	चौथा प्रहर	शृंगार वीर
६	ईशान (शं. मु.)	मेघ (मल्हार)	१ मल्लारी २ देशकारी ३ भूपाळी ४ गुर्जरी ५ टंका	१ गुंड २ कांबोज ३ विहंगड ४ शंकराभरण ५ सौराष्ट्र (सोरट)	वर्षा	तिसरा प्रहर सहावा प्रहर सर्वदा	वीर शृंगार भयानक

८६. वरील कोष्टकांत मुख्य रागांच्या सदरापैकीं कौशिकाबद्दल वसंत, हिंदोलाबद्दल पंचम, दीपकाबद्दल नटनारायण, व मेघाबद्दल मल्हार कित्येक ग्रंथकार मानितात. भार्यांच्या पुढें पुत्र दिले आहेत ते रागमालाकाराच्या मताप्रमाणें दिले आहेत त्या योगानें कोठे कोठे रागांच्या नांवाची द्विरुक्ति झाली आहे. हनुमानानें पुत्र दिले नाहींत.

८७. देशी रागांचे मुख्य ३ भेद आहेत.—१ **शुद्ध,** २ **छायालग** व ३ **संकीर्ण.** ह्यांसच क्रमानें उत्तम, मध्यम व अधम अशाही संज्ञा आहेत.

८८. जे राग केवळ आपल्या शास्त्रोक्त शुद्ध स्वरूपानेंच श्रोत्याचें मन रंजवितात ते **शुद्ध** राग होत. वर दिलेले ६ मुख्य राग व त्यांच्या प्रत्येकाच्या पांच पांच भार्या मिळून ३६ राग शुद्ध मानिले आहेत.

८९. शुद्ध रागांच्या किंचित् छायेनें जे राग रक्ति उत्पन्न करितात त्यांस **छायालग** अशी अन्वर्थक संज्ञा आहे. छायालग राग एकंदर १०१ मानिले आहेत.

९०. ह्या दोन्ही तऱ्हेच्या रागांच्या मिश्रणानें जे राग ऐकणाऱ्याचें मन रिझवितात त्यांस **संकीर्ण** असें ह्मणतात. संकीर्ण राग असंख्य होऊं शकतात. ह्यांतच प्रचारांतील जिल्ह्यांचा समावेश होतो.

९१. जे राग आलाप, आलप्ति व प्रबंध ह्यांस योग्य आहेत ते उत्तम होत; आलापादि ज्यांत संभवत असूनही ज्यांचा प्रचार फारसा नाहीं ते मध्मम होत; व ज्यांचा प्रचार अतिशय आहे, पण जे आलापप्रबंधादिकांस बिलकुल योग्य नाहींत ते अधम राग होत. प्रचारांतील जिल्हे वगैरे ह्या सरत्या वर्गांत येतात.

९२. स्वरांच्या संख्येवरून रागांचे ३ प्रकार होतात.—**संपूर्ण, षाडव** व **औडव.** सात स्वरांचे राग ते संपूर्ण, ६ स्वरांचे ते षाडव व ५ स्वरांचे ते औडव होत.

९३. रागांच्या गीति ह्मणजे गाण्याचे प्रकार पांच आहेतः—१ **शुद्धा,** २ **भिन्ना,** ३ **गौडी,** ४ **वेसरा** व ५ **साधारणी.**

९४. **शुद्धा** सरळ व ललित ह्मणजे गोड स्वरांची असते.

९५. **भिन्ना** तुटक, वक्र व द्रुत स्वरांची असून मधुर गमकांनीं युक्त असते.

९६. **गौडी** ही गंभीर, मधुर व मंद्र स्वरांची असून मंद्र, मध्य व तार ह्या तिन्ही स्थानांतील कंपानें व गमकांनीं युक्त असते.

९७. स्थायी आदिकरून चार वर्णांच्या ठिकाणीं अतिशय रक्ति उत्पन्न करणारी व अतिशय वेगयुक्त ह्मणजे जलद स्वरांचा प्रयोग जिच्याठायीं असतो ती **वेसरा** म्हणजे **वेगस्वरा** गीति होय.

९८. ह्या वर दिलेल्या चारी गीतींचें लक्षण जिच्यामध्यें यथासंभव आढळतें तिला **साधारणी** असें म्हणतात.

ह्या पांच प्रकारच्या गाण्याच्या तऱ्हांचें कांहींसें रूपांतर होऊनच हल्लीं प्रचारांत असलेल्या कांहीं गाण्याच्या तऱ्हा निष्पन्न झाल्या आहेत.

९९. रागांचें स्वरूप ग्रंथकारांनीं दोन प्रकारचें दिलें आहे. एक देवतात्मक व दुसरें स्वरात्मक. त्यांपैकीं एथे देवतात्मक स्वरूप न वर्णितां फक्त स्वरात्मक स्वरूप दिलें आहे.

१००. देशी रागांत शास्त्राचा निर्बंध फारसा नसल्यामुळें देशरुचिवैचित्र्याप्रमाणें भिन्न भिन्न देशांत त्यांच्या संज्ञा, त्यांचीं स्वरूपें व त्यांच्या गाण्याच्या वेळाही भिन्न भिन्न झालेल्या आहेत. तथापि बहुमताला अनुसरून प्रसिद्ध असलेल्या रागांचीं नांवें, त्यांचीं स्वरूपें, त्यांच्या गाण्याच्या वेळा, व त्यांचे अंश, ग्रह, न्यास स्वर वगैरे यथासंभव खालील कोष्टकांत दिले आहेत.

प्रचारांतील रागांचें कोष्टक.

संख्या.	राग	प्रकार	अंश,ग्रह,न्यास			स्वरात्मक स्वरूप							वेळ	रस,भाव	विशेष.
१	भैरव	सं.	ध	ध.ग	ध	स	रि॒	ग	म्	प	ध॒	नि	उषःकाल	शांत,भयानक, रौद्र	शुद्ध—यालाच शास्त्रांत वसंतभैरव ह्मटलें आहे. शुद्ध भैरव औडव आहे.
				म.स	स										
	भैरव (शास्त्र)	औ.	ध	ध	ध	स		ग	म्		ध॒	नि	,,	,,	
२	विभास	औ.	ध			स	रि॒	ग		प	ध॒		प्रभात	भक्ति	शुद्ध
३	रामकली	सं.	म्		स	स	रि॒	ग	म्	प	ध॒	नि	प्रातःकाल	,,	,,
४	गुणकली	षा.				स	रि॒	ग	म्	प	ध॒		,,	,,	,,
५	भैरवी	सं.	ध	स म्	स	स	रि॒	ग	म्	प	ध॒	नि॒	पहि. प्रहर	करुण,विप्रलंभ.	,,
६	सिंधभैरवी	सं.				स	रि॒	ग॒	म्	प	ध॒	नि॒	,,	,,	संकीर्ण (जिल्हा)
							रि	ग	म		ध	नि			
७	जोगी	षा. सं	स	स	स	स	रि॒		म्	प	ध॒	नि॒	,,	भक्ति, करुण.	छायालग
								ग							
८	तोडी	सं.	ग॒	स.म	ध	स	रि॒	ग॒	म	प	ध॒	नि	दुस. प्रहर	भक्ति, विप्रलंभ	शुद्ध
९	बिलाखानी–(मियाची)तोडी.	सं.	ग॒	स	ध	स	रि॒	ग॒	म्	प	ध॒	नि	,,	,,	छायालग
१०	पिलु	सं.	ग			स	रि	ग॒	म्	प	ध॒	नि॒	दुस. प्रहर	करुण	संकीर्ण (जि०)
११	आसावरी	सं.	नि॒			स	रि	ग॒	म्	प	ध॒	नि॒	,,	,,	शुद्ध
१२	बिलावल	सं.	ग	ग	स	स	रि	ग	म्	प	ध	नि	,,	शृंगार, हास्य	शुद्ध. अलैया बिलावल,यमनी बिलावल, वगैरे याचे दुसरे छायालग भेद आहेत. [तीव्र
१३	सारंग	औ.	रि	स	स	स	रि		म्	प		नि	मध्यान्ह	वीर,अद्भुत	शुद्ध. नि अति
१४	वृंदावनी सारंग	औ.	रि	स	स	स	रि		म्	प		नि॒	,,	,,	छायालग
१५	मधुमाद सारंग	षा.	रि	स	स	स	रि		म्	प	ध	नि	,,	,,	,,
१६	सोरट	औ.	रि	स		स	रि		म्	प		नि	तिस. प्रहर	वीर,अद्भुत भयानक.	,,
		षा.									ध	नि॒			
१७	देश	औ.	रि	स	रि	स	रि		म्	प		नि	,,	,,	,,
		सं.				स	रि	ग	म्	प	ध	नि॒			
१८	मल्हार (मेघ)	औ.	प.रि			स	रि		म्	प	ध		,,	वीर, भयानक,शृंगार	शुद्ध
९	मियाचा मल्हार	सं.	रि.प	प	स	स	रि	ग॒	म्	प	ध	नि॒ नि	,,	,,	छायालग

प्रचारांतील रागांचें कोष्टक-पुढें चालू.

संख्या.	राग.	प्रकार.	अंश,ग्रह,न्यास	स्वरात्मक स्वरूप.	वेळ.	रस,भाव	विशेष.
२०	भीमपलासी	सं.	म् रि प	स रि्रि ग् म् प ध् नि्	चौथा प्रहर	शृंगार, वीर	छायालग
२१	धनाश्री	औ. सं.	स स स	स ग म् प नि् स रि ग् म् प ध् नि्	,,	,,	शुद्ध, छायालग
२२	मारवा	षा.	ध रि ध	स रि् ग म ध नि	,,	,,	ह्या रागांत ध शुद्ध ह्मणजे ३ श्रुतींचा लागतो.
२३	मुलतानी	सं.		स रि ग म प ध् नि	,,	,,	
२४	श्रीराग	सं.	रि्	स रि् म प ध् नि ग	,,	शृंगार, वीर	शुद्ध
२५	गौरी	सं.	रि्	स रि् ग मम् प ध् नि	,,	शृंगार, हा-[स्य.	,,
२६	पूर्वी	सं.	प.म स	स रि् ग म प ध् नि	सायंकाल	वीर,अद्भुत	,,
२७	पूरिया कल्याण	षा.	ग.म नि.ग स	स रि् ग म ध नि	,,	,,	छायालग
२८	कल्याण	सं.	ग ग स	स रि ग म प ध नि	रात्रीचा प. प्रहर	वीर,अद्भुत शांत.	शुद्ध
२९	यमनकल्याण	सं.	ग ग.नि स	स रि ग म प ध नि म्	,,		छायालग
३०	भूपकल्याण	औ.	ग स स	स रि ग प ध	,,	,,	शुद्ध
३१	हमीरकल्याण	सं.	ध ग स	स रि ग म प ध नि म्	,,	,,	छायालग
३२	कामोद कल्याण	सं.	रि.प प.ध स	स रि ग म् प ध नि	,,	,,	छायालग
३३	झिंजोटी	सं.	स	स रि ग म् प ध नि नि्	,, सर्वदा	शांत, शृंगार.	संकीर्ण(जि०)
३४	खमाज	षा. सं.	म्	स ग म् प ध नि रि नि्	,,	,,	,,
३५	काफी	सं.	प	स रि ग् म् प ध नि् नि	सर्वदा	,,	,,
३६	छायानाट	सं.	प.रि	सं नि ध प म् ग रि ग म् प म् ग रि स म म म	रात्रीचा दु प्र.	वीर,अद्भुत	छायालग
३७	बिहाग	औ. सं.	नि ग स	स ग म्म प नि रि म ध	,,	शृंगार, भयानक.	,,
३८	मांड	सं.	ध.ग स स	स रि ग म् प ध नि	रात्रींचा दुसरा प्रहर	करुण, शृंगार.	कोठें कोठें निषाद कोमल लावितात.
३९	केदारा	सं.	म् स स	स रि ग म् प ध नि म	रात्रीचा दुसरा प्रहर	वीर,अद्भुत	शुद्ध.
४०	कानडा	सं.	ग् सं स	स रि ग् म् प ध् नि् ध	मध्यरात्र	,,	ग (आंदोलन) शुद्ध.
४१	दरबारी कानडा	सं.	ग् स स	स रि ग् म् प ध् नि्	,,	,,	छायालग
४२	शहाणा	सं.	ग् स स	स रि ग म् प ध नि्	रात्रीचा तिसरा प्र.	,,	,,

प्रचारांतील रागांचें कोष्टक—पुढें चालू.

संख्या.	राग	प्रकार.	अंश,ग्रह,न्यास			स्वरात्मक स्वरूप.							वेळ.	रस,भाव	विशेष.
४३	अडाणा	सं.	ग्	स	स	स	रि	ग्	म्	प	ध	नि	रात्रीचा	वीर,अद्भुत	ग अल्प.
												नि्	तिसरा प्र.		
४४	मालकौंस	औ.	म्	स	म्	स			म्		ध्	नि्	रा०तिसरा	शृंगार,	शुद्ध. क्वचित्
								ग्					व चौथा	हास्य.	कोमल 'रि'
													प्रहर.	[स्य.	लावितात.
४५	कालंगडा	सं.	ग्			स	रि्	ग्	म्	प	ध्	नि	रा. चौ. प्र.	शृंगार, हा-	
४६	परज	औ.	ग			स	रि्	ग	म		ध्	नि	,,	करुण,	छायालग
		सं.							म्	प?				शृंगार.	,,
४७	सोहनी	षा.	ग			स	रि्	ग	म्म		ध	नि्	,,	,,	शुद्ध.
४८	हिंदोल	औ.	ग			स		ग	म		ध	नि	,,	,,	छायालग
४९	बागेसरी	षा.	म्	नि	नि	स	रि	ग्	म्		ध	नि	,,	,,	
		सं.	ध							प					
५०	बहार	सं.	स	नि्	नि्	स	रि	ग्	म्	प	ध	नि्	,,	शृंगार,	छायालग
			म्											हास्य.	
५१	वसंत	औ.	स			स		ग	म		ध्	नि	,,	,,	किंवा–स रि
		सं.					रि			प					गम् म ध नि.
५२	पंचम	औ.	प			स		ग	म		ध	नि	,,	शृंगार,	
		षा.							म्म	प				करुण	
५३	ललत	षा.	म्			स	रि	ग	म्		ध	नि	,,	,,	ह्या रागांत धैवत शुद्ध ह्मणजे तीन श्रुतींचा लागतो.
५४	तिलक	औ.				स		ग	म्	प		नि	,,	,,	छायालग
												नि्			
५५	शंकराभरण	सं.	स	स	स	स	रि	ग	म्	प	ध	नि	प्रातःकाळ	वीर,रौद्र.	शुद्ध.
५६	नटनारायण	सं.	ग	स	स	स	रि	ग	म्	प	ध	नि	अपराह्ण	,,	,,
५७	आरभी	औ.	प	स	स	स	रि		म्	प	ध		दोनप्रहर	वीर, रौद्र,	छायालग
		सं.						ग				नि		अद्भुत.	
५८	नारायणी	सं.	स	ग	स	स	रि	ग	म्	प	ध	नि	प्रातःकाळ	भक्ति.	(शास्त्र) म रि म् प ध स–स नि ध प म रि स.
५९	पूर्वकल्याणी	सं.	ग	ग	रि	स	रि्	ग	म	प	ध	नि	सायंकाळ	वीर,अद्भुत	छायालग
६०	आनंदभैरवी	सं.	प	प	प	स	रि	ग	म्	प	ध	नि्	सर्वदा	शृंगार	सा.ग, शु.ध,
								ग्							कै. नि.
६१	गरुडध्वनि	सं.	रि	ग	प	स	रि	ग	म्	प	ध	नि		वीर.	शुद्ध.

सूचना—रागाच्या पुढें पहिल्या ओळींत दिलेले स्वर ते आरोहांत लागतात, व दुसऱ्या ओळींत दिलेले स्वर तितके अवरोहांत अधिक लागतात असें समजावें. अशा प्रकारचें अवरोहांत रागाचें स्वरूप भिन्न होत असल्यास तें प्रकाराच्या सदराखालीं स्वरसंख्यादर्शक संक्षिप्त संज्ञांनीं दाखविलें आहे. रागाच्या पुढें एकाच ओळींत स्वर असल्यास आरोहांत व अवरोहांत तेच स्वर लागतात असें समजावें.

१०१. वरील कोष्टकांत कित्येक ठिकाणीं ग्रह न्यास वगैरे लिहिले नाहींत तेथें तो तो स्वर देशरुचीप्रमाणें प्रायः षड्ज किंवा अंशस्वरासारखा आहे असें समजावें.

१०२. वरील कोष्टकाचें सूक्ष्म दृष्टीनें निरीक्षण केलें ह्मणजे देशी रागांच्या संबंधानेंही कांहीं नियम दिसून येतात. प्रथमदर्शनीं षड्ज व मध्यम किंवा पंचम ह्यांपैकीं एक, असे दोन स्वर प्रत्येक रागांत आहेतच असें दिसून येतें, व ह्यावरून प्रत्येक रागांत षड्ज व मध्यम किंवा पंचम ह्यांपैकीं कोणता तरी एक स्वर असलाच पाहिजे असा नियम बांधितां येतो. षड्ज हा केव्हाही वर्ज्य नसतो.[1] तसेंच मध्यम व पंचम हे दोन्हीही स्वर एका वेळेस कोठेंही वर्ज्य असत नाहींत. **रि** व **ध** आणि **ग** व **नि** ह्या संवादी स्वरांच्या जोड्यांपैकीं दोन्हीही संवादी स्वरांचा एका रागांत कधींही लोप होत नाहीं. दोन स्वरांचा लोप होतो तो **ग** व **ध** ह्यांचा सारंग रागांत, **म** व **नि** ह्यांचा भूप व बिभास ह्या रागांत व **रि** व **प** ह्यांचा मालकौंसांत व हिंदोलांत होत असतो.

१०३. एक श्रुतीच्या अंतरानें येणारे कोमल किंवा तीव्र स्वर हे एकमेकांचे विवादी ह्मणजे शत्रु असल्याकारणानें ते कोणत्याही रागांत एकत्र ह्मणजे लागोपाठ एकामागून एक असे योजूं नयेत. तसे योजिल्यास ते रसविघातक होतात. विचित्रता विशेष आणण्याकरितां किंवा विशेष रक्ति उत्पन्न करण्याकरितां क्वचित् अशा प्रकारच्या कोमल व तीव्र स्वरांचा लागोपाठ प्रयोग व कोठें कोठें वर्ज्य स्वरांचाही अवरोहांत अल्पसा प्रयोग केलेला आढळतो. अशा प्रसंगीं वर्ज्य स्वरांचा प्रयोग करितांना एकदोन स्वरांचा अवरोह करून पुनः आरोह केला ह्मणजे तो प्रयोग रक्तिघ्न होत नाहीं असें शास्त्रकारांनीं मानिलें आहे.[2]

१०४. रागाचें स्वरूप प्रायः आरोहांत शुद्ध दाखविलें जातें. षाडव व औडव रागांत अवरोहांत प्रसंगविशेषीं वरील नियमास अनुसरून अधिक स्वरांचा प्रयोग केला तरी रागाचें स्वरूप बदलत नाहीं असें शास्त्रकारांचें मत दिसतें; व ह्या कारणानेंच शास्त्रांत औडव, षाडव व संपूर्ण असे रागाचे तीनच प्रकार मानिले आहेत. कित्येक लोक आरोहांत व अवरोहांत स्वरांची जसजशी संख्या असेल तसतसे षाडव-संपूर्ण, औडव-संपूर्ण, औडव-षाडव, तसेच शुद्ध-सालग, लघुसंकीर्ण, महासंकीर्ण वगैरे रागांचे आणखी कित्येक प्रकार दाखवितात. पण हे सर्व प्रकार काल्पनिक होत. ह्याला शास्त्राचा आधार बिलकुल नाहीं. शिवाय असे प्रकार मानणें युक्तीलाही जुळत नाहीं. देशी रागांमध्यें वैचित्र्य विशेष दाखविण्याकरितां समयविशेषीं आरोहांत किंवा अवरोहांत कोमल अगर तीव्र स्वराचा किंवा वर्ज्य स्वराचा नियमांस अनुसरून अल्पसा प्र-

---

१. हा नियम अलीकडे प्रचारांत असलेल्या रागांत सर्वत्र दिसून येतो. शास्त्रांत षड्जाचाही लोप कोठें कोठें मानिला आहे; पण तो फार क्वचित् आढळतो. उदाहरणार्थ—रागविबोधकारानें रेवगुप्ति व सावेरी ह्या दोन रागांत षड्ज हा वर्ज्य सांगितला आहे. तसेंच कल्लिनाथानें जाति-प्रकरणामध्यें आर्षभीजाति षड्ज वर्ज्य केल्यानें षाडव होते, व षड्ज व पंचम ह्यांचा लोप केल्यानें औडव होते; व मध्यमा व पंचमी ह्या जाति **स प** लोपानें औडव होतात असें स्पष्ट ह्मटलें आहे.

२. रागविबोध—चतुर्थ विवेक, आर्या ४७ व त्यावरील टीका पहा.

योग केल्यास त्या स्वरावरून जर रागाचें स्वरूप अगर प्रकार भिन्न होतो असें मानिलें तर यमन, हमीर, केदार, गौरी, छायानट, भीमपलासी व सिंधभैरवी वगैरे रागांत सात स्वरांपेक्षां जास्त स्वर लागत असल्याकारणानें त्यांना त्यांच्या स्वरसंख्येवरून आठ, नऊ, दहा वगैरे स्वरांच्या द्योतक अशा अष्टक, नवक, दशक, किंवा ह्याच अर्थाच्या दुसऱ्या कांहीं संज्ञा मानिल्या पाहिजेत. अशा संज्ञा शास्त्रांत कोठेंही सांगितल्या नाहींत. शास्त्रांतील संज्ञा मुख्य सात स्वरांवरच अवलंबून आहेत. ह्याकरितां काल्पनिक संज्ञा विनाकारण अधिक न वाढवितां शास्त्रांत दिलेल्या संज्ञांवरच निर्वाह करणें युक्त व श्रेयस्कर आहे.

१०५. जातींप्रमाणें रागांनेंही त्यांच्या अंशस्वरांवरून वर्गीकरण करितां येण्यासारखें आहे. परंतु हे राग देशी असल्याकारणानें त्यांच्या अंशस्वरादिकांचा निर्बंध जातींइतका मानितां येत नाहीं. वरच्या कोष्टकावरून खालीं लिहिल्याप्रमाणें अशा प्रकारचें वर्गीकरण होण्यासारखें आहे. तें असें—

अंश स्वर (वादी)	राग	संवादी
स	.... शंकराभरण, वसंत इ०	म् प
रि्	.... श्रीराग, गौरी इ०	ध्
रि	.... सारंग, देश, सोरट इ०.	ध
ग्	.... तोडी, कानडा इ०	नि्
ग	.... कल्याण, हिंदोल इ०	नि
म्	.... मालकौंस, केदार, इ०	स
म	.... पूर्वी इ०	स
प	.... कामोद, आनंदभैरवी, पंचम इ०	स
ध्	.... भैरव, बिभास इ०	रि्
ध	.... हमीर, बागेसरी इ०	रि
नि्	.... आसावरी इ०	ग्
नि	.... बिहाग इ०	ग

१०६. अंशस्वराच्या धोरणानें रागांचें अशा प्रकारचें जातींप्रमाणें वर्गीकरण करितां येतें, व अशाच धोरणानें सप्तस्वरांच्या मुख्य व शुद्ध जाति सात मानिल्या आहेत, ह्या कल्पनेवरून बहुतेक ग्रंथकारांच्या मताप्रमाणें मानिलेले जे सहा मुख्य राग आहेत तेही अंशस्वराच्या कल्पनेवरच बसविले असावेत असा कित्येकांचा तर्क आहे. पण ही समजूत अगदीं भ्रममूलक आहे. कारण एक तर संगीतशास्त्रांत स्वर सात आहेत, व मुख्य राग सहाच आहेत. तेव्हां ह्या कल्पनेप्रमाणें सातांपैकीं कोणचा तरी एक स्वर गळला पाहिजे. दुसरें, भैरवादि जे मुख्य सहा राग आहेत त्यांमध्यें एकापेक्षां अधिक रागांत तोच अंशस्वर दिसून येत आहे. शिवाय त्यांच्या अंशस्वरांत कोणताही क्रम साधिलेला दृष्टोत्पत्तीस येत नाहीं. ह्या कारणांवरून मुख्य सहा राग हे अंशस्वरावर बसविले आहेत असें मानणें अगदीं अप्रयोजक आहे. वस्तुतः हे सहा राग सहा ऋतूंवर बसविले आहेत. हें त्यांच्या स्वररचनेवरून व अंशस्वरांवरून अगदीं स्पष्ट दिसतें. राग हे ऋतूंवर बसविणें व

सामान्यतः अमुक राग अमुक वेळेस गावा अशा प्रकारचा वेळेचा निर्बंध करणें हें अत्यंत सयुक्तिक व नैसर्गिक आहे. ह्या दोनीही कल्पना कित्येकांस अगदीं असमंजस व पोरकट अशा वाटतात. पण अशा स्थूलदृष्टि अनभिज्ञ जनांस असें बजावून सांगितलें पाहिजे कीं केवळ मानवजातीचेच नव्हेत तर यच्चयावत् प्राणिमात्रांचे गुणधर्म, आचार, विचार, उच्चार व चेष्टा ह्या सर्व गोष्टी आकाशस्थ ज्योतींच्या व त्यांतून विशेषेंकरून सूर्य व चंद्र ह्यांच्या गतिस्थितीवर किती अवलंबून आहेत, व त्यांच्या आकर्षणानें व क्रियेनें किती नियमित आहेत ह्याचा यथार्थ थांग लागणें फार दुर्घट आहे. ह्याचा प्रत्यय आपल्यास पदोपदीं येत आहे. दिवस, रात्र व ऋतु हे सर्व सूर्यचंद्राधीन आहेत. तेव्हां त्यांच्या गतिस्थितीवर अवलंबून असणारे मनुष्याचे नानाप्रकारचे मनोविकार व ते स्पष्ट करून दाखविण्याकरितां त्या त्या वेळेस कंठांतून निघालेले स्वर अमक्या वेळेस व अमुक ऋतूंत अमुक प्रकारचे असावेत, व अमुक प्रकारचे मनोविकार व स्वर ह्मणजे परंपरया अमुक प्रकारचे रस व राग अमक्या वेळेस व अमुक ऋतूंतच योग्य आहेत, व ह्मणूनच फार शोभतात व रक्ति उत्पन्न करितात अशा प्रकारचे निर्बंध करणें हें नैसर्गिक नियमांस अत्यंत अनुरूप आहे यांत बिलकुल शंका नाहीं.

१०७. वर दिलेल्या सध्यां प्रचारांत असलेल्या देशी रागांच्या स्वररचनेचें बारकाईनें परीक्षण केलें असतां त्यांत बराच सारखवटपणा दिसून येतो व त्यांतून अशा कांहीं सामान्य रचना काढितां येतील कीं ज्यांच्यामध्यें बऱ्याच रागांचा अंतर्भाव करितां येईल. अशा प्रकारच्या सामान्यरचना ह्मणजेच प्रचारांतील थाट होत. हे थाट वादनास फार उपयोगीं पडतात. हे थाट पुढें दिलेल्या कोष्टकांत दाखविले आहेत व त्यांत अंतर्भूत होणारे रागही दर्शविले आहेत.

प्रचारांतील मुख्य थाट.

क्रम	थाटाचें नांव	प्रकार	स्वर.							अंतर्भूत होणारे राग.	विशेष
१	कल्याण	संपूर्ण	स	रि	ग	म	प	ध	नि	यमन, हमीर (म.को.)	ह्या थाटांत अंतर्भूत होणारे राग जरी सध्यां फारसे दृष्टोत्पत्तीस येत नाहींत. तरी छंदःशास्त्रांतील नष्टवृत्तांप्रमाणें ह्या थाटांतील स्वररचनेमध्यें फेरबदल करून व भिन्न भिन्न अंश ग्रह वगैरे मानून पाहिजे तितक्या रागांच्या रचना होण्याचा संभव आहे, व तशा कल्पकतेनें बसविल्यास कांहीं हरकत नाहीं ह्याला शास्त्रकारांचीही संमति आहे.
२	शंकराभरण	,,	स	रि	ग	म्	प	ध	नि	नटनारायण, बिलावल	
३	श्रीराग	,,	स	रि्	ग	म	प	ध्	नि	पूर्वी	
४	भैरव	,,	स	रि्	ग	म्	प	ध्	नि	कालंगडा	
५	तोडी	,,	स	रि्	ग्	म	प	ध्	नि		
६	बागेसरी	,,	स	रि	ग्	म्	प	ध	नि्	काफी	
७	भैरवी	,,	स	रि्	ग्	म्	प	ध्	नि्		
८	पिलु	,,	स	रि	ग	म्	प	ध्	नि		
९	झिंजोटी	,,	स	रि	ग	म	प	ध	नि्		
१०	मारवा	षाडव	स	रि्	ग	म		ध	नि	पूरिया कल्याण	
११	सोहनी	,,	स	रि्	ग	म्		ध्	नि		
१२	सारंग	औडव	स	रि		म्	प		नि्		
१३	भूप	,,	स	रि	ग		प	ध			
१४	बिभास	,,	स	रि्	ग		प	ध्			
१५	मालकौंस	,,	स		ग्	म्		ध्	नि्		

प्रबंध.

१०८. मार्ग व देशी संगीतास अनुसरून गायनाचे क्रमानें **गांधर्व** आणि **गान** असे दोन भेद केले आहेत.

१०९. अनादि संप्रदयानें प्राप्त झालेलें जें जातींच्या प्रकारचें उच्च व उदात्त गायन व ज्याचा प्रयोग गंधर्व करीत असत त्यास **गांधर्व** अशी अन्वर्थक संज्ञा आहे.

११०. शास्त्रांत दिलेल्या लक्षणाप्रमाणें देशी रागांमध्यें आधुनिक वाग्गेयकारानें ह्मणजे संगीतशास्त्रकलानिपुणानें रचिलेलें जें गाणें त्यास **गान** असें ह्मणतात.

१११. गान दोन प्रकारचें आहे:—एक **रागात्मक** व दुसरें **गीतात्मक.**

११२. वादी, संवादी, अनुवादी, व अंश, ग्रह, न्यास इत्यादि स्वरांची व वर्ण, अलंकार, मूर्छना, तान, व गमक ह्यांची योग्य स्थळीं शास्त्रोक्त योजना करून तयार केलेलें जें आलापादियुक्त गाणें तें **रागात्मक** गाणें होय. ह्यासच **अनिबद्ध** गायन असें ह्मणतात. ह्या गाण्यामध्यें छंदोबद्ध कवन नसल्यामुळें त्यास अनिबद्ध अशी अन्वर्थक संज्ञा दिली आहे.

११३. हेंच गाणें छंदोबद्ध कवनात्मक असल्यास तेंच **गीतात्मक** होतें, व हें धातु व अंगें ह्यांनीं बद्ध असल्याकारणानें त्यास **निबद्ध** गायन अशी अन्वर्थक संज्ञा प्राप्त झाली आहे. ह्यांतच प्रबंधांचा समावेश होतो.

११४. गीताला रूप, रूपक, प्रबंध, वस्तु व गेय अशा पांच संज्ञा आहेत.

११५. रूपकाप्रमाणेंच प्रबंधामध्यें रागाचें स्वरूप दाखविणारी जी खंडशः स्वरांची रचना तिला **करण** अशी संज्ञा आहे. करणाचा उपयोग देशी रागांत फार होतो.

११६. प्रबंधाचे पहिला एक अगर दोन अवयव स्वरांनींच बांधिले असतील तर त्यास **स्वरकरण** असें ह्मणतात, व तेच अवयव पदांनीं बांधिले असल्यास त्यास **पदकरण** असें ह्मणतात.

११७. प्रबंधाच्या अवयवास **धातु** अशी संज्ञा आहे. मुख्य धातु चार आहेत:— **१ उद्ग्राह, २ मेलापक, ३ ध्रुव** व **४ आभोग.** ध्रुव व आभोग ह्यांच्यामध्यें **अंतर** या नांवाचा पांचवा अवयवही कोणी कोणी मानितात. हा अवयव विशेषेंकरून सालगसूड नांवाच्या प्रबंधांतील रूपकांमध्येंच दिसून येतो. ह्यांपैकीं पहिल्या दोन अवयवांचा ह्मणजे उद्ग्राह व मेलापक ह्या धातूंचा अंतर्भाव ध्रुव ह्यामध्यें करून ध्रुव अंतर व आभोग असे तीन अवयव अगर धातु हल्लीं प्रचारांत असलेल्या ध्रुवपदादि कलावंत कवनांत दृष्टोत्पत्तीस येतात. हे सर्व अवयव सर्वच प्रबंधांत असतात असें नाहीं. कित्येक तीन धातूंचे प्रबंध असतात त्यांत ध्रुव, अंतर व आभोग हे तीन अवयव असतात, व दोन धातूंच्या प्रबंधांत ध्रुव व अंतर हे दोनच अवयव असतात. प्रबंधांत निदान दोन तरी अवयव असले पाहिजेत. दोन अवयवांच्या प्रबंधास **द्विधातु** तीन अवयवांच्या प्रबंधास **त्रिधातु** व चार अवयवांच्या प्रबंधांस **चतुर्धातु** अशा संज्ञा आहेत.

११८. प्रबंधाच्या प्रारंभाचा जो भाग तो **उद्ग्राह** होय, जो भाग वारंवार उच्चारला जातो त्यास **ध्रुव** अशी संज्ञा आहे, व ह्या दोन्ही अवयवांचा मेळ घालणारा जो भाग तो **मेलापक** संज्ञक होय. प्रबंधाच्या अर्थाचा विस्तार करणारा जो भाग त्यास **आभोग** असें ह्मणतात, व ध्रुव व आभोग ह्यांच्या मध्यें येणारा जो भाग त्यास **अंतर** असें नांव आहे.

११९. प्रबंधावयवाप्रमाणें रागाच्या अवयवास **स्थाय** अथवा **स्थायी** अशी संज्ञा आहे, व ह्या संज्ञेचा अपभ्रंश होऊनच प्रचारांत गीताच्या पहिल्या अवयवास **अस्ताई** असें ह्मणण्याचा प्रघात पडला आहे.

१२०. सध्यां प्रचारांत असलेल्या मान्य अशा पद, ध्रुवपद, प्रबंध, कीर्तन वगैरे उंच दरजाच्या बऱ्याच कवनांमध्यें प्रायः अस्ताई (स्थायी), अंतरा(अंतर) व आभोग हे तीन अवयव दृष्टोत्पत्तीस येतात. कित्येक ध्रुवपदांमध्यें व ख्याल, टप्पा, ठुंबरी वगैरे कमी दरजाच्या कवनामध्यें ध्रुव व अंतर ह्मणजे अस्ताई व अंतरा हे दोनच अवयव दिसून येतात.

१२१. वर दिलेल्या पांच अवयवांपैकीं उद्ग्राह व ध्रुव ह्या अवयवांचें एकच कार्य व प्रयोजन असल्यामुळें त्यांचा अंतर्भाव सध्यांच्या अस्ताईंत होण्यासारखा आहे. कवनास योग्य तऱ्हेनें प्रारंभ करून पद्याचा मुख्य प्रतिपाद्य विषय चटकन व प्रमुखत्वानें लक्षांत आणून तो चांगला मनांत बिंबावा ह्याकरितां त्याचें वारंवार उच्चार करणें हें उद्ग्राह व ध्रुव ह्याचें प्रयोजन आहे तेंच सध्यांच्या अस्ताईचें आहे. याकरितां ध्रुव व अस्ताई किंवा स्थायी ह्या दोन्ही संज्ञा समान अर्थाच्याच वाचक आहेत असें ह्मटल्यास कांहीं हरकत नाहीं. ह्याच अवयवास सध्यां प्रचारांत ध्रुव,ध्रुवपद, पल्लव, पालवपद असें ह्मणतात. मेलापक व अंतर ह्या दोन्ही अवयवांचें कार्य मुख्य प्रतिपाद्य विषय व त्याचा दृष्टांतादिकांनीं केलेला विस्तार म्हणजे आभोग ह्या दोन भागांचा मेळ घालून त्यांची जुळणी करून देण्याचें आहे व तें कार्य सध्यांच्या ध्रुवपदादिकांत दिसून येणारा अंतरा ह्या नांवाचा अवयव करीत आहे. सध्यांचा आभोग व पूर्वींचा आभोग हे तर अगदीं समानार्थकच आहेत व तो हल्लींच्या कवनांत जशाचा तसाच दृष्टोत्पत्तीस येतो.

१२२. प्रबंधाचीं अंगें ६ आहेत:—१ **स्वर**, २ **पदें**, ३ **पाट** (वट), ४ **ताल**, ५ **तेन** (तनन) व ६ **बिरुद**. प्रबंधरूप पुरुष कल्पून त्याचे ' तेन ' व ' पद ' हे दोन नेत्र, ' पाट ' व ' बिरुद ' हे दोन हात, व ' स्वर ' व ' ताल ' हे दोन पाय शास्त्रकारांनीं मानिले आहेत.

१२३. ह्या सहा अंगांपैकीं ' **तेन** '(तनन) हें अंग परब्रह्मवाचक असल्यानें मंगलद्योतक आहे व **पदें** अर्थप्रकाशक असतात. 'तेन' ह्मणजे 'तनन'हें एक प्रबंधाचें अंग मानिलें आहे, परंतु सध्यां प्रचारांत तें प्रबंधाच्या बाहेर ह्मणजे प्रारंभीं आलापादिकांत योजलेलें दिसून येतें. मृदंगांतून निघणाऱ्या ' धिमिकिटि नगधा ' इत्यादि बोलांस **पाट** ह्मणजे **वट** असें ह्मणतात. यांतच ' दृद ताना तन नित्रोम् त्राम् ' इत्यादि सारंगी वगैरे

वाद्यांच्या बोलांचाही समावेश होतो. कर्त्याच्या, पोशिंद्याच्या अगर राजा इत्यादिकांच्या नांवाचा किंवा गुणांचा निर्देश ज्या अंगानें केला जातो त्यास **बिरुद** अशी संज्ञा आहे. **स्वर** व **ताल** ह्यांचे अर्थ तर स्पष्टच आहेत, व ह्यांचीं लक्षणें पूर्वीं येऊन गेलीं आहेत. तालामध्यें ' नोम् थोम् यललि यल्लोम् ' इत्यादि नर्तनाच्या बोलांचाही समावेश होतो.

१२४. अंगांच्या संख्येवरून झालेल्या प्रबंधाच्या पांच जाति मानिल्या आहेत, त्या १ **मेदिनी**, २ **आनंदिनी**, ३ दीपनी, ४ **भावनी**, व ५ **तारावली** ह्या होत. ह्यांनाच कित्येकांच्या मताप्रमाणें क्रमानें श्रुति, नीति, सेना, कविता व चंपू अशीं पांच नांवें आहेत.

१२५. सहाही अंगांनीं युक्त असलेल्या जातीस **मेदिनी** अशी संज्ञा आहे. पांच अंगांची ती **आनंदिनी** (नंदिनी, वादिनी), चार अंगांची **दीपनी**, तीन अंगांची **भावनी** (पावनी, विलंबिनी) व दोन अंगांची ती **तारावली** होय. सहा व पांच अंगांच्या जातीचे प्रबंध फार क्वचित् आढळतात. चार अंगांचे ते चतुरंग ह्या नांवानें सध्यां प्रसिद्ध आहेत. हे प्रायः पदें, स्वर, पाट व बिरुद ह्या चार अंगांनीं युक्त असतात. कित्येक चतुरंगांत हीं चार अंगें असून तालाचेही बोल असतात ते पंचांग प्रबंध आनंदिनी जातीचे होत. तीन अंगांचे प्रबंध पुष्कळच आहेत. ह्यांत बहुतकरून पदें, स्वर पाट किंवा ताल ह्यांपैकीं एकादें, व बिरुद हीं तीन अंगें असतात. प्रसिद्ध नायकांचीं व तानसेनाचीं ध्रुवपदें व कांहीं प्रबंध हीं प्रायः तीन अंगांचीं आहेत. दोन अंगांच्या जातीचीं कवनें तर अनेक आहेत. पदें, कांहीं ध्रुवपदें, प्रबंध, वर्ण, कीर्तन, पल्लवी, वगैरे कवनें ह्या जातीचीं होत. ह्यांपैकीं पदें, ध्रुवपदें, ख्याल, टप्पा, कीर्तन ह्यांमध्यें प्रायः पद व बिरुद हीं दोन अंगें असतात; व प्रबंध, वर्ण, पल्लवी ह्यांमध्यें बहुतकरून पदें व स्वर हीं दोन अंगें असतात.

१२६. ह्यांशिवाय उत्तर हिंदुस्थानांत व महाराष्ट्रांत ठुंबरी, होरी, गजल, दादरा, रेखता, लावणी, रुबाई, कजरी, रसिया, लेज वगैरे कमी दरज्याचें गाणें बरेंच प्रसिद्ध आहे. हे सर्व कवनाचे प्रकार प्रायः एक अंगाचे आहेत. ह्यांत फक्त कवितेचे शब्द असतात. क्वचित् बिरुद हें दुसरें अंग असतें. तिल्लाना अगर तराना (तराणा) ह्याचा समावेश ह्याच जातींत करितां येईल. ह्या प्रकारच्या कवनामध्यें बहुशः पाट व ताल ह्यांच्या बोलांचें मिश्रण असतें. स्वरावर्ती ह्या केवळ एक अंगाच्याच रचना होत. एक अंगाची जाति शास्त्रकारांनीं मानिली नाहीं, ह्यावरूनच ठुंबरी आदिकरून एक अंगाच्या जातीचें गाणें शास्त्रोक्त नसल्यामुळें कमी दरज्याचें मानिलें आहे.

१२७. प्रबंध दोन प्रकारचे आहेतः—१ **निर्युक्त** व २ **अनिर्युक्त**. छंद, राग, ताल, रस, धातु, अंग, भाषा इत्यादिकांचा नियम ज्यांमध्यें असतो ते निर्युक्त ह्मणजे पद्यरूप प्रबंध होत; व अशा प्रकारचा निबंध ज्यांमध्यें नसतो ते अनिर्युक्त ह्मणजे गद्यरूप प्रबंध होत. अनिर्युक्त प्रबंधास गाथा असेंही ह्मणतात.

१२८. ह्या दोन्ही प्रकारच्या प्रबंधांचे मुख्य तीन वर्ग केले आहेतः–१ **सूडप्रबंध**, २ **आलिसंश्रय** व ३ **विप्रकीर्ण**.

१२९. **सूडप्रबंध** ८ प्रकारचे आहेत. ह्यांमध्यें करण, वर्तनी, रास, एकताली वगैरें-चा समावेश होतो. ध्रुव आदिकरून सात तालांमध्यें बांधिलेले प्रबंध ते प्रायः सूडप्रबंध होत असें सूडाचें दुसरें सामान्य लक्षण पारिजातकारानें दिलें आहे. ध्रुवपद, होरी, त्रिवट, दादरा, केरवा वगैरे नियमित राग-तालांचे व रसांचे प्रबंध ह्या वर्गांतील होत. ह्यांपैकीं बरेच प्रकार उत्तर हिंदुस्थानी गाण्यांत दृष्टोत्पत्तीस येतात.

१३०. **आलिसंश्रय** प्रबंध ३२ प्रकारचे मानिले आहेत. वर्ण, गद्य, तुरगलील, गजलील, आर्या, गाथा, तोटक, घट, वृत्त, रागकदंब, रागार्णव, तालार्णव वगैरे प्रबंध ह्या वर्गांतील होत. ह्यांपैकीं कांहीं प्रकार कर्णाटकांतील गाण्यांत दिसून येतात.

१३१. **विप्रकीर्ण** प्रबंध २६ प्रकारचे प्रसिद्ध आहेत. ह्यांत श्रीरंग, श्रीविलास, त्रिपदी, चतुष्पदी, षट्पदी, सिंहलील, हंसलील, श्रीवर्धन, हर्षवर्धन, झंपट (झंपा), मंगल, ओवी, लोली इत्यादि प्रबंधांचा समावेश होतो. तिन्ही वर्गांत मिळून ७६ प्रकारचे प्रबंध रत्नाकरकारानें दिले आहेत.

१३२. पद्यरूप प्रबंध छंदःशास्त्राच्या नियमांप्रमाणें कित्येक वर्णगणाचे, कित्येक मात्रागणाचे व कित्येक केवळ अक्षरगणाचेही असतात. वर्णगणांचे प्रबंध बहुशः संस्कृत भाषेंत आढळतात. सध्यां प्रचारांत दृष्टोत्पत्तीस येणारे पद, ध्रुवपद, ख्याल, टप्पा, गीत, कीर्तन, वगैरे बहुतेक सर्व प्रबंध मात्रागणात्मक किंवा केवळ अक्षरगणात्मक आहेत.

१३३. प्रबंधामध्यें भाषांचाही निर्बंध आहे. सर्व प्रकारच्या द्राविड भाषांच्या प्रबंधास **बिडु** अशी संज्ञा आहे. तेलंगी भाषेंतील प्रबंधास **दरु** असें ह्मणतात. हे दोन्ही प्रकारचे प्रबंध प्रायः द्रुत गतीचे असतात. आठ कडवीं असून प्रायः त्रिपुट रूपक व मंठ तालांमध्यें व संस्कृतादि भाषेमध्यें असलेले प्रबंध **अष्टपदी**-संज्ञक होत. हिंदी किंवा व्रज वगैरे उत्तर हिंदुस्थानी भाषेंतील व अष्टतालांतील प्रबंधास **ध्रुवपद** असें ह्मणतात. जेथें स-रि-ग-मादि स्वराक्षरांतील अक्षरांच्या शब्दांनींच पद्याचा अर्थ बांधिलेला असतो अशा प्रकारच्या प्रबंधास **स्वरार्थ** प्रबंध अशी संज्ञा आहे. अशा प्रकारचे प्रबंध रचणें निरोष्ठ रामायणांतील आर्या करण्यासारखें मोठ्या चातुर्याचें काम आहे. किंबहुना त्याहूनही हें काम कठिण आहे. कारण स र ग म प ध न ह्या सात अक्षरांच्या नानातऱ्हेच्या रचना करून तयार झालेल्या शब्दांवरच एथें निर्वाह करावयाचा असतो. अशा प्रकारचे शब्द म्हणजे मा, गा, ना, गुन, गुनी, गम, रस, रूप, सार, रीस, रूस, पान, सान, पार, नार, रैन, धन, गार, मार, मारा, रुसोंगी, समर, सरन, परन, धरन, मुरन, गमन वगैरे सार्थ पदें होत.

प्रचारांतील प्रबंध.

१३४. ध्रुवपदः—सध्या प्रचारांत असलेल्या प्रबंधांमध्यें ध्रुवपद हें मुख्य मानिलें आहे. हें प्रायः हिंदी किंवा व्रज भाषेंत रचलेलें असतें; क्वचित् मराठी भाषेंतही आढळतें. ध्रुवपदें बहुतक सर्व मुख्य शुद्ध रागांत व रागिणींत व चौताल, त्रिवट व धमार ह्या तालांत असतात; क्वचित् सुरफाकता व झंपा ह्या तालांतही आढळतात. प्रायः अस्ताई, अंतरा व आभोग असे तीन अवयव असतात; क्वचित् पहिले दोनच अवयव आढळतात. पदें व बिरुद हीं दोन अंगें सतत असतात. कित्येक ठिकाणीं स्वर व पाट ह्यापैकीं एखादें तिसरें अंगही असतें. भक्ति, ईश्वरस्तवन, राजादिकांची स्तुति, पुत्रोत्सव, राज्याभिषेक, विवाहादि मंगलकार्यें, वेदांत, धर्म, पुराणें यांतील तत्त्वें व सिद्धांत, श्रुति, स्वर, ग्राम, मूर्छना, अलंकार, राग, ताल वगैरे संगीत शास्त्रांतील विषयांचीं लक्षणें व माहिती इत्यादि विषय व शृंगारादि सर्व रस प्रबंधामध्यें असतात. ध्रुवपदाचें गाणें आलाप, आलप्ति, रूपक, मूर्छना, अलंकार, स्वरकरण, पदकरण, बोलतान वगैरेंनीं युक्त असतें, व त्यांत बहुतकरून कंप व आंदोलन ह्यांचा उपयोग फार असतो. आलाप रूपक इत्यादिकांनीं प्रथम रागाची छाया उत्तम प्रकारानें वठवून गमकांनीं स्वरांमध्यें रंग भरून नंतर प्रबंधांतील पदें उच्चारण्यास प्रारंभ करावा असा ध्रुवपदाच्या गाण्यांत नियम आहे. ध्रुवपदांत अंश, ग्रह व वादी संवादी वगैरे स्वरांचा नियम प्रायः शास्त्रोक्त रीतीनें बराच आढळतो. ह्या सर्व कारणांमुळें हें सामगायनास बरेंच जवळ आहे. ह्याकरितां ध्रुवपदाच्या गाण्यास कलावंत म्हणजे उंच दर्ज्याचें गाणें असें म्हणण्याचा प्रघात आहे. ध्रुवपदाचें कवन नायक गोपाल, नायक बैजू, तानसेन, चिंतामणि, वगैरे संगीतशास्त्रनिपुण वाग्गेयकारांनीं प्रथम सुरू केलें.

१३५. ख्याल—ख्यालाचें गाणें उत्तर हिंदुस्थानांत ध्रुवपदाच्या खालोखाल किंबहुना बरोबरीचें मानिलें जातें. ह्यांत बहुशः अस्ताई व अंतरा हे दोन अवयव व सार्थ पदें व बिरुद हीं दोन अंगें असतात. ख्याल हे बहुतेक हिंदी, व्रज किंवा ऊर्दू भाषेंत आढळतात. ह्यांत विप्रलंभ शृंगार रस प्रधान असतो, व नानाप्रकारच्या स्थायी व संचारी भावांनीं युक्त निरनिराळ्या प्रकारच्या नायिकांचें वर्णन व त्यांच्या स्थितीविषयीं नायकांचे विचार हा मुख्य विषय असतो. ख्याल हे ध्रुवपदांप्रमाणें बहुतेक सर्व मुख्य रागांत आढळतात, परंतु ह्यांतील रागाचें स्वरूप ध्रुवपदाइतकें शुद्ध नसतें. ह्यांत प्रायः छायालग रागांचें प्राधान्य दृष्टोत्पत्तीस येतें. ध्रुवपदांत जसा चौताल विशेषेंकरून दिसून येतो तसा ख्यालांस बहुशः धीमा तिताल म्हणजे विलंबित लयाचा त्रिपुट हाच ताल लावलेला आढळतो. ध्रुवपदांत तालाची खटपट फार असते व तालाकडे विशेष अवधान ठेवावें लागतें, म्हणून स्वरांकडे विशेष लक्ष देऊन त्यांची करामत विशेष करून दाखविण्याकरितां साध्या तालांत ख्यालांची योजना केलेली आहे असा तज्ज्ञांचा तर्क आहे. ध्रुवपदांत जसा आलाप प्रबंधाच्या बाहेर आढळतो तसें ख्यालामध्यें स्वरकरण चिजेंतच गोंवलेलें असतें. ध्रुवपदांत मूर्छनेचा निर्बंध असतो तसा ख्यालांत दिसून येत नाहीं. ख्यालांत शुद्ध व कूट तानांचा भरणा

फार असतो. अंश, ग्रह वगैरे स्वरांचाही निर्बंध ख्यालांत तितका आढळत नाहीं. सदारंग व अधारंग ह्या बंधुद्वयांनीं ख्यालांचें गाणें फार प्रचारांत आणिलें. किंबहुना त्यांचे ते उत्पादकच म्हटलें तरी चालेल.

१३६. **होरी**—उत्तर हिंदुस्थानांत फाल्गुन व चैत्र ह्या मासांतील वसंतोत्सवांत गोपी व श्रीकृष्ण यांची रासरंगाची शृंगाररसप्रधान क्रीडा ज्यांत वर्णिलेली असते अशा प्रकारच्या कवनास होरी असें म्हणतात. ख्यालाप्रमाणें होरी ही बहुतेक सर्व मुख्य रागांत आढळते. होरीमध्यें अस्ताई व अंतरा हे दोनच अवयव असतात व सार्थ पदें हें एकच अंग असतें. तालाचा मात्र बहुधा निर्बंध आहे. होरी बहुशः धमार तालांत रचलेली असते. क्वचित् १४ मात्रांचाच झूम्रा किंवा दीपचंदी ताल आढळतो. होरीचें गाणें ख्यालाच्या बरोबरीचें मानिले आहे. त्रिवट, झंपा ह्यांप्रमाणें होरीच्या गाण्यास धमार असें तालाचें नांव देऊनही केव्हां केव्हां त्याचा निर्देश करितात.

१३७. **टप्पा**—टप्पे हे संकीर्ण रागांत म्हणजे जिल्ह्यांत, व विलंबित लयांतील त्रिवट तालांत म्हणजे धीमा, तिवडा व तिलवाडा, व झूम्रा वगैरे तालांत बांधिलेल्या हिंदुस्थानी भाषेंतील शृंगाररसप्रधान चिजा होत. ह्यांत अस्ताई व अंतरा हे दोन अवयव व पदें व बिरुद हीं दोनच अंगें प्रायः असतात. टप्प्यांमध्यें विशेषेंकरून स्फुरण व आहति प्रत्याहति इत्यादि गमकांचें म्हणजे खटका मुरकी वगैरेंचें काम फार दिसून येतें. टप्प्याचें गाणें षोरी मिया यानें प्रचारांत आणिलें.

१३८. **ठुंबरी, दादरा, गजल** वगैरे—ठुंबरीचें गाणें शृंगाररस प्रधान असून नर्तनास अनुकूल असें आहे. हें गाणें बहुतेक जिल्ह्यांत व त्रिवट किंवा एक्का तालांत व हिंदुस्थानी भाषेंत आढळतें. **दादरा** हा त्र्यस्रजातीच्या विलंबित लयांतील एक्का तालांत म्हणजे त्याच नांवाच्या ६ मात्रांच्या ठेक्यांत व हिंदुस्थानी भाषेंत असतो. **गजल** त्र्यस्र जातीचा रूपकताल म्हणजे ९ मात्रांच्या गजलाच्या ठेक्यांत असतो. **बैत, रुबाई, रेखता** हे बहुतेक चतुरस्र जातीच्या तालांत असतात. गजल, बैत, रुबाई, रेखता ह्या फारसी किंवा उर्दू भाषेतील चिजा होत. **कजरी, रसिया, लेज** वगैरे कवनें चतुरस्र जातीच्या एक्का तालांतील कमी दर्जाच्या नर्तनास योग्य अशा चिजा होत. ह्या सर्व चिजा बहुतेक पिलु, खमाज, झिंझोटी, काफी वगैरे जिल्ह्यांतच प्रायः आढळतात. जेव्हां ह्यांच्या रागांस जिल्ह्याचें सुद्धां नांव देतां येत नाहीं तेव्हां त्यांचा राग म्हणजे केवळ धून म्हणजे एक प्रकारचा अनिश्चित व अनियमित ध्वनि आहे असें म्हणतात. कर्णाटकांत ठुंबरीसारखाच गाण्याचा प्रकार अलीकडे प्रसिद्धीस आला आहे त्यास **जावळी** असें ह्मणतात. **गरबी** ह्या बहुतेक गुजराथी किंवा हिंदी भाषेंतील रासास अनुकूल व शृंगाररसप्रधान प्रायः मांड रागांतील व एक्का तालांतील कवनें होत.

१३९. **भजन**—उत्तर हिंदुस्थानांत व विशेषेंकरून पंजाबांत नानकपंथीयांचीं **भजनें** व गुजराथेंतील मिराबाईचीं **भजनें** हीं हिंदी किंवा व्रज भाषेंतील पदें व बिरुद ह्या दोन अगांचीं भक्तिरसप्रधान ईश्वरस्तुतिपर कवनें होत. ह्यांत राग व ताल अगदीं साधे व शांत व करुण रसाला अनुकूल असे असतात.

१४०. **प्रबंध**—हे प्रायः संस्कृत भाषेंत असतात. ईश्वरस्तवन व राजादिकांची स्तुति हे ह्यांतील प्रधान विषय होत. ह्यांत शांत, वीर, अद्भुत, व भक्ति हे रस असतात. हे बहुशः मुख्य रागांत आढळतात. ताल मात्र तेवरा किंवा झंपा हा असतो. त्यामुळें अशा प्रकारच्या प्रबंधास केव्हां केव्हां झंपाप्रबंध असेंही म्हणतात. प्रबंधांत प्रायः ध्रुव, अंतर व आभोग हे तीन अवयव असून पदें व बिरुद हीं दोन अंगें असतात. ह्याशिवाय कोठें कोठें स्वर व पाट हीं अंगेंही दिसून येतात. सर्व प्रकारच्या कवनांस प्रबंध अशी सामान्य संज्ञा आहे. तथापि सध्यां प्रचारांत ह्याच प्रकारच्या संस्कृत कवनास प्रबंध असें ह्मणण्याचा प्रघात आहे.

१४१. **गद्य किंवा गाथा**—हे प्रायः संस्कृत भाषेंतील प्रबंध होत. ह्यांत राग व ताल ह्यांचा फारसा निर्बंध नाहीं. ईश्वरस्तवन व सामान्य वर्णन हे ह्यांचे मुख्य विषय होत. ह्यांत प्रायः ध्रुव व आभोग हे दोन अवयव असतात व पदें, आणि स्वर व पाट ह्यांपैकीं एकादें, अशीं दोन अंगें असतात. ह्यांत अनुप्रास वगैरे शब्दालंकार विशेष आढळतात. प्रबंध व गद्य ह्मणण्याचा प्रचार अलीकडे फार कमी झाला आहे.

१४२. **अष्टपदी**—प्रसिद्ध जयदेव-कविकृत शृंगाररस-प्रधान जें गीतगोविंद ह्या नांवाचें काव्य आहे त्यांतच अष्टपदी हे प्रबंध आहेत. अष्टपदी हा प्रबंधाचा प्रकार जयदेवानेंच प्रथम प्रचारांत आणिला. ह्यांत प्रायः ध्रुव व आभोग हे दोन अवयव व पदें व बिरुद हीं दोन अंगें असतात. ह्यांत श्रीकृष्ण, राधा व गोपिका ह्यांचा विशेषेंकरून विप्रलंभ शृंगार जयदेव कवीनें मोठ्या मार्मिकपणानें व सहृदयतेनें वर्णिला आहे. अष्टपदींचे राग व ताल निश्चित आहेत व ते प्रतिपाद्य विषयास व प्रसंगास अनुकूल आहेत यांत कांहीं शंका नाहीं. ते प्रत्येक अष्टपदीच्या प्रारंभीं अवतरणरूपानें कवीनें स्वतः दिले आहेत. तथापि अलीकडे कांहीं पंडितंमन्य गवई त्याच अष्टपद्या भिन्न रागांत व तालांत ह्मणूं लागले आहेत. अष्टपदी ह्मणण्याचा प्रघात अलीकडे फार कमी होत चालला आहे.

१४३. **द्विपदी, चतुष्पदी, षट्पदी**—ह्यांनाच क्रमानें दोहरा, चोपाई, छपाई, अशा उत्तर हिंदुस्थानांत प्रचारांतील संज्ञा आहेत. हीं कवनें हिंदी भाषेंत असतात. दोहऱ्यांत प्रायः पदें व बिरुद हीं दोनच अंगें असतात व दोन चरण असतात. दोहऱ्यांत सामान्य नीतीचीं तत्त्वें दृष्टांतादिकांनीं युक्त अशीं गोंवलेलीं आढळतात. तुलसीदास कबीर वगैरे साधु कवि दोहऱ्याचे प्रवर्तक होत. चोपाई व छपाई ह्यांमध्यें क्रमानें ४ व ६ चरण असून पदें व बिरुद हीं दोन अंगें असतात. ह्यांत राजादिकांच्या पराक्रमाचें वर्णन हा मुख्य विषय असतो. पृथ्वीराजाच्या पदरीं असलेला चंद ह्या नांवाचा कवि ह्याच्या चोपाई व छपाई प्रसिद्ध आहेत. ह्या तऱ्हेच्या कवनांमध्यें रागतालांचा फारसा निर्बंध नसतो. महाराष्ट्रांत जसे पोवाड्यांचे कर्ते व संग्राहक शाईर या नांवाचे कवि प्रसिद्ध होते तसेच उत्तर हिंदुस्थानांत रजपूत राजांचे पदरीं भाट व चारण ह्या नांवाचे कवि असत, तेच चोपाई व छपाई इत्यादि कवनांचे भांडार होत.

१४४. **चतुरंग**—ह्यांमध्यें पदें, स्वर, ताल व पाट हीं चार अंगें असतात, ह्मणून

ह्या प्रकारच्या कवनास चतुरंग असें अन्वर्थक नांव प्राप्त झालें आहे. क्वचित् बिरुद हें अंगही कोठें कोठें अधिक आढळतें. सार्थ पदें हिंदुस्थानी किंवा फारसी भाषेंतही असतात. प्रसिद्ध मुख्य रागाची व ताळांची यांत योजना असते, व राजादिकांची स्तुति व मंगल प्रसंग हे ह्यांचे विषय होत.

१४५. **स्वरावर्त**—स्वरांची कसरत चांगली होण्याकरितां, स्वरांची नानातऱ्हेची रचना करून तयार केलेले जे अलंकार आहेत त्या साध्या स्वरावर्ती होत. रागांचे वर्ज्यावर्ज्य व अंश ग्रह वगैरे स्वर यांचें योग्य धोरण ठेवून तयार केलेल्या स्वरांच्या रचना त्या रागांच्या स्वरावर्ती होत. ह्यांत अस्ताई व अंतरा हे दोन अवयव असतात, व स्वर हें एकच अंग असतें. ह्या निरनिराळ्या सर्व रागांत व ताळांत आढळतात.

१४६. **तिल्लाना** किंवा **तराना** (तराणा)—तराणे हे स्वरावर्तप्रमाणेंच अस्ताई व अंतरा ह्या दोन अवयवांचे निरनिराळ्या रागांत व ताळांत कसरतीकरितां बांधिलेले ताळांच्या अगर वाद्यांच्या बोलांचे रचनात्मक प्रबंध होत.

१४७. **पद**—सार्थ पदें हेंच ह्यांत प्रधान अंग असल्यामुळें ह्या जातीच्या प्रबंधास पद हें अन्वर्थक नांव पडलें आहे. ह्यांत प्रायः ध्रुव व आभोग हे दोन अवयव व पदें व बिरुद हीं दोन अंगें असतात. हे मराठी, कानडी व हिंदी ह्या भाषेंतील प्रबंध होत. हिंदी भाषेंत तुलसीदास, सूरदास, नानक, चैतन्य,कबीर वगैरे साधु कवि, कानडी भाषेंत पुरंदरदास वगैरे दासरु, मराठी भाषेंत केशव स्वामी, रंगनाथ स्वामी, उद्धव चिद्घन, प्रेमाबाई, अमृतराव वगैरे कवि हे पदांचे पुरस्कर्ते होत. पदें निरनिराळ्या मुख्य रागांत व त्रिवट, रूपक, झंपा वगैरे ताळांत आढळतात. पदांत ईश्वरस्तवन, राजादिकांची स्तुति, व्यावहारिक नीति, मनास बोध, पारमार्थिक उपदेश, वेदांत वगैरे विषय व शांत, करुण, भक्ति, प्रेम वगैरे रसभाव वारंवार दृष्टोत्पत्तीस येतात.

१४८. **लावणी, पोवाडा, कटाव, फटका**—हे सर्व शुद्ध मराठी भाषेंतील प्रबंध होत. ह्यांत प्रायः ध्रुवपद व आभोग हे दोन अवयव आणि पदें व बिरुद हीं दोन अंगें असतात. हे सर्व प्रबंध मिश्र रागांत व त्रिवट, रूपक अगर एक्का ताळांत असतात. लावण्या शृंगारपर व वेदांतपरही आहेत. पोवाडे हे वीर, रौद्र, अद्भुत व करुण रस-प्रधान कवनें होत. ह्यांतील आभोगाच्या भागांस चौक असें ह्मणतात. कटाव हे केवळ निरनिराळ्या प्रसंगांचे वर्णनात्मक अनुप्रासयमकप्रचुर प्रबंध होत. ह्यांत विशिष्ट शब्दरचनेवरच फार कटाक्ष असतो. वर्णनपर फटके हे संसारांतील मोहजाळांत सांपडलेल्या प्राणिमात्रास सन्मार्ग दाखविण्याकरितां तिरस्कारयुक्त, चटकदार व झोंबणाऱ्या भाषेंत रचलेले उपदेशपर प्रबंध होत. लावणीचे पुरस्कर्ते रामजोशी, अनंत फंदी, होनाजी बाळ, सगन भाऊ वगैरे कवि होत. कटाव व फटके अमृतराय व अनंत फंदी यांचे प्रसिद्ध आहेत. पोवाड्यांचे कर्ते यमाजी, अज्ञानदास, तुळशीदास, वगैरे शाईर महाराष्ट्रांत प्रसिद्ध आहेत.

१४९. **भूपाळी, आरती, पाळणा**—हे प्रबंध मराठी, गुजराथी, कर्णाटकी, व हिंदी वगैरे बहुतेक हिंदुस्थानांतील भाषांत उपलब्ध होतात. ह्यांत ध्रुव व आभोग हे

दोन अवयव व पदें व बिरुद हीं दोन अंगें असतात. भूपाळी ही प्रायः भूप, बिभास, भैरव, रामकली वगैरे प्रातःकाळच्या रागांत, व पाळणा हा सारंग आरभी वगैरे मध्यान्हाच्या रागांत आढळतात. आरती ही बहुतेक मिश्ररागाच्या विशिष्ट चालीमध्यें असते. ह्या प्रबंधास रूपक व त्रिपुट हे ताल प्रायः लावलेले असतात. भूपाळीचा विषय आराध्य देवतेला पहाटेस तिच्या गुणानुवादाचें भक्तिरसप्रचुर वर्णन करून जागें करण्याचा असतो, त्यामुळें प्रातःकाळच्या रागांतच भूपाळी असणें हें फार योग्य आहे. शिवाय ह्या प्रकारच्या प्रबंधाचें भूपाळी हें नांव तरी रागावरूनच पडलें आहे असें ह्मटल्यास कांहीं हरकत नाहीं. तसेंच पाळण्याचा विषय श्रीरामचंद्राचा जन्म दोनप्रहरीं झाला असल्यामुळें त्याला त्या वेळेस पाळण्यांत घालून झोंप येण्याकरितां हालविण्याच्या वेळेस ह्मटलेल्या गाण्याचा असल्यामुळें पाळणे बहुतेक दोनप्रहरच्या सारंग वगैरे रागांतच आढळतात. आराध्य देवतेच्या अवतारकृत्याचें वर्णन हा प्रायः आरतीचा विषय होय.

१९०. **अभंग, ओंवी, आर्या, साकी, दिंडी, घनाक्षरी, अंजनीगीत**—ह्या सर्व कविता मराठी भाषेंतील होत. ह्यांत सार्थ पदें हें एकच अंग व एकच अवयव प्रायः असून राग व ताल ह्यांचा कांहीं नियम नसतो. ह्यामुळें ह्यांस संगीतशास्त्रांतील प्रबंधाच्या वर्गांत घालणें ह्मणजे मशकास विहंगमांच्या पंक्तीस बसविण्यासारखेंच आहे. अभंग तुकारामाचा, ओंवी ज्ञानेश्वराची, आर्या मोरोपंताची, दिंडी रघुनाथ पंडिताची प्रसिद्ध आहे. घनाक्षरी, व अंजनीगीत ह्याही कविता मोरोपंताच्या वाखाणण्यासारख्या आहेत.

१९१. **कीर्तन**—आपल्या इकडील साध्या ध्रुवपदासारखें किंवा पदासारखें कर्णाटकांत तामिळ किंवा तेलंगी भाषेंतील कीर्तनाचें गाणें होय. कीर्तनें बहुतकरून सर्व मुख्य रागांत व तालांत आढळतात. ह्यांत प्रायः ध्रुवपद व आभोग हे दोन अवयव व पदें व बिरुद हीं दोन अंगें असतात. ह्यांतील विषय व रस बहुशः पदाप्रमाणें किंवा साध्या ध्रुवपदाप्रमाणें असतात. त्यागराज, श्यामाशास्त्री, सुब्बय्या, वेंकटमखी व सदाशिवराव यांचीं कीर्तनें कर्णाटकांत प्रसिद्ध आहेत.

१९२. **गीत**—गीत हें तेलंगी किंवा तामिळ भाषेंतील ईशस्तुतिपर व वर्णनात्मक पदें व बिरुद ह्या दोन अंगांचें कर्णाटकांत प्रसिद्ध असलेलें कवन होय. हें मुख्य सर्व रागांत व तालांत आढळतें. गोविंददीक्षित, वेंकटमखी वगैरे संगीतशास्त्रविशारदांनीं भरतकल्पलतामंजरीस अनुसरून केलेलीं रागांचीं लक्षणगीतें कर्णाटकांत प्रसिद्ध आहेत.

१९३. **तानवर्ण** किंवा **वर्ण**—ह्यांत सार्थ पदें थोडीं असून स्वर व वर्ण यांचा भरणाच फार असतो. आपल्या इकडील रागाच्या स्वरावर्तांप्रमाणें वर्ण हे मुख्य रागांत व तालांत असल्याकारणानें स्वराची कसरत करण्यास हे फार उपयोगी पडतात. वर्णात्मक तान ह्यांच्या मध्यें प्रधान असल्याकारणानें ह्यांस तानवर्ण किंवा केवळ वर्ण अशी अन्वर्थक संज्ञा प्राप्त झाली आहे. वर्ण ह्या नांवाचे प्रबंध कर्णाटकांतच प्रसिद्ध आहेत.

१५४. **पल्लवी**—ख्यालांप्रमाणें तानांची कसरत ज्यांत फार असते असे अगदीं थोड्या सार्थ पदांचे कर्णाटकांत प्रसिद्ध असलेले प्रबंध आहेत, त्यांस पल्लवी असें ह्मणतात. वृक्षाचा विस्तार व भरदारपणा जसा पल्लवांनीं दिसतो तसा अलंकारांनीं व तानांनीं ह्या प्रकारच्या कवनांत रागांचा विस्तार फार केलेला असतो, ह्मणून ह्या प्रबंधास पल्लव किंवा पल्लवी असें अन्वर्थक नांव पडलें आहे. पल्लवी फार थोड्या रागांत आढळतात. कर्णाटकांत पल्लवींचें गाणें फार उंच दरज्याचें मानिलें आहे.

१५५. **रागमालिका, रागकदंब, रागार्णव, तालार्णव**—एकमेकांस अनुकूल अशा निरनिराळ्या रागांत व तालांत रचिलेले जे प्रबंध त्यांस रागमालिका, रागकदंब, रागार्णव व तालार्णव अशा अन्वर्थक संज्ञा आहेत. रागार्णव ह्यास **रागसागर** असेंही ह्मणतात. हे सर्व प्रबंध ' आलिसंश्रय ' वर्गांतील होत.

प्रकीर्ण.

१५६. अनेकभाषाकोविद, सकलकलाशास्त्रांमध्यें निपुण, त्रिस्कंध देशी संगीतांत प्रवीण, वाक्पटु, सभाजनांचें हृद्गत जाणणारा, उत्तम तऱ्हेचे नवीन प्रबंध व गीतें त्वरित निर्माण करणारा, मोहक कंठाचा व आलापगमकादिकांत जो फार निष्णात त्यास **वाग्गेयकार** अशी अन्वर्थक संज्ञा आहे.

१५७. मार्ग संगीत व देशी संगीत हीं दोन्हीही जो उत्तम तऱ्हेनें जाणतो त्यास **गांधर्व** अशी संज्ञा आहे, जो केवळ मार्ग संगीत जाणतो त्याला **स्वरादि** हें नांव आहे, व जो केवळ देशी संगीत जाणतो त्यास **पदादि** असें म्हणतात. ह्यांनाच क्रमानें उत्तम, मध्यम व अधम अशा संज्ञा आहेत.

१५८. गाणारा एकटा असल्यास त्याला **एकल** अशी संज्ञा आहे, दोघे असल्यास **यमल**, व अनेक गाणारे व वाजविणारे असल्यास त्यांच्या समुदायास **वृंद** अशी संज्ञा आहे. उत्तम, मध्यम व कनिष्ठ असें तीन प्रकारचें गायन-वृंद सांगितलें आहे. उत्तम वृंदांत गाणारे व वाजविणारे मिळून ३२ असामी असावे, मध्यमांत १६ व कनिष्ठांत ८ असावे असा नियम आहे. स्त्रियांच्या वृंदास ' गायनी वृंद ' असें म्हणतात, व तेंही गायन-वृंदाप्रमाणें उत्तम, मध्यम व अधम असें तीन प्रकारचें असून त्यांत क्रमानें १६, ८ व ४ गायनीवादनी असाव्यात असा निर्बंध आहे. गायनीस कर्णाटकांत कंचनी व महाराष्ट्रांत कलावती, नायकी असें ह्मणतात.

१५९. अभ्यासाकरितां द्रुत वृत्तीचा स्वीकार करावा, प्रयोगाकरितां किंवा व्यवहाराकरितां मध्यमा वृत्ति योजावी, व शिष्यांना शिकवितांना विलंबित वृत्तीचा उपयोग करावा.

१६०. वात, पित्त, कफ व सन्निपात ह्या चार दोषांच्या योगानें ध्वनि (आवाज) चार प्रकारचा होतो. ह्यांपैकीं वातज ध्वनि उच्च व रूक्ष असतो, पित्तज गंभीर व लीन, कफज स्निग्ध, सुकुमार व मधुर आणि सन्निपातज ह्या तिन्ही गुणांनीं युक्त असतो.

१६१. अभ्यास न करितां ज्या आवाजामध्यें नैसर्गिक माधुर्य असून स्पष्ट रीतीनें

राग अभिव्यक्त करण्याची शक्ति सहज म्हणजे शरीराबरोबर उत्पन्न झालेली असते त्या आवाजास **शारीर** अशी अन्वर्थक संज्ञा आहे.

१६२. मार्दव, गांभीर्य, माधुर्य इत्यादि गुणांनीं युक्त आवाजास **सुशारीर** अशी संज्ञा आहे; व रूक्षता, कर्कशता इत्यादि गुणांनीं युक्त आवाजास **कुशारीर** असें म्हणतात. सुशारीर विद्यादानानें, तपश्चर्येनें, ईश्वरभक्तीनें व मोठ्या भाग्यवैभवानें प्राप्त होतें, एरव्हीं होत नाहीं.

१६३. १ मधुर, २ गंभीर, ३ कोकिलेसारखा कोमल, ४ करुण, ५ उमदा, ६ साफ, ७ पहाडी, ८ मोठा जाडा, ९ स्निग्ध म्हणजे रुखा नव्हे असा, १० रक्ति उत्पन्न करणारा, ११ मनाला आनंद देणारा, १२ तेलाच्या धारेप्रमाणें एकसारखा सरळ असून तुटक न होणारा, १३ फार बारीक नाहीं फार मोठा नाहीं असा मध्यम प्रमाणाचा, १४ फार दूरवर ऐकावयास जाणारा, व १५ तिन्ही स्थानांमध्यें सारखा लागणारा—असे १५ प्रकारचे आवाजाचे गुण सांगितले आहेत.

१६४. १ रूक्ष म्हणजे रुखा, २ फुटलेला, ३ पोरकट, ४ कर्कश, ५ न चढणारा, ६ दबलेला (किरकोळ), ७ कृश (बारीक), ८ घोगरा हे आठ आवाजाचे दोष होत.

गमक.

१६५. ऐकणाऱ्याच्या चित्तास आनंद देणारा जो स्वराचा मधुर कंप त्याला सामान्येंकरून **गमक** अशी संज्ञा आहे. गमकांचे विशेष प्रकार अगदीं पूर्वीं सात मानिले होते. पुढें तेच दहा झाले. संगीतरत्नाकरकार व दर्पणकार यांच्या वेळीं पंधरा गमक प्रसिद्ध होते. रागविबोधकार हा विशेषेंकरून वैणिक असल्याकारणानें त्यानें गमकांच्या सदराखालीं वाजविण्याचे प्रकार ह्मणून २२ दिले आहेत. संगीतरत्नाकरकारानें दिलेल्या १५ गमकांत सर्व प्रकारच्या भेदांचा अंतर्भाव होतो ह्मणून तेच एथें दिले आहेत. ह्यांतील बरेच प्रकार सध्या दृष्टोत्पत्तीस येतात.

१ **तिरिप**—अगदीं लहान डमरूच्या आवाजासारखा द्रुताच्या एक चतुर्थांश वेगानें ह्मणजे $\frac{1}{8}$ मात्रेच्या वेगानें उत्पन्न होणारा सुंदर कंप तो तिरिप संज्ञक गमक होय.

२ **स्फुरित**—द्रुताच्या तृतीयांश वेगानें ह्मणजे $\frac{1}{6}$ मात्रेच्या वेगानें होणारा तो स्फुरित गमक.

३ **कंपित**—द्रुताच्या अर्ध्या वेगानें म्हणजे $\frac{1}{4}$ मात्रेच्या वेगानें होणारा तो कंपित गमक.

४ **लीन**—द्रुताच्या वेगानें म्हणजे $\frac{1}{2}$ मात्रेच्या प्रमाणानें होणारा जो कंप तो लीन या नांवाचा गमक.

५ **आंदोलित**—लघूच्या वेगानें म्हणजे एक मात्रेच्या वेगानें होणारा कंप तो आंदोलित गमक.

६ **वलि**—नानाप्रकारच्या वक्र वेगानें युक्त कंप तो वलि संज्ञक गमक.

७ **त्रिभिन्न**—मंद्र, मध्य व तार ह्या तिन्ही स्थानांमध्यें न थांबतां गंभीर असा स्वर लावणें ह्यास त्रिभिन्न गमक म्हणतात.

८ **कुरुल**—कंठांतील कोमल आवाज काढून ठिकठिकाणीं मोठा बारीक करून वलीप्रमाणें वक्र वेगानें युक्त केलेला कंप तो कुरुल संज्ञक गमक होय.

९ **आहत**—पुढच्या स्वराला झटका देऊन परत येणारा कंप तो आहत गमक.

१० **उल्लासित**—क्रमानें पुढच्या पुढच्या स्वराला स्पर्श करून उत्पन्न होणारा आल्हादक कंप तो उल्लासित गमक.

११ **प्लावित**—तीन मात्रांच्या प्रमाणानें होणारा कंप तो प्लावित गमक होय.

१२ **हुंफित** (गुंफित)—हृदयंगम हुंकारानें युक्त व गंभीर असा कंप तो हुंफित गमक.

१३ **मुद्रित**—तोंड मिटून काढलेला कंपयुक्त स्वर तो मुद्रित गमक.

१४ **नामित**—स्वरांना वांकवून काढलेला कंप तो नामित गमक.

१५ **मिश्रित**—यथासंभव ह्या सर्व प्रकारच्या मिश्रणानें उत्पन्न होणारा कंप तो मिश्रित संज्ञक गमक होय.

गायनाचे गुण.

१६६. नारदी-शिक्षेमध्यें गायनाचे १० गुण दिले आहेत, ते असे—

१ **रक्त**—गाणारे व वाजविणारे यांचा स्वर ज्यामध्यें एकरूप झालेला असतो तें गायन रक्त-संज्ञक होय.

२ **पूर्ण**—पूर्ण श्रुतींचे स्वर लावून व पूर्ण अक्षरांचे छंदाचे पाद उच्चारून गाइलेलें गाणें तें पूर्ण होय.

३ **अलंकृत**—मंद्र, मध्य व तार ह्या तिन्ही स्थानांतील स्वरांनीं युक्त तें अलंकृत गायन होय.

४ **प्रसन्न**—निःशंक व साफ आवाजानें गाइलेलें गाणें तें प्रसन्न गायन.

५ **व्यक्त**—व्याकरणाचे सर्व प्रकारचे नियम लावून त्याप्रमाणें पद-पदांशाचा उच्चार ज्यामध्यें स्पष्ट असतो तें व्यक्त-संज्ञक गायन होय.

६ **विक्रुष्ट**—ज्यामध्यें पदांतील अक्षरें व्यक्त तऱ्हेनें व उंच आवाजानें उच्चारलीं असतात तें विक्रुष्ट गायन.

७ **श्लक्ष्ण**—द्रुत, विलंबित, उच्च, नीच, प्लुत, स्वरित, स्फुरण, आंदोलन व ताल इत्यादिकांचा योग्य प्रसंगीं उपयोग करून गाइलेलें गायन तें श्लक्ष्ण-संज्ञक होय.

८ **सम**—ह्मणजे पदांचे आदि व अंत यांच्या ठिकाणीं योग्य समास करून उच्चारलेलें गायन.

९ **सुकुमार**—मृदु स्वर व वर्ण यांनीं युक्त तें सुकुमार गायन.

१० **मधुर**—रस-भावानीं युक्त व ललित पदांनीं समृद्ध तें मधुर गायन होय.

हे दहा गुण विशेषेंकरून सामगायनाच्या उपयोगाचे आहेत.

१६७. लौकिक गायनाचे-१ सुस्वर, २ सुरस, ३ सुराग, ४ मधुराक्षर, ५ सालंकार व ६ सप्रमाण म्हणजे सताल-असे सहा गुण सांगितले आहेत. संगीतपारिजातकारानें ह्यांशिवाय आणखी पांच गुण अधिक सांगितले आहेत, ते असे—१ राग, ताल व रस ह्यांमध्यें भिन्नता उत्पन्न न करणारें, २ उत्कृष्ट-अर्थ-प्रतिपादक, ३ शास्त्र व व्यवहार ह्यांस धरून असलेलें, ४ पुनरुक्त न होणारें व ५ ग्राम्य अर्थानें वर्जित. हे शास्त्रदृष्ट्या प्रचारांतील गाण्याचे गुण होत.

गायनाचे दोष.

१६८. गायनाचे दोष नारदी-शिक्षेंत १४ सांगितले आहेत. संगीत-रत्नाकरकारानें गायकाचे २५ दोष दिले आहेत त्यांमध्यें ह्या सर्व दोषांचा अंतर्भाव होतो म्हणून तेच खालीं दिले आहेतः—

१ **संदष्ट**—ह्मणजे दांत चावून अक्षरांचा उच्चार करून गाणारा.
२ **उद्घुष्ट**—उगीच नीरस तऱ्हेनें मोठ्यानें ओरडणारा.
३ **सूत्कारी**—गातांना मध्यें सूत् सूत् असा आवाज काढणारा.
४ **भीत**—भीत भीत गाणारा.
५ **शंकित**—कोणी पाठीस लागलें आहे अशा तऱ्हेनें मोठ्या गडबडीनें गाणारा.
६ **कंपित**—कांपरा आवाज काढणारा व गात्रें कंपित करणारा.
७ **कराली**—भयंकर रीतीनें तोंड वासून गाणारा.
८ **विकल**—कमी अधिक श्रुतींचें स्वर लावणारा.
९ **काकी**—कावळ्यासारखा कर्कश आवाज काढणारा.
१० **विताल**—बेताल व बेलय गाणारा.
११ **करभ**—उंटासारखी मान उंच करून गाणारा.
१२ **उद्घड**—मेंढ्यासारखें तोंड करून व आवाज काढून गाणारा.
१३ **झोंबक**—कपाळ, तोंड व गळा यांच्या वरच्या शिरा ताणून व फुगवून गाणारा.
१४ **तुंबकी**—भोंपळ्यासारखें गाल फुगवून व तोंड वांकडें करून गाणारा.
१५ **वक्री**—मान वांकडी करून गाणारा.
१६ **प्रसारी**—हात, पाय, गात्रें व तोंड पसरून व आवाजसुद्धां पसरून गाणारा.
१७ **निमीलक**—डोळे मिटून गाणारा.
१८ **विरस (नीरस)**—रसहीन व रक्तिविहीन म्हणजे नीरस व पाणचट गाणारा.
१९ **अपस्वर (हतस्वर)**—वर्ज्य स्वर लावून गाणारा.
२० **अव्यक्त**—स्वरांचा व वर्णांचा अस्पष्ट उच्चार करणारा.
२१ **स्थानभ्रष्ट**—मंद्र व तार स्थानांत स्वर ठरवून काम करण्यास असमर्थ असा.
२२ **अव्यवस्थित**—अव्यवस्थित रीतीनें तीन्ही स्थानांतील स्वर लावणारा.
२३ **मिश्रक**—रागांचें मिश्रण करून गाणारा.
२४ **अनवधान**—स्थाय व अंश, ग्रह इत्यादिकांविषयीं अवधान न ठेवणारा.
२५ **सानुनासिक**—नाकांतून स्वरांचा उच्चार करणारा.

१६९. संगीत-पारिजातकारानें दिलेले अधिक पांच दोष:—

१ **विमना**—दुसरीकडे चित्त ठेवून गाणारा.

२ **चालक**—हातवारे करून गाणारा.

३ **दोळ**—मान डोलवून गाणारा.

४ **एकदृष्टि**—एकसारखी एकीकडेच दृष्टि लावून गाणारा.

५ **ऊर्ध्वगायी**—तोंड वर करून गाणारा.

१७०. त्यानेंच सांगितलेले अगदीं अलीकडील आणखी अधिक दोन दोष:—

१ **पादप**—राग व ताल न जाणतां गाणारा.

२ **शावक**—गीताचा अर्थ न समजून गाणारा.

१७१. संगीताच्या तीन स्कंधांपैकीं गायनाचा विषय बाल विद्यार्थ्यांच्या विशेष उपयोगी असल्याकारणानें त्याचा सांगोपांग विचार एथें केला आहे. वादन व नर्तन हे दोन स्कंध व त्यांतूनही नर्तन हा विषय प्रौढांच्याच उपयोगी असल्यामुळें त्यांचा विचार एथें केला नाहीं.

परिशिष्ट १.

प्रचारांतील रागांचें बहुमताला अनुसरून शास्त्रीयदृष्ट्या वर्गीकरण.

१ भैरव (ग्रीष्म)	१ कौशिक (शरद्)	१ हिंदोल (वसंत)	१ दीपक (हेमंत)	१ श्रीराग (शिशिर)	१ मेघ (वर्षा)
२ भैरवी	२ तोडी	२ वसंत	२ पूर्वी	२ धनाश्री	२ मल्लार
३ सैंधवी (सिं.भै.)	३ गुणकली	३ पंचम	३ कल्याण	३ आसावरी	३ मियाचा मल्लार
४ जोगी	४ गौरी	४ पटमंजरी	४ पूरियाकल्याण	४ मालाश्री	४ सारंग
५ रामकली	५ खमाज	५ ललत	५ यमन	५ मुलतानी	५ गौडसारंग
६ बिभास	६ कालंगडा	६ जैजवंती	६ भूप	६ भीमपलासी	६ बिहाग
७ देसकार	७ सुहा	७ सावन	७ हमीर	७ मारवा	७ देश
८ तिलक	८ सुघराई	८ परज	८ कामोद	८ काफी	८ सोरट
९ बिलावल	९ देवगांधार	९ सोहनी	९ छायानट	९ शंकरा	९ भूपाळी
	१० पिलू	१० बागेसरी	१० नाट		१० गुर्जरी (गुजरी)
	११ मांड	११ बहार	११ झिंजोटी		११ शंकराभरण
			१२ केदार		
			१३ कर्णाट (कानडा)		
			१४ अडाणा		
			१५ शहाणा		
९	११	११	१५	९	११
					६६

परिशिष्ट २.

श्रुति, जाति, ग्राम व स्वरांचें कुल, जाति, ऋषि, देवता, छंद वगैरे.

क्रमसंख्या.	श्रुति.	जाति.	षड्जग्राम (ब्रह्मा).	मध्यमग्राम (विष्णु).	गांधारग्राम (महेश).	कोणापासून स्वर घेतले.	कुल	जाति	वर्ण	जन्म-भूमि (द्वीप)	द्रष्टे ऋषि	देवता	छंद	रस
१	तीव्रा	दीप्ता	.	.	नि									
२	कुमुद्वती	आयता	.	.	.			शूद्र (का.नि.)						
३	मंदा	मृदु	.	.	.									
४	छंदोवती	मध्या	स	स	स	मयूर	देव	ब्राह्मण	पद्म वर्ण	जंबू द्वीप	अग्नि	अग्नि	अनुष्टुप्	वीर, रौद्र, अद्भुत.
५	दयावती	करुणा	.	.	.									
६	रंजनी	मध्या	.	.	रि									
७	रतिका (रक्तिका)	मृदु	रि	रि	.	चातक	ऋषि	क्षत्रिय	पिंजर वर्ण	शाक द्वीप	ब्रह्मा	ब्रह्मा	गायत्री	वीर, रौद्र, अद्भुत.
८	रौद्री	दीप्ता	.	.	.									
९	क्रोधा	आयता	ग	ग	.	अज	देव	वैश्य	स्वर्ण वर्ण	कुश द्वीप	चंद्र	सरस्वती	त्रिष्टुप्	करुण, शांत.
१०	वज्रिका	दीप्ता	.	.	ग									
११	प्रसारिणी	आयता	.	.	.			शूद्र (अं.गां.)						
१२	प्रीति	मृदु	.	.	.									
१३	मार्जनी	मध्या	म	म	म	क्रौंच	देव	ब्राह्मण	कुंद वर्ण	क्रौंच द्वीप	विष्णु	विष्णु	बृहती	शृंगार, हास्य.
१४	क्षिति	मृदु	.	.	.									
१५	रक्ता	मध्या	.	.	.									
१६	संदीपिनी	आयता	.	प	प									
१७	आलापिनी	करुणा	प	.	.	कोकिल.	पितृ	ब्राह्मण	असित वर्ण	शाल्मलीद्वीप	नारद	शंकर	पंक्ति	शृंगार, हास्य.
१८	मदंती	करुण	.	.	.									
१९	रोहिणी	आयता	.	.	ध									
२०	रम्या	मध्या	ध	ध	.	भेक	ऋषि	क्षत्रिय	पीत वर्ण	श्वेत द्वीप	तुंबुरु	गणपति	उष्णिक्	बीभत्स, भयानक
२१	उग्रा	दीप्ता	.	.	.									
२२	क्षोभिणी	मध्या	नि	नि	.	गज	असुर	वैश्य	कर्बुर वर्ण	पुष्कर द्वीप	तुंबुरु	सूर्य	जगती	करुण, शांत.

परिशिष्ट ३.

तालांचा मात्रानियम, गती, ठेके व बोल.

मात्रा.	तालाचें नांव	मात्रानियम	गती, ठेके किंवा बोल.	विशेष.
२	द्रुत	२ (१. २)	धिंता तिंता; धिन्ना तिन्ना; तित तिट; तिट कित, गदि गन	द्रुताचे बोल.
३	एक्का (त्र्य.जा.)	३ (१. २. ३.)	ताकिट धकिट; धिध्धिन्ना तित्तिन्ना ।	
४	एक्का (च.जा.)	४ (१.२.३.४)	१॥ १॥ १ १॥ १॥ १ धीन धीन धा तीन तीन ता; धिंधिं धातिं तकधिं धागेतट ।	कव्वाली, केरवा, धुमाळी, रुबाई, ठुंबरी, लावणी.
५	एक्का (खं.जा.)	५ (१.२.३.४.५)	२ १ १ १ १ तिन् तृकट् धिन्नाना ।	
५	रूपक (त्र्यस्त्र जाति)	२. ३	१ १ १ १ २ तिन् तृकट् धीना ना ।	त्र्यस्त्र जाति.
६	दादऱ्याचा ठेका	२. ४	धीग नाना तुन्ना ।	चतुरस्त्र जाति.
६	खेमटा (दादरा)	३. ३	तृकट् धिं धागेतिं धी धी धागेतिं ।	त्र्यस्त्र जाति.
६	रूपक च. जा.	२. ४	धीग नाना तुन्ना; धिन्ना नातिन् तिन्ना ।	शास्त्रीय व कर्णाटकी; पद वगैरे.
			धीधी धातृक तूना कत्ता धीतृक धीना ।	
७	तेवरा	३. २. २	कधिन धिन धाऽ कतिन तिन ताऽ ।	त्र्य.जा., प्रबंध वगैरे.
	(त्र्य. त्रिवट)		तधिन धिनधाऽ ततिन तिन ताऽ ।	गजल वगैरे.
			तक् धीनी धीनी धा धाग तीनी तीनी ताऽ ।	
८	त्रिपुट	२. ४. २.	नाधिंधिंना नाधिंधिंना नातिंतिंना नाधिंधिंना ।	चतुरस्त्र जाति.
	त्रिवट,		धिध्धीऽन्ना धिध्धीऽन्ना तित्तीऽना धिध्धीऽन्ना ।	”
	त्रिताल, तिताल आदिताल		नागितृक धिं धिं नाती नाधिं ।	पद, कीर्तन, भजन, लावणी.

तालांचा मात्रानियम, गती, ठेके व बोल.

मात्रा	तालाचें नांव	मात्रानियम	गती, ठेके किंवा बोल.	विशेष.
८	धीमातिताल, जलदतिताल, अध्धा, तिवडा, तिलवाडा		१ धाधिं ऽ किधाऽधीऽ धाधिं ऽ किताऽ गीऽ । २ धा तृकद् धीन धीना तीतीता तृकद् धीन धीना धीधी । ३ धातृक् धाघी नाघी तिंतिं तातृक धाघी नाघी धिंधिं। १ १॥ ॥ १ १ १ १ १ १ १॥ ॥ १ १ १ १ १ ४ तृकधिंऽ धिनाना धिंधिंधा तृकधिं धिनाना तिंतिंता । १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ ५ त-धिंऽ धिना-धिंऽऽ त-धिंऽऽ धि-नाऽऽ ।	ख्याल. (विलं. लय. मा. १६)
			१ तक्कधिं-धा तक्कधिं-धा तक्कतिं-ता तक्कधिं-धा । २ धीनधीनधा धीनधीनधा तीनतीनता धीनधीनधा।	वि. लय. टप्पा, पंजाबी ठेका वगैरे.
९	मध्यमावती	२. ४. ३.	धीना नातिंतिंना धिंधिंना ।	मिश्र.
९	मत्त	२. ३. ४.	धिंना धिंधिंना नातिंतिंना ।	मिश्र.
९	गजलचा ठेका	४. ५	तिंऽतक धिंऽनानाऽ ।	गजलचा ठेका दुसरा.
१०	सुरफाकता (मंठताल)	४. २. ४.	धागीतीट धागी धागीतीट	चतु. जाति.
		२. ४. ४.	धिंधिं ना तूना कत्ता धातीना ।	
१०	झंपा	२. ३. २. ३.	धिंऽ धातूना कत्ता धातीना ।	त्र्यस्र जाति.
		२. ५. ३.	धाऽ धागे कीट तक् धा कीट ।	
		३. ३. २. २.	धिं तक् तक् धिं तक् तक् तिटिकत गदिगन ।	
११	रुद्र, कुंभक	४. ४. ३.	धाधाधिंता किटधाधिंता धिंधिंना ।	मिश्र.

तालांचा मात्रानियम, गती, ठेके व बोल.

मा.	तालाचें नांव	मात्रानियम	गती, ठेके किंवा बोल.	विशेष.
११	भानुमती	४. २. १. १. ३	धिंधिं तिन्ना धिमिकिट धा धा तिरकिटता ।	,,
१२	चौताल (अष्टताल)	४. ४. २. २.	धाधाधिंता किटधाधिंता तिटिकत गादिगन ।	चतु. जाति. ध्रुवपद.
१३	फरोदस्त	२. २. २. ३. ४.	धाऽ धिन्ना धिन्ना धिंधिंन्ना तिटिकित गदिगन ।	मिश्र.
१४	आडाचौताल. (ध्रुव, चतु.)	२. ४. ४. ४.	१ २ १२३४ १२३४ १२३४ धींतृक् धीनातूना कत्ताधिंधिं नाधिंधिंना ।	चतु. जाति. ध्रुवपद,ख्याल
		४. २. ४. ४.	१२ १२३४ १२ ३४१ २३४ धिंधिं धातृक्तूना कत्ता धिंधिना धिधिंना ।	
१४	धमार	५. ५. ४.	ताधेऽ धेऽ धाऽ तकिट किट तक ।	खंड जाति. होरी.
		५. ५. २. २.	ता धेऽ धेऽ धाऽ ताधिन धिन धाऽ ।	
			धाऽऽ धिटे धाऽ गदिन तिट ताऽ ।	
			कधीन धीन धाऽ कधीन तीन ताऽ ।	
१४	झूम्रा	३. ४. ३. ४.	कधीन धीनधाऽ कधीन तीनताऽ ।	मिश्र (त्र्यस्र-चतु. जाति.)
		३. ४. ३. ४.	१ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ धिं धातृकद् धिं धिं धागेतृकद् तिं तातृकद् धिं धि- १ १ धागेतृकद् ।	
			२ ३ १ २ ३ ४ १ २ ३ १ २ ३ ४ १ धातृक धिंधिं धागितृक धिं तातृक धिंधिं धागितृक तिं।	,,
		४. ३. ४. ३.	१२ ३ ४ १ २ ३ १२ ३ ४ १ २ ३ धीनातृक धी धी धागितट तीनातृक धी धी धागितट।	,,
१४	दीपचंदी	४. ३. ४. ३.	धिंऽधिंऽ धागेतिं तिंऽतिंऽ धागेतिं ।	
१४	बिलंदी	३. ४. ३. ४.	धिंधिंऽ धा तृकट् तूना कत्तिंऽ धा तृकट् तूना ।	,,
१४	होरीचा ठेका	३. ४. ३. ४.	नाधिंऽ नाकधिंऽ नातिंऽ नाकधिंऽ ।	
१४	रूपक (उत्तर हिंदुस्थानी)	२. ४. ४. ४.	तिंऽ नाऽनाऽ धिंऽधागे धिंऽधागे ।	चतु. जाति.
		४. ४. २. ४.	धिन्तृकट् धिन्धागे तिन् तातृकट् ।	,,
१५	सवारी	३. ४. ४. ४.	१ १ १ १ १॥ १॥ १ १ धिन् तृकट् धीना धीना धीधीना धीधीना तीनतीना	मिश्र.
			१ १ १ १॥ १॥ तरकट् तूना कत्ता धीधीना धीधीना ।	
२८	ब्रह्मताल	४;२.४;२.२.४;	धाऽ धिन नक धिऽ ध्धिन नक धिऽ ध्धिऽ ध्धिन	चतुरस्र जाति.
		२. २. २. ४.	नक तिटि कित गदि गन ।	

बालसंगीतबोध.

पुस्तक तिसरें.

पाठ १.

अलंकार—उदात्त (संचारी)

ताल—रूपक, त्र्यस्त्र जाति,

मध्यलय, मात्रा ५. (२. ३.) (१. २; १. २. ३.)

(आरोह) स रि स रि ग   रि ग रि ग म्   ग म् ग म् प

म् प म् प ध   प ध प ध नि   ध नि ध नि सं।

(अवरोह) सं नि सं नि ध   नि ध नि ध प   ध प ध प म्

प म् प म् ग   म् ग म् ग रि   ग रि ग रि स॥

पाठ २.

अलंकार—उद्गीत (आरोही व अवरोही)

ताल—रूपक, त्र्यस्त्र जाति,

मध्यलय, मात्रा ५. (१. २; १ .२. ३.)

(आरोह) स स रि ग ऽ   रि रि ग म् ऽ   ग ग म् प ऽ

म् म् प ध ऽ   प प ध नि ऽ   ध ध नि सं ऽ।

(अवरोह) सं सं नि ध ऽ   नि नि ध प ऽ   ध ध प म् ऽ

प प म् ग ऽ   म् म् ग रि ऽ   ग ग रि स ऽ॥

पाठ ३.

अलंकार—रंजित (संचारी) (सं. र.)

अष्टताल, त्र्यस्र चतुरस्र जाति, (मिश्र)

मध्यलय, मात्रा १४. (३. ४. ३. ४.) (झुम्रा)

(आरोह) स ग रि स ग रि स   रि म् ग रि म् ग रि

ग प म् ग प म् ग   म् ध प म् ध प म्

प नि ध प नि ध प   ध सं नि ध सं नि ध ।

(अवरोह) सं ध नि सं ध नि सं   नि प ध नि प ध नि

ध म् प ध म् प ध   प ग म् प ग म् प

म् रि ग म् रि ग म्   ग स रि ग स रि ग ॥

पाठ ४.

अलंकार—प्रेंखित (आरोही व अवरोही)

ताल—एका, त्र्यस्र जाति,

मध्यलय, मात्रा ३.

(आरोह) स रि ऽ   रि ग ऽ   ग म् ऽ   म् प ऽ

प ध ऽ   ध नि ऽ   नि सं ऽ ।

(अवरोह) स नि ऽ   नि ध ऽ   ध प ऽ   प म् ऽ

म् ग ऽ   ग रि ऽ   रि स ऽ ॥

पाठ ५.

अलंकार—हुंकार (संचारी)

ताल—त्रिपुट, च० जा०, म० ल०, मात्रा ८.

प्रकार पहिला.

(आरोह) स प रि ध ग नि म् सं ।
= – ○ –

(अवरोह) सं म् नि ग ध रि प स ॥
= – ○ –

प्रकार दुसरा.

विलंबित लय, मात्रा १६.

(आरोह) स स प प रि रि ध ध ग ग निं नि म् म् सं सं ।
= – ○ –

(अवरोह) सं सं म म् नि नि ग ग ध ध रि रि प प स स ॥
= – ○ –

पाठ ६.

अलंकार—चलित (संचारी)

अष्टताल, चतुरस्र जाति, (चौताल)

मध्यलय, मात्रा १२. (४. ४. २. २)

(आरोह) स ग रि म् म् रि ग स स रि ग म्
= ○ – ○ – –

रि म् ग प प ग म् रि रि ग म् प
= ○ – ○ – –

ग प म् ध ध म् प ग ग म् प ध
= ○ – ○ – –

म् ध प नि नि प ध म् म् प ध नि
= ○ – ○ – –

प नि ध सं सं नि ध प प ध नि सं ।
= ○ – ○ – –

(अवरोह) सं ध नि प प नि ध सं सं नि ध प
= ○ – ○ – –

नि प ध म म् ध प नि नि ध प म्
= ○ – ○ – –

ध म् प ग ग प म् ध ध प म् ग

प ग म् रि रि म् ग प प म् ग रि

म् रि ग स स ग रि म् म् ग रि स ॥

पाठ ७.

अलंकार--परिवर्त (संचारी)

एकताल, चतुरस्र जाति,
मध्यलय, मात्रा ४.

(आरोह) स ग म् रि रि म् प ग ग प ध म् म् ध नि प

प नि सं ध ध सं रिं नि नि रिं गं सं ।

(अवरोह) सं ध प नि नि प म् ध ध म् ग प प ग रि म्

म् रि स ग ग स नि रि रि नि ध स ॥

पाठ ८.

अलंकार--व्यावृत्त (संचारी)

ताल--त्रिपुट, चतुरस्र जाति,
मध्यलय, मात्रा ८.

(आरोह) स ग रि म् स रि ग म् रि म् ग प रि ग म् प

ग प म् ध ग म् प ध म् ध प नि म् प ध नि

प नि ध स प ध नि सं ।

(अवरोह) सं ध नि प सं नि ध प नि प ध म् नि ध प म्

ध म् प ग ध प म् ग प ग म् रि प म ग रि

म् रि ग स म् ग रि स ॥

पाठ ९.

अलंकार—ल्हादमान (संचारी)

ताल—एका, चतुरस्र जाति,

मध्यलय, मात्रा ४.

(आरोह) स म् ग रि रि प म् ग ग ध प म्

म् नि ध प प सं नि ध ध रिं सं नि

नि गं रिं सं सं मं गं रिं ।

(आरोह) सं प ध नि नि म् प ध ध ग म् प

प रि ग म् म् स रि ग ग नि स रि

रि ध नि स स प ध नि ॥

पाठ १०.

अलंकार—ललितस्वर (संचारी)

ताल-त्रिपुट, चतुरस्र जाति,

विलंबित लय, मात्रा १६. (४. ८. ४.)

(आरोह) स स म् म् ग ग रि स स रि ग रि स रि ग म्

रि रि प प म् म् ग रि रि ग म् ग रि ग म् प

ग ग ध ध प प म् म् ग म् प म् ग म् प ध

म् म् नि नि ध ध प म् म् प ध प म् प ध नि

प प सं सं नि नि ध प प ध नि ध प ध नि सं।

(अवरोह) सं सं प प ध ध नि सं सं नि ध नि सं नि ध प

नि नि म् म् प प ध नि नि ध प ध नि ध प म्

ध ध ग ग म् म् प ध ध प म् प ध प म् ग

प प रि रि ग ग म् प प म् ग म् प म् ग रि

म् म् स स रि रि ग म् म् ग रि ग म् ग रि स॥

पाठ ११.

अलंकार—२. जव (संचारी)

ताल–त्रिपुट, चतुरस्र जाति,

मध्यलय, मात्रा ८.

(आरोह) स रि ग म् प ध नि सं नि ध प म् ग रि स ऽ

स रि ग म् प ध नि ध प म् ग रि स ऽ

स रि ग म् प ध प म् ग रि स ऽ

स रि ग म् प म् ग रि स ऽ

स रि ग म् ग रि स ऽ

स रि ग रि स ऽ

स रि स ऽ

स ऽ।

(अवरोह) सं नि ध प म् ग रि स रि ग म् प ध नि सं ऽ

स नि ध प म् ग रि ग म् प ध नि सं ऽ

सं नि ध प म् ग म् प ध नि सं ऽ

सं नि ध प म् प ध नि सं ऽ

सं नि ध प ध नि सं ऽ

सं नि ध नि सं ऽ

सं नि सं ऽ

सं ऽ ॥

पाठ १२.

अलंकार—वेणु (संचारी)

ताल—त्रिपुट, चतुरस्र जाति,
मध्यलय, मात्रा ८.

(आरोह) स म् ग म् स रि ग म् रि प म् प रि ग म्

ग ध प ध ग म् प ध म् नि ध नि म् प ध नि

प सं नि सं प ध नि सं ।

(अवरोह) सं प ध प सं नि ध प नि म् प म् नि ध प म्

ध ग म् ग ध प म् ग प रि ग रि प म् ग रि

म् स रि स म् ग रि स ॥
=   –   ○   –

पाठ १३.

अलंकार—भाल किंवा प्रस्तार (स्थायी)

ताल--त्रिपुट, चतुरस्र जाति,

मध्यलय, मात्रा ८, (२. ४ २.)

(आरोह) स ग रि म् म् ग रि स   रि म् ग प प म् ग रि

ग प म ध ध प म् ग   म् ध प नि नि ध प म्

प नि ध सं सं नि ध प   ध सं नि रिं रिं सं नि ध

नि रिं सं गं गं रिं सं नि   सं गं रिं मं मं गं रिं सं।

(अवरोह) सं ध नि प प ध नि सं   नि प ध म् म् प ध नि

ध म् प ग ग म् प ध   प ग म् रि रि ग म् प

म् रि ग स स रि ग म्   ग स रि ऩि ऩि स रि ग

रि ऩि स ध़ ध़ ऩि स रि   स ध़ ऩि प़ प़ ध़ ऩि स॥

पाठ १४.

अलंकार—शंख (संचारी)

ताल--रूपक, चतुरस्र जाति,

मध्यलय, मात्रा ६.

(आरोह) सऽसऽरि ग   रिऽरिऽग म्   गऽगऽम् प   म्ऽम्ऽप ध
= – ○   = – ○   = – ○   = – ○

पऽपऽध नि   धऽधऽनि सं   निऽनिऽसं रिं   संऽसंऽरिं गं।
= – ○   = – ○   = – ○   = – ○

(अवरोह) सँऽसँऽनिध निऽनिऽधप धऽधऽपम् पऽपऽम्ग

म्ऽम्ऽगरि गऽगऽरिस रिऽरिऽसनि़ सऽसऽनि़ध़॥

पाठ १५.

अलंकार—मंद्रमध्य (संचारी)

ताल—त्रिपुट, चतुरस्र जाति,

विलं० लय, मात्रा १६. (४. ८. ४)

(आरोह) स ग रि ग म् ग रि ग रि ग रि स स रि ग म्

रि म् ग म् प म् ग म् ग म् ग रि रि ग म् प

ग प म् प ध प म् प म् प म् ग ग म् प ध

म् ध प ध नि ध प ध प ध प म् म् प ध नि

प नि ध नि सं नि ध नि ध नि ध प प ध नि सं।

(अवरोह) सं ध नि ध प ध नि ध नि ध नि स सं नि ध प

नि प ध प म् प ध प ध प ध नि नि ध प म्

ध म् प म् ग म् प म् प म् प ध ध प म् ग

प ग म् ग रि ग म् ग म् ग म् प प म् ग रि

म् रि ग रि स रि ग रि ग रि ग म् म् ग रि स॥

पाठ १६.

चामर.

राग–मारवा; ताल–रूपक, चतुरस्र जाति,

मध्यलय, मात्रा ६. (२.४.)

अक्ष देखतांचि बाळकासि चोज वाटलें ।
रुक्म-रत्न-भूषणीं ह्मणे कसें सुशोभलें ॥
ते क्षणींच देखिली शिरीं सुवर्ण-पत्रिका ।
पाहि बाळ वाचुनी बहूत अर्थ नेटका ॥ १ ॥

स	नि̣	रि्	ग	ऽ	म	ध	ऽ	म	ध	ऽ	म	
अ	०	क्ष	दे	०	ख	तां	०	चि	बा	०	ळ	
=		—		०		=		—		०		
ग	ऽ	रि्	ग	ऽ	म	ग	ग	रि्	स	स	ऽ	
का	०	सि	चो	०	ज	वा	०	ट	लें	०	०	।
=		—		०		=		—		०		
स	नि̣	रि्	ग	ऽ	म	ध	ऽ	म	ध	ऽ	म	
रु	०	क्म	र	०	त्न	भू	०	ष	णीं	०	म्ह	
=		—		०		=		—		०		
ग	ऽ	रि्	ग	ऽ	म	ग	ग	रि्	स	स	ऽ	
णे	०	क	सें	०	सु	शो	०	भ	लें	०	०	॥
=		—		०		=		—		०		
ग	ऽ	ग	म	ऽ	म	म	ऽ	सं	सं	ऽ	सं	
ते	०	क्ष	णीं	०	च	दे	०	खि	ली	०	शि	
=		—		०		=		—		०		
सं	नि	रि्'	नि	ध	नि	ध	म	ध	म	ग	रि्	
रीं	०	सु	व	०	र्ण	प	०	त्रि	का	०	०	।
=		—		०		=		—		०		
रि्	नि̣	रि्	ग	ऽ	म	ध	ऽ	म	ध	ऽ	म	
पा	०	हि	बा	०	ळ	वा	०	चु	नी	०	ब	
=		—		०		=		—		०		
ग	ऽ	रि्	ग	ऽ	म	ग	ग	रि्	स	स	ऽ	
हू	०	त	अ	०	र्थ	ने	०	ट	का	०	०	॥ १ ॥
=		—		०		=		—		०		

पाठ १७.

चामर.

राग--देस; ताल--एका, त्र्यस्र जाति,

विलंबित लय, मात्रा ६. (ठेका दादरा)

अश्व देखतांचि बाळकासि चोज वाटलें ।
रुक्म-रत्न-भूषणीं ह्मणे कसें सुशोभलें ॥
ते क्षणींच देखिली शिरीं सुवर्ण-पत्रिका ।
पाहि बाळ वाचुनी बहूत अर्थ नेटका ॥ १ ॥

रि ऽ रि म् ऽ प   नि सं नि सं ऽ नि्
अ ० श्व दे ० ख   तां ० चि बा ० ळ

ध प ध म् नि् ध   प ऽ म् ग रि ऽ
का ० सि चो ० ज   वा ० ट लें ० ० ।

रि ऽ रि म् ऽ प   नि सं नि सं ऽ नि्
रु ० क्म र ० त्न   भू ० ष णीं ० ह्म

ध प ध म् नि् ध   प ऽ म् ग रि ऽ
णे ० क सें ० सु   शो ० भ लें ० ० ॥

म् ऽ म् प ऽ प   नि सं नि सं ऽ नि
ते ० क्ष णीं ० च   दे ० खि ली ० शि

सं ऽ सं सं ऽ नि   सं रिं सं रिं ऽ ऽ
रीं ० सु व ० र्ण   प ० त्रि का ० ० ।

सं ऽ नि सं ऽ रिं   सं सं नि् ध प नि्
पा ० हि बा ० ळ   वा ० चु नी ० ब

ध प ध म् नि् ध   प ऽ म् ग रि ऽ
हू ० त अ ० र्थ   ने ० ट का ० ० ॥ १ ॥

पाठ १८.

चामर.

राग–भीमपलासी; ताल–रूपक, च० जा०,

मध्यलय, मात्रा ६. (२. ४.)

अश्व देखतांचि बाळकासि चोज वाटलें ।
रुक्म-रत्न-भूषणीं ह्मणे कसें सुशोभलें ॥
ते क्षणींच देखिली शिरीं सुवर्ण-पात्रिका ।
पाहि बाळ वाचुनी बहूत अर्थ नेटका ॥ १ ॥

प ध़् प म़् ऽ प म़् ग़् रि स नि़ स
अ ० श्व दे ० ख तां ० चि बा ० ळ
= — ○ = — ○

स ग़् रि रि नि़ स म़ ग़् म़ प ऽ ऽ
का ० सि चो ० ज वा ० ट लें ० ० ।
= — ○ = — ○

नि़ ऽ नि़ सं ऽ सं नि़ ध़् ध़् प ऽ प
रु ० क्म र ० त्न भू ० ष णीं ० ह्म
= — ○ = — ○

प ध़् प म़् ऽ प म़् ग़् म़ प ऽ ऽ
णे ० क सें ० सु शो ० भ लें ० ०॥
= — ○ = — ○

म़् ऽ म प नि़ नि़ सं ऽ नि़ सं ऽ सं
ते ० क्ष णीं ० च दे ० खि ली ० शि
= — ○ = — ○

सं ग़् रिं सं नि़ नि़ सं ऽ नि़ ध़् ऽ प
रीं ० सु व ० र्ण पा ० त्रि का ० ० ।
= — ○ = — ○

नि़ ऽ नि़ सं सं सं नि़ ध़् ध़् प ऽ प
पा ० हि बा ० ळ वा ० चु नी ० ब
= — ○ = — ○

प ध़् प म़् ऽ प म़् ग़् म़ प ऽ ऽ
हू ० त अ ० र्थ ने ० ट का ० ० ॥ १ ॥
= — ○ = — ○

पाठ १९.

विभावरी.

राग–पिलू; ताल–रूपक, चतुरस्त्र जाति,

मध्यलय, मात्रा ६.

रुदन ते करितसे जनकात्मजा ।
कुमति हे उपजली कशि आत्मजा ॥
तुरग बांधुनि जिवावरि ऊठला ।
पडतसे धरणि होउनि आकुला ॥ १ ॥

सं ग॒ रिं' ग॒ रिं' ग॒ रि॒' सं रि॒' नि सं नि
रु द न ते ० ० क रि त से ० ०
= — ○ = — ○

ध॒ प म ध॒ सं नि सं ऽ रि॒' नि सं ऽ
ज न का ० ० त्म जा ० ० ० ० ० ।
= — ○ = — ○

सं ग॒ रिं' ग॒ रिं' ग॒ रि॒' सं रि॒' नि सं नि
कु म ति हे ० ० उ प ज ली ० ०
= — ○ = — ○

ध॒ प म ध॒ सं नि सं ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ
क शि आ ० ० त्म जा ० ० ० ० ० ॥
= — ○ = — ○

सं सं रि॒ नि ऽ सं सं ग॒ रिं' ग॒ ऽ ऽ
तु र ग बां ० ० धु नि जि वा ० ०
= — ○ = — ○

ग मं॒ ग मं॒ पं पं मं॒ ग॒ ऽ रि॒' सं नि
व रि ऊ ० ० ठ ला ० ० ० ० ० ।
= — ○ = — ○

सं सं पं मं॒ ग॒ ऽ रि॒' सं रि॒' नि सं नि
प ड त से ० ० ध र णिं हो ० ०
= — ○ = — ○

ध॒ प म ध॒ सं नि सं ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ
उ नि आ ० ० कु ला ० ० ० ० ० ॥ १ ॥
= — ○ = — ○

पाठ २०.

विभावरी.

राग—असावरी; ताल—रूपक, चतुरस्र जाति,
मध्यलय, मात्रा ६.

रुदन ते करितसे जनकात्मजा ।
कुमति हे उपजली कशि आत्मजा ॥
तुरग बांधुनि जिवावरि ऊठला ।
पडतसे धरणिं होउनि आकुला ॥ १ ॥

स रि	म् म् ऽ प	ध् प	सं नि् ध् प
रु द	न ते ० ०	क रि	त से ० ०
म् प	म् ध् ऽ प	म् ग्	रि ऽ स ऽ
ज न	का ० ० त्म	जा ०	० ० ० ० ।
स रि	म् म् ऽ प	ध् प	सं नि् ध् प
कु म	ति हे ० ०	उ प	ज ली ० ०
म् प	म् ध् ऽ प	म् ग्	रि ऽ स ऽ
क शि	आ ० ० त्म	जा ०	० ० ० ० ॥
म् म्	प नि् ध् ऽ	ध् सं	नि् सं ऽ ऽ
तु र	ग बां ० ०	धु नि	जि वा ० ०
ध् ध्	नि् सं ग् रिं	सं नि्	ऽ ध् प ऽ
व रि	ऊ ० ० ठ	ला ०	० ० ० ० ।
ध् प	ध् म् ऽ प	ध् प	सं नि् ध् प
प ड	त से ० ०	ध र	णिं हो ० ०
म् प	म् ऽ ध् प	म् ग्	रि ऽ स ऽ
उ नि	आ ० ० कु	ला ०	० ० ० ० ॥ १ ॥

पाठ २१.

यूथिका.

राग—गौरी; ताल—एका, त्र्यस्र जाति,
विलंबित लय, मात्रा ६. (ठेका दादरा).

दीर्घ रोदन वनीं लहु आयके ।
कोण गांजित असे मम अंबिके ॥
बाण तीक्ष्णचि शितीं धनु तें करीं ।
येउनी नमुनि प्रार्थित सुंदरी ॥ १ ॥

स ऽ नि़ | रि् ऽ ग ग म् ध् | प म ग ऽ ग म्
दी ० र्घ | रो ० ० द न व | नीं ० ० ० ल हु

ग रि् स ऽ ऽ रि् | नि़ स ऽ
आ ० ० ० ० य | के ० ० ।

रि् ऽ रि् | ग प ऽ प म ध् | प ऽ म ग ग म्
को ० ण | गां ० ० जि त अ | से ० ० ० म म

ग रि् स ऽ ऽ रि् | नि़ स ऽ
अं ० ० ० ० बि | के ० ० ॥

ध् म ध् | नि सं सं सं सं नि | रिं् ऽ सं ऽ नि ध्
बा ० ण | ती ० ० क्ष्ण चि शि | तीं ० ० ० ध नु

प ऽ म ग ऽ म् | ग ऽ ऽ
तें ० ० ० ० क | रीं ० ० ।

प ऽ म | ध् ऽ ऽ प म प | प प रि् ऽ ग म्
ये ० उ | नी ० ० न मु नि | प्रा ० ० ० र्थि त

ग रि् स ऽ ऽ रि् | नि़ स ऽ
सुं ० ० ० ० द | रीं ० ० ॥ १ ॥

पाठ २२.

यूथिका.

राग–केदारा; ताल–एका, त्र्यस्र जाति,

विलंबित लय, मात्रा ६. (ठेका दादरा)

दीर्घ रोदन वनीं लहु आयके ।
कोण गांजित असे मम अंबिके ॥
बाण तीक्ष्णचि शितीं धनुतें करीं ।
येउनी नमुनि प्रार्थित सुंदरी ॥ १ ॥

म् ध प   म् ऽ म् प म प   सं ऽ ऽ नि ध प
दी ० र्घ   रो ० ० द न व   नीं ० ० ० ल हु

म् ऽ ऽ ग म् रि   स स ऽ रि ऽ ऽ   स ऽ ऽ
आ ० ० ० ० य   के ० ० ० ० ०   ० ० ० ।

म् ध प   म् ऽ म् प म प   सं ऽ ऽ नि ध प
को ० ण   गां ० ० जि त अ   से ० ० ० म म

म् ऽ ऽ ग म् रि   स स ऽ रि ऽ ऽ   स ऽ ऽ
अं ० ० ० ० बि   के ० ० ० ० ०   ० ० ० ॥

प ऽ प   सं ऽ नि ध नि सं   रिं ऽ सं ऽ नि ध
बा ० ण   ती ० ० क्ष्ण चि शि   तीं ० ० ० ध नु

प प ध ऽ नि ध   प प ऽ ध प ऽ   म् ऽ ऽ
तें ० ० ० ० क   रीं ० ० ० ० ०   ० ० ० ।

प म प   सं ऽ ऽ नि ध प   म म् ऽ ऽ प प
ये ० उ   नी ० ० न मु नि   प्रा ० ० ० र्थि त

म् ऽ ऽ ग म् रि   स स ऽ रि ऽ ऽ   स ऽ ऽ
सुं ० ० ० ० द   री ० ० ० ० ०   ० ० ०॥१॥

पाठ २३.

सवाई.

राग-सारंग; ताल-त्रिपुट, च० जा०,

मध्यलय, मात्रा ८. मात्रा = २ अक्षरकाल.

एक गजावरि एक हयावरि एक रथावरि बैसुनि आले ।
घालुनियां कवचें धरुनी बरच्या करिं सेवक पेलिति भाले ॥
गर्जत वीर धुधाट समीरण ते रण-धीर उताविळ झाले ।
वस्त्र सवारुनि शस्त्र विकल्पुनि अस्त्रहि मंत्रुनि युद्धि निघाले ॥ १ ॥

रि ऽ म् म्	प ऽ प म्	प नि् ध नि्	प प म् रि
ए ० क ग	जा ० व रि	ए ० क ह	या ० व रि
रि ऽ म् रि	म् ऽ प म्	प म् रि स	रि ऽ स ऽ
ए ० क र	था ० व रि	बै ० सु नि	आ ० ले ० ।
प ऽ नि नि	स ऽ नि स	रि ऽ प म्	रि ऽ स स
घा ० लु नि	यां ० क व	चें ० ध रु	नी ० ब र
रि ऽ म् रि	म् प नि् नि्	प म् रि स	रि ऽ स ऽ
च्या ० क रिं	से ० व क	पे ० लि ति	भा ० ले ० ॥
ग ० र्ज त	वी ० र धु	धा ० ट स	मी ० र ण
ते ० र ण	धी ० र उ	ता ० वि ळ	झा ० ले ० ।
व ० स्त्र स	वा ० रु नि	श ० स्त्र वि	क ० ल्पु नि
अ ० स्त्र हि	मं ० त्रु नि	यु ० द्धि नि	घा ० ले ० ॥१॥

पाठ २४.

सवाई.

राग–झिंझोटी; ताल–त्रिवट, च० जा०,

द्रु० ल०, मात्रा ४. मात्रा = २ अक्षरकाल.

एक गजावरि एक हयावरि एक रथावरि बैसुनि आले ।
घालुनियां कवचें धरुनी बरच्या करिं सेवक पेलिति भाले ॥
गर्जत वीर धुधाट समीरण ते रण-धीर उतावीळ झाले ।
वस्त्र सवारुनि शस्त्र विकल्पुनि अस्त्रहि मंत्रुनि युद्धि निघाले ॥ १ ॥

स	ऽ	स	स	रि	ऽ	ग	ग
ए	०	क	ग	जा	०	व	रि
म्	ऽ	प	प	प	ऽ	म्	ग
ए	०	क	ह	या	०	व	रि
म्	ऽ	प	प	प	ऽ	प	प
ए	०	क	र	था	०	व	रि
ग	ऽ	म्	प	प	म्	ग	ऽ
बै	०	सु	नि	आ	०	ले	० ।
प	ऽ	सं	सं	नि	ऽ	सं	नि
घा	०	लु	नी	यां	०	क	व
ध	ऽ	नि	नि	ध	संनि	ध	प
चें	०	ध	रु	नी	०	ब	र
म्	ऽ	प	प	प	ऽ	ध	सं
च्या	०	क	रिं	से	०	व	क
संनि	धप	म्	ग	म्	प	म्ग	रिस
पे	०	लि	ति	भा	०	ले	० ॥

ग	०	जे	त	वी	०	र		
धा	०	ट	स	मी	०	र	ण	
ते	०	र	ण	धी	०	र	उ	
ता	०	वि	ळ	झा	०	ले	०	।
व	०	स्र	स	वा	०	रु	नि	
श	०	स्र	वि	क	०	ल्पु	नि	
अ	०	स्र	हि	मं	०	न्नु	नि	
यु	०	द्धि	नि	घा	०	ले	०	॥१॥

पाठ २५.

स्रग्धरा.

राग-पूर्वी; ताल-एका, च० जा०,

विलंबित लय, मात्रा ८.

ऐकोनी शब्द त्याचे मग निज हृदयीं काय शत्रुघ्न बोले ।
पृथ्वीमाजी दिसेना लहुसम परि हा मीपणें फार डोले ॥
शिक्षा मी यास देऊं परि लघु मुल हें काय होईल कीर्ती ।
यालागीं स्तब्ध झाला मग लहु उठला संगरा शूर मूर्ती ॥ १ ॥

स नि रि ऽ ऽ ग ऽ ऽ   म ऽ प ध ऽ प प ऽ
ऐ ० को ० ० नी ० ०   श ० ब्द् त्या ० चे ० ०

प ध प ध म प म ग   रि ऽ ग ग ऽ म ऽ ग
म ग नि ज हृ द यीं ०   का ० य श ० त्रु ० घ्न

रि ऽ ग ऽ रि ऽ स ऽ
बो ० ० ० ले ० ० ० ।

स नि रि ऽ ऽ ग ऽ ऽ   म ऽ ऽ प ध प प ऽ
पृ ० थ्वी ० ० मा ० ०   जी ० ० दि से ० ना ०

प धृ प धृ म प म ग	रि़ ऽ ग ग ऽ म ऽ ग
ल हु स म प रि हा ०	मी ० प णें ० फा ० र
	रि़ ऽ ग ऽ रि़ ऽ स ऽ
	डो ० ० ० ले ० ० ० ॥
म ऽ प ऽ धृ म ग ऽ	म ऽ धृ नि सं रिं सं सं
शि ० क्षा ० ० मी ० ०	या ० स दे ० ऊं ० ०
नि धृ नि सं रिं सं नि धृ	म ऽ धृ नि ऽ धृ प प
प रि ल घु मु ल हैं ०	का ० य हो ० ई ० ल
	म ऽ ग ऽ रि़ ऽ स ऽ
	की ० ० ० र्ती ० ० ० ।
म ऽ ग ऽ रि़ ऽ ग ऽ	म ऽ प धृ ऽ प प ऽ
या ० ळा ० ० ० गीं ०	स्त ० ब्ध श्रा ० ला ० ०
प धृ प धृ म प म ग	रि़ ऽ ग ग ऽ म ऽ ग
म ग ल हु उ ठ ळा ०	सं ० ग रा ० शू ० र
	रि़ ऽ ग स रि़ ऽ स ऽ
	मू ० ० ० र्ती ० ० ० ॥ १ ॥

पाठ २६.

स्रग्धरा.

राग—अडाणा; ताल—त्रिवट, त्र्यस्र जाति, (तेवरा)

मध्यलय, मात्रा ७.

ऐकोनी शब्द त्याचें मग निज हृदयीं काय शत्रुघ्न बोले ।
पृथ्वीमाजी दिसेना लहुसम परि हा मीपणें फार डोले ॥
शिक्षा मी यास देऊं परि लघु मुल हें काय होईल कीर्ती ।
यालागीं स्तब्ध झाला मग लहु उठला संगरा शूर मूर्ती ॥१॥

प ऽ ऽ	नि् प	सं ऽ	नि् ऽ सं	सं रि'	नि् ऽ	
ऐ ० ०	को ०	नी ०	श ० ब्द	त्या ०	चें ०	
=	—	—	=	—	—	
सं नि् सं	रि'सं	नि् सं	नि् ऽ प	नि् प	सं ऽ	
० म ग	नि ज	हृ द	यीं ० ०	० ०	का ०	
=	—	—	=	—	—	
नि् प ऽ	म् ऽ	ऽ प	म् ग् म्	रि ऽ	स ऽ	
य श ०	त्रु ०	० घ्न	बो ० ०	ले ०	० ०	।
=	—	—	=	—	—	
प ऽ ऽ	रि ऽ	म् ऽ	प ऽ प	नि् प	सं ऽ	
पृ ० ०	थ्वी ०	मा ०	जी ० दि	से ०	ना ०	
=	—	—	=	—	—	
ऽ नि् सं	रि'सं	नि् सं	नि् ऽ प	नि् प	सं सं	
० ल हु	स म	प रि	हा ० ०	मी ०	० प	
=	—	—	=	—	—	
ध नि् प	प ऽ	म् प	म् ग् म्	रि ऽ	स ऽ	
णें ० ०	फा ०	० र	डो ० ०	ले ०	० ०	॥
=	—	—	=	—	—	
प ऽ ऽ	सं ऽ	रि' ऽ	मं् गं् मं्	रि' ऽ	सं ऽ	
शि ० ०	क्षा ०	मी ०	या ० स	दे ०	ऊं ०	
=	—	—	=	—	—	
ऽ रि'सं	नि् सं	ध नि्	प ऽ ऽ	स ऽ	ऽ नि्	
० प रि	ल घु	मु ल	हें ० ०	का ०	० य	
=	—	—	=	—	—	

प ऽ ऽ म् ऽ ग् म् प ऽ ऽ नि् प सं ऽ
हो ० ० ई ० ० ल की ० ० र्ती ० ० ० ।

रिं ऽ मं् रिं ऽ सं ऽ सं ऽ नि् म् प सं ऽ
या ० ० ला ० गीं ० स्त ० ब्ध झा ० ला ०

ऽ नि सं रिं सं नि् सं नि् ऽ प नि् प सं सं
० म ग ल हु उ ठ ला ० ० सं ० ० ग

ध नि् प प ऽ म् प म् ग् म् रि ऽ स ऽ
रा ० ० शू ० ० र मू ० ० र्ती ० ० ० ॥१॥

पाठ २७.

स्वागता.

राग–सोरट; ताल–त्रिवट, च० जा०,

मध्यलय, मात्रा ८. मात्रा = २ अक्षरकाल.

साध्य ज्या असति छत्तिस विद्या ।
कैंवि बांधिल तयासि अविद्या ॥
शस्त्र अस्त्र न चले मग बुध्या ।
तो करीं करुं ह्मणे मलयुद्धा ॥ १ ॥

प सं नि सं नि् ध प म् रि ऽ म् प नि् ऽ ध प
सा ० ध्य ज्या ० अ स ति छ ० त्ति स वि ० द्या ० ।

नि् ऽ ध प म् ध प म् म् रि रि स रि ऽ स ऽ
कैं ० वि बां ० धि ल त या ० सि अ वि ० द्या ० ॥

नि् ऽ ध प ऽ म् प प नि ऽ सं सं सं ऽ रिं ऽ
श ० स्त्र अ ० स्त्र न च ले ० म ग बु ० ध्या ० ।

स रिं नि सं ऽ नि् ध प म् रि रि स रि ऽ स ऽ
तो ० क रीं ० क रुं ह्म णे ० म ल यु ० द्धा ० ॥१॥

पाठ २८.

स्वागता.

राग–मियाचा मल्हार; ताल–त्रिपुट, चतुरस्र जाति,

मध्यलय, मात्रा ८. मात्रा = २ अक्षरकाल.

साध्य ज्या असति छत्तिस विद्या ।
केंवि बांधिळ तयासि अविद्या ॥
शस्त्र अस्त्र न चले मग बुध्या ।
तो करीं करुं ह्मणे मलयुद्धा ॥ १ ॥

प ध म् प	ऽ सं नि् प	म् ग् म् म्	रि ऽ रि स
सा ० ध्य ज्या	० अ स ति	छ ० त्ति स	वि ० द्या ० ।
स ऽ रि ध्	नि् प म् प	नि् ध् नि नि	स ऽ रि प
कें ० वि बां	० धि ळ त	या ० सि अ	वि ० द्या ०॥
रि ऽ रि प	ऽ म् नि् ध	नि ऽ सं सं	सं ऽ रिं सं
श ० स्त्र अ	० स्त्र न च	ले ० म ग	बु ० ध्या ० ।
ध नि् प म्	प सं नि् प	म् ग् म् म्	रि ऽ रि स
तो ० क रीं	० क रुं ह्म	णे ० म ल	यु ० द्धा ०॥१॥

पाठ २९.

प्रियंवदा.

राग—हमीर कल्याण; ताल—रूपक, चतुरस्र जाति,

मध्यलय, मात्रा ६.

लहु लघू दशरथात्मज मोठा । फिरुनि जाउनि धरीं करिं पोटा ॥
उचलुनी मग रथावरि घाली । सकळही चमु सुशीघ्र निघाली ॥ १ ॥

ध ध	प ध रिं सं	नि ध	प ऽ ग म्
ल हु	ल घू ० द	श र	था ० त्म ज
		प ऽ	ध ऽ ऽ ऽ
		मो ०	ठा ० ० ० ।

प म्‌ प ध ऽ प म प म प ग म्‌
फि रु नि जा ० उ नि ध री ० क रिं

रि ऽ स ऽ ऽ ऽ
पो ० टा ० ० ० ॥

प प प नि ध सं सं सं सं ऽ सं नि
उ च लु नी ० म ग र था ० व रि

रिं ऽ सं ऽ ऽ ऽ
घा ० ली ० ० ० ।

सं नि सं ध प प म ध प प ग म्‌
स क ळ ही ० च मु सु शी ० घ्र नि

प ऽ ध ऽ ऽ ऽ
घा ० ली ० ० ० ॥ १ ॥

पाठ ३०.

प्रियंवदा.

राग--तिलक; ताल--रूपक, चतुरस्र जाति,

मध्यलय, मात्रा ६.

लहु लघू दशरथात्मज मोठा । फिरुनि जाउनि धरी करिं पोटा ॥
उचलुनी मग रथावरि घाली । सकळही चमु सुशीघ्र निघाली ॥ १ ॥

ग म्‌ प नि सं ऽ स रिं स स नि्‌ प म्‌ म्‌ प
ल हु ल घू ० ० द श र था ० त्म ज मो ०

म्‌ ऽ ग
ठा ० ० ।

स ग म् प नि् प सं नि् प म् ऽ ग ग प म्
फि रु नि जा ० ० उ नि ध री ० कु रिं पो ०

ग ऽ स
टा ० ० ॥

ग म् प नि ऽ सं सं गं मं् गं सं सं नि् नि् प
उ चु लु नी ० ० म गु र था ० व रि घा ०

प म् ग
ली ० ० ।

नि् नि् प नि सं रिं सं नि् प म् ऽ ग ग प म्
स कु ळ ही ० ० च मु सु शीं ० ध्र नि घा ०

ग ऽ स
ली ० ० ॥ १ ॥

पाठ ३१.

विबुधप्रिया.

राग-जोगी; अष्टताल, त्र्यस्र चतुरस्र जाति, (ठेका झुमरा)

मध्यलय, मात्रा १४. (३. ४. ३. ४.)

शत्रुनें तुज बांधितां रथिं हुंबरा सम वासरा ।
फोडिला असशील तूं मज लागला जिविं झांजरा ॥
आझुनी कुश कां नये तुजलागिं सोडवुं या क्षणीं ।
अश्रु ते स्रवती महीवरि दुःख दाटतसे मनीं ॥ १ ॥

स ऽ रि् म् ऽ प म् ग रि् रि् रि् स स स
श ० त्रु नें ० तु ज बां ० धि तां ० र थिं

रि् म् प ध् ऽ प म् ग रि् रि् ग रि् स ऽ
हुं ० ब रा ० स म वा ० स रा ० ० ० ।

स ऽ रि॒ म॑ ऽ प म॑ ग रि॒ स रि॒ ग रि॒ स
फो ० डि ला ० अ स शी ० ल तूं ० म ज

रि॒ म॑ प ध॒ ऽ प म॑ ग रि॒ रि॒ ग रि॒ स ऽ
ला ० ग ला ० जि विं झां ० ज रा ० ० ० ॥

सं ऽ सं सं ऽ रिं॒ रिं॒ रिं॒ सं गं रिं॒ सं सं सं
आ ० ञु नी ० कु श कां ० न ये ० तु ज

नि॒ ऽ ध॒ प ध॒ नि सं नि॒ ऽ ध॒ प ऽ ऽ ऽ
ला ० गिं सो ० ड वुं या ० क्ष णीं ० ० ० ।

प ऽ म॑ ग रि॒ स रि॒ म॑ ऽ म॑ प ऽ प प
अ ० श्रु ते ० स्र व ती ० म ही ० व रि

ध॒ ऽ ध॒ प ऽ म॑ म॑ ग रि॒ रि॒ ग रि॒ स ऽ
दुः ० ख दा ० ट त से ० म नीं ० ० ० ॥ १ ॥

पाठ ३२.

विबुधप्रिया.

राग-मुलतानी; अष्टताल, त्र्यस्र चतुरस्र जाति, (ठेका झुमरा)

मध्यलय, मात्रा १४.

शत्रुनें तुज बांधितां रथिं हुंबरा सम वासरा ।
फोडिला असशील तूं मज लागला जिविं झांजरा ॥
आञुनी कुश कां नये तुजलागिं सोडवुं या क्षणीं ।
अश्रु ते स्रवती महीवरि दुःख दाटतसे मनीं ॥ १ ॥

नि ऽ स म ग॒ रि॒ स नि ऽ स म ग॒ म म
श ० त्रु नें ० तु ज बां ० धि तां ० र थिं

प ऽ प म ग॒ म प म ग॒ रि॒ स ऽ ऽ ऽ
हुं ० ब रा ० स म वा ० स रा ० ० ० ।

नि ऽ स म ग् रि् स नि् ऽ स म ग् म म
फो ० डि ला ० अ स शी ० ल तूं ० म ज

प ऽ प म ग् म प म ग् रि् स ऽ ऽ ऽ
ला ० ग ला ० जि विं झां ० ज रा ० ० ० ॥

प ऽ प म ग् म म प ऽ प नि ऽ नि नि
आ ० झु नी ० कु श कां ० न ये ० तु ज

सं ऽ सं नि ऽ सं रिं नि सं नि ध् ऽ प ऽ
ला ० गिं सो ० ड वुं या ० क्ष णीं ० ० ० ।

नि ऽ नि ध् प म प नि ऽ नि सं ऽ सं नि
अ ० श्रु ते ० स्र व ती ० म ही ० व रि

ध् ऽ प म ग् म प म ग् रि् स ऽ ऽ ऽ
दुः ० ख दा ० ट त से ० म नीं ० ० ० ॥ १ ॥

पाठ ३३.

विबुधप्रिया.

राग—पूरिया कल्याण; ताल—त्रिपुट, त्र्यस्र जाति, (तेवरा)

मध्यलय, मात्रा ७. (३. २. २.)

शत्रुनें तुज बांधितां रथिं हुंबरा सम वासरा ।
फोडिला असशील तूं मज लागला जिविं झांजरा ॥
आझुनी कुश कां नये तुजलागिं सोडवुं या क्षणीं ।
अश्रु ते स्रवती महीवरि दुःख दाटतसे मनीं ॥ १ ॥

स ऽ म म ग रि् स नि् स नि् ध् म् ध् नि्
श ० त्रु नें ० तु ज बां ० धि तां ० र थिं

स ऽ स नि् रि् ग म रि् ग रि् स ऽ ऽ ऽ
हुं ० ब रा ० स म वा ० स रा ० ० ० ।

स	ऽ	म	म	ग	रि॒	स		नि॒	स	नि॒	ध॒	म॒		ध॒	नि॒		
फो	०	डि	ला	०	अ	स		शी	०	ल	तूं	०		म	ज		
स	ऽ	स	नि॒	रि॒	ग	म		रि॒	ग	रि॒	स	ऽ		ऽ	ऽ		
ला	०	ग	ला	०	जि	विं		झां	०	ज	रा	०		०	०	॥	
म	ऽ	ध	म	ऽ	सं	सं		सं	नि	रिं	सं	सं		सं	सं		
आ	०	ञु	नी	०	कु	श		कां	०	न	ये	०		तु	ज		
नि	ध	ध	ध	म	म	ग		रि॒	ग	म	ग	ऽ		रि॒	स		
ला	०	गिं	सो	०	ड	वुं		या	०	क्ष	णीं	०		०	०	।	
ग	ऽ	ग	म	ऽ	नि	नि		ध	म	ग	म	ग		ग	रि॒		
अ	०	श्रु	ते	०	स्र	व		ती	०	म	ही	०		व	रि		
स	ऽ	स	नि॒	रि॒	ग	म		रि॒	ग	रि॒	स	ऽ		ऽ	ऽ		
दुः	०	ख	दा	०	ट	त		से	०	म	नीं	०		०	०	॥१॥	

पाठ ३४.

पंचचामर.

राग–भैरव; ताल–एका, त्र्यस्र जाति,

विलं० लय, मात्रा ६. (ठेका दादरा)

तदा ऋषी वदे मुखें अचिंत तूं वसें सुखें ।
कुमार पैल पातला ढुरूनि कूश कौतुकें ॥
कुशास देखुनी सिता रडोनि आळवी शुरा ।
कुमार होय घाबरा पुसे नमूनि सुंदरा ॥ १ ॥

स	म॒	ग	म॒	प	म॒	प	ध॒नि॒	ध॒	ध॒	प	म॒	प	
त	दा	०	ऋ	षी	०	व	दे	०	मु	खें	०	अ	
	म॒	ग	रि॒	ग	म॒	प	म॒	ग॒	रि॒	रि॒	स		
	चिं	०	त	तूं	०	व	सें	०	सु	खें	०	।	

स म् ग म् प म् प   धनि् ध् ध् प म् प
कु मा ० र पै ० ल   पा ० त ला ० दु

म् ग रि् ग म् प   म् ग् रि् रि् स
रू ० नि कू ० श   कौ ० तु कें ० ॥

म् प ऽ म् नि् ध् ध्   नि सं नि सं नि सं
कु शा ० स दे ० खु   नी ० सि ता ० र

नि् ध् ध् नि् सं रि्ं   रि्ं सं सं ध् प
डो ० नि आ ० ळ   वी ० शु रा ० ।

प म् ग म् प म् प   नि् ध् ध् प म् प
कु मा ० र हो ० य   घा ० ब रा ० पु

म् ग रि् ग म् प   म् ग रि् रि् स
से ० न मू ० नि   सुं ० द रा ० ॥ १ ॥

पाठ ३५.

पंचचामर.

राग-जोगी; ताल-एका, त्र्यस्त्र जाति,

विलंबित लय, मात्रा ६. (ठेका दादरा)

तदा ऋषी वदे मुखें अचिंत तूं वसें सुखें ।
कुमार पैल पातला दुरूनि कूश कौतुकें ॥
कुशास देखुनी सिता रडोनि आळवी शुरा ।
कुमार होय घाबरा पुसे नमूनि सुंदरा ॥ १ ॥

स स ऽ रि् म् ऽ प   ध् ऽ नि् प ऽ ध्
त दा ० ऋ षी ० व   दे ० मु खें ० अ

प म् प ग ऽ रि्   सरि्ग रि् स ऽ
चिं ० त तूं ० व   सें ० सु खें ० ।

स स ऽ रि॒ म॒ ऽ प ध॒ ऽ नि॒ प ऽ ध॒
कु मा ० र पै ० ल पा ० त ला ० दु

प म॒ प ग ऽ रि॒ सरि॒ग रि॒ स ऽ
रू ० नि कू ० श कौ ० तु कें ० ॥

प सं ऽ सं सं ऽ रिं रिं ऽ गं रिं सं सं
कु शा ० स दे ० खु नी ० सि ता ० र

नि॒ ऽ ध॒ प ऽ ध॒ नि॒ ऽ ध॒ प ऽ
डो ० नि आ ० ळ वी ० शु रा ० ।

म॒प गरि॒स रि॒ म॒ ऽ प ध॒ ऽ नि॒ प ऽ ध॒
कु मा ० र हो ० य घा ० ब रा ० पु

प म॒ प ग ऽ रि सरि॒ग रि॒ स ऽ
से ० न मू ० नि सुं ० द रा ० ॥ १ ॥

पाठ ३६.

पंचचामर.

राग-असावरी; ताल-एका, त्र्यस्र जा०,
विलंबित लय, मात्रा ६. (ठेका दादरा)

तदा ऋषी वदे मुखें अचिंत तूं वसें सुखें ।
कुमार पैल पातला दुरूनि कूश कौतुकें ॥
कुशास देखुनी सिता रडोनि आळवी शुरा ।
कुमार होय घाबरा पुसे नमूनि सुंदरा ॥

स रि ऽ रि म॒ ऽ प नि॒ ध॒ ध॒ प ऽ ध॒
त दा ० ऋ षी ० व दे ० मु खें ० अ

म॒ ऽ प ध॒ ऽ प म॒ ऽ ग॒ रि स
चिं ० त तूं ० व सें ० सु खें ० ।

स रि ऽ रि म् ऽ प नि् ऽ ध् प ऽ ध्
कु मा ० र पै ० ल पा ० त ला ० ढु

म् ऽ प ध् ऽ प म् ऽ ग् रि स
रू ० नि कू ० श कौ ० तु कें ० ॥

प सं ऽ सं सं ऽ रिं नि् ऽ ध् प ऽ ध्
कु शा ० स दे ० खु नी ० सि ता ० र

म् ऽ प नि् ऽ ध् प ऽ म् ग् रि
डो ० नि आ ० ळ वी ० शु रा ० ।

ग् स ऽ रि म् ऽ प नि् ऽ ध् प ऽ ध्
कु मा ० र हो ० य घा ० ब रा ० पु

म् ऽ प ध् ऽ प म् ऽ ग् रि स
से ० न मू ० नि सुं ० द रा ० ॥ १ ॥

पाठ ३७.

घनाक्षरी.

राग–आरभी; ताल–रूपक, चतुरस्त्र जाति,

मध्यलय, मात्रा ६. (२. ४)

देखतांचि कुश वीर ॥ लहू रथीं वरी धीर ॥
जेंवि सूटतां समीर ॥ नीरदांस घालवी ॥ १ ॥
बहु जाहलासि शूर ॥ अतां करीन मी चूर ॥
सैन्य सोडुनियां दूर ॥ जासि कोठें संगरीं ॥ २ ॥

ध सं सं सं नि ध ध रिं सं नि ध प
दे ० ख ता ० चि कु ० श वी ० र ॥

प ध सं नि ध प प म् ग रि स स
ल हू ० र थीं ० ध री ० धी ० र ॥

धऽ धसऽरि रिम् गरिसस
जें० विसू०ट तां० समी०र ॥

धऽ धसऽरि म्ऽ गरिऽऽ
नी० रदां०स घा० लवी००

सरि सनिधऽ सऽ ऽऽऽऽ
०० ०००० ०० ०००० ॥ १ ॥

बहु जा००ह ला० सिशू०र ॥
अतां क०री० नमी ०चू०र ॥
सै० न्यसो०डु नियां ०दू०र ॥
जा० सिको०ठें सं० गरीं००
०० ०००० ०० ०००० ॥ २ ॥

पाठ ३८.

घनाक्षरी.

राग—सोरट; ताल—एका, त्र्यस्र जाति,

मध्य लय, मात्रा ३.

देखतांचि कूश वीर ॥ लहू रथीं धरी धीर ॥
जेंवि सूटतां समीर ॥ नीरदांस घालवी ॥ १ ॥
बहु जाहलासि शूर ॥ अतां करीन मी चूर ॥
सैन्य सोडुनियां दूर ॥ जासि कोठें संगरीं ॥ २ ॥

रिनिस रिम्म् पऽप निसंनि्
दे०ख तां०चि कू०श वी०र ॥

धपध म्नि्ध पम्म् रिसस
लहू० रथीं० धरी० धी०र ॥

म्‌ ऽ म्‌   प ऽ प   नि सं नि   सं ऽ सं
जें ० वि   सू ० ट   तां ० स   मी ० र ॥

रिं ऽ सं   नि्‌ ध प   म्‌ म्‌ रि   रि स ऽ
नी ० र   दां ० स   घा ० ल   वी ० ० ॥ १ ॥

ब हू ०   जा ० ह   ला ० सि   शू ० र ॥
अ तां ०   क री ०   न मी ०   चू ० र ॥
सै ० न्य   सो ० डु   नि या ०   दू ० र ॥
जा ० सि   को ० ठें   सं ० ग   रीं ० ० ॥ २ ॥

पाठ ३९.

पृथ्वी.

राग–मारवा; ताल–त्रिवट, चतुरस्र जाति,

मध्यलय, मात्रा ८.

सुनीति-पथ सेवणें मलिन कर्म मानेचना ।
घडो मरण नावडे खल जना प्रति प्रार्थना ॥
विपत्तिसमयींहि जो प्रकटवीचना दीनता ।
भल्याविण असें असिव्रत करूं शके कोणता ॥ १ ॥

नि ध ऽ नि ध म ग ऽ   म ध ऽ ऽ ऽ म ग म
सु नी ० ति प थ से ०   व णें ० ० ० म लि न

ग रि्‌ स नि रि्‌ ग ऽ म   ग ऽ रि्‌ ऽ स ऽ ऽ ऽ
क ० र्म मा ० ने ० च   ना ० ० ० ० ० ० ० ।

नि ध ऽ नि ध म ग ऽ   म ध ऽ ऽ ऽ म ग म
घ डो ० म र ण ना ०   व डे ० ० ० ख ल ज

ग रि्‌ स नि रि्‌ ग ऽ म   ग ऽ रि्‌ ऽ स ऽ ऽ ऽ
ना ० प्र ति ० प्रा ० र्थ   ना ० ० ० ० ० ० ० ॥

धध ऽनि सं सं सं नि रिं सं सं ऽ ऽ नि ध नि
वि प ० त्ति स म यीं ० हि जो ० ० ० प्र क ट

ध ऽ म ग ऽ रि॒ ऽ ग रि॒ ऽ ग ऽ म ऽ ध ऽ
वी ० च ना ० दी ० न ता ० ० ० ० ० ० ० ।

नि सं नि ध म ग रि॒ ग म ध ऽ ऽ ऽ म ग म
भ ल्या ० वि ण अ सें ० अ सि ० ० ० व्र त क

ग रि॒ स ऩि रि॒ ग ऽ म ग ऽ रि॒ ऽ स ऽ ऽ ऽ
रूं ० श के ० को ० ण ता ० ० ० ० ० ० ०॥१॥

पाठ ४०.

पृथ्वी.

राग--विहाग; ताल--त्रिवट, चतुरस्र जाति,

मध्यलय, मात्रा ८.

सुनीनि-पथ सेवणें मलिन कर्म मानेचना ।
घडो मरण नावडे खल जना प्रति प्रार्थना ॥
विपत्ति-समयींहि जो प्रकटवीच ना दीनता ।
भल्या विण असें असि-व्रत करूं शके कोणता ॥ १ ॥

स ग ऽ म॑ प प नि ध नि सं ऽ नि नि सं नि ध
मु नी ० ति प थ से ० व णें ० ० ० म लि न

प म प ग म॑ प म॑ म॑ ग ग ऽ रि स ऽ ऽ ऽ
क ० र्म मा ० ने ० च ना ० ० ० ० ० ० ० ।

स ग ऽ म॑ प प नि ध नि सं ऽ नि नि सं नि ध
घ डो ० म र ण ना ० व डे ० ० ० ख ल ज

प म प ग म॑ प म॑ म॑ ग ग ऽ रि स ऽ ऽ ऽ
ना ० प्र ति ० प्रा ० र्थ ना ० ० ० ० ० ० ० ॥

म् ग ऽ म् प प नि ध   नि सं रिं सं सं नि ध नि
वि प ० त्ति स म यीं ०   हि जो ० ० ० प्र क ट

ध प प नि ऽ नि ध सं   नि ऽ ऽ ध प ऽ ऽ ऽ
वी • च ना ० दी ० न   ता ० ० ० ० ० ० ० ।

प म् ग म् प प नि ध   नि सं ऽ नि नि सं नि ध
भ ल्या ० वि ण अ सें ०   अ सि ० ० ० त्र त क

प म प ग म् प म् म्   ग ग ऽ रि स ऽ ऽ ऽ
रू ० श के ० को ० ण   ता ० ० ० ० ० ० ० ॥१॥

पाठ ४१.

वंशस्थ.

राग—परज; ताल—रूपक, चतुरस्र जाति,

मध्यलय, मात्रा ६.

लते तळीं रुंद निरुंद कालवे ।
गळोनि तेथें मकरंद कालवे ॥
पराग ही सांद्र तयांत रंगती ।
फुलांसवें भृंग-तती तरंगती ॥ १ ॥

सं नि ऽ सं ऽ ऽ नि   ध् प म प ध् प
ल ते ० ० ० ० त   ळीं ० रुं ० द नि

म् ऽ ग ऽ ऽ ग   ध् म ध् नि सं
रुं ० ० ० ० द   का ० ल वे ० ।

नि ध् ऽ म ऽ ग म्   ग ऽ रि् ऽ स ऽ
ग ळो ० ० ० ० नि   ते ० थें ० ० ०

नि् स ग म् ऽ ग   ध् म ध् नि सं
म क रं ० ० द   का ० ल वे ० ॥

धृ धृ ऽ म ऽ ऽ धृ   नि ऽ सं ऽ ऽ सं
प रा ० ० ० ० ग   ही ० सां ० ० द्र

सं रिं गं ऽ ऽ मं   गं ऽ रिं सं सं
त यां ० ० ० त   रं ० ग ती ० ।

नि धृ ऽ सं ऽ ऽ नि   धृ प म प धृ प
फु लां ० ० ० ० स   वें ० भृं ० ग त

मृ ऽ ग ऽ ऽ ग   धृ म धृ नि सं
ती ० ० ० ० त   रं ० ग ती ० ॥ १ ॥

पाठ ४२.

वंशस्थ.

राग—भैरवी; ताल—रूपक, च० जाति,

मध्यलय, मात्रा ६.

लते तळीं रुंद निरुंद कालवे ।
गळोनि तेथें मकरंद कालवे ॥
परागही सांद्र तयांत रंगती ।
फुलांसवें भृंग-तती तरंगती ॥ १ ॥

नि़ स ऽ ऽ रि स रि   गृ ऽ मृ ऽ गृ रि
ल ते ० ० ० ० त   ळीं ० रुं ० द नि

गृ ऽ रि गृ ऽ मृ   गृ गृ रिृ स ऽ
रुं ० ० ० ० द   का ० ल वे ० ।

नि़ स ऽ ऽ रि स रि   गृ ऽ मृ ऽ ऽ ऽ
ग ळो ० ० ० ० नि   ते ० थें ० ० ०

गृ रि गृ ऽ ऽ मृ   गृ गृ रिृ स ऽ
म क रं ० ० द   का ० ल वे ० ॥

स धॖ ऽ धॖ ऽ ऽ प धॖ ऽ प ऽ ऽ प
प रा ० ० ० ० ग ह्रीं ० सां ० ० द्र

प प धॖ ऽ ऽ निॖ निॖ धॖ प मॖ ऽ
त यां ० ० ० त रं ग ग ती ० ।

मॖ गॖ रिॖ स ऽ ऽ रि गॖ ऽ मॖ ऽ ऽ मॖ
फु लां ० ० ० ० स वें ० भृं ० ० ग

रि गॖ ऽ रि गॖ मॖ गॖ गॖ रिॖ स ऽ
त ती ० ० ० त रं ० ग ती ० ॥ १ ॥

पाठ ४३.

मालिनी.

राग—कालंगडा; ताल—रूपक, च० जा०,

मध्यलय, मात्रा ६.

कलकल कलहंसें फार केला सुटाया ।
फडफड निजपक्षीं दाविलें कीं उडाया ।
नृपतिस मणिबंधीं टोंचितां होय चंचू ।
धरि सुदृढ जया त्या काय सोडील पंचू ॥ १ ॥

प प धॖ प मॖ ग रिॖ स स स ऽ ऽ
क ल क ल क ल हं ० सें ० ० ०

मॖ ग मॖ प ऽ धॖ धॖ नि धॖ धॖ ऽ मॖ
फा ० र के ० ० ला ० ० ० ० सु

प धॖ प ऽ ऽ ऽ
टा ० या ० ० ० ।

प	प	ध्	प	म्	ग	रि्	ऽ	स	स	ऽ	ऽ
फ	ड	फ	ड	नि	ज	प	०	क्षीं	०	०	०
=		—		०		=		—		०	
स	ऽ	रि्	ग	ऽ	म्	ध्	ध्	प	म्	ग	रि्
दा	०	वि	लैं	०	०	कीं	०	०	०	०	उ
=		—		०		=		—		०	
						रि्	स	स	स	ऽ	ऽ
						डा	०	या	०	०	० ||
						=		—		०	
प	म्	ग	म्	प	ध्	नि	ऽ	सं	ऽ	ऽ	ऽ
नृ	प	ति	स	म	णि	बं	०	धीं	०	०	०
=		—		०		=		—		०	
ध्	ऽ	ध्	नि	ऽ	सं	रिं	सं	नि	सं	ऽ	नि
टों	०	चि	तां	०	०	हो	०	०	०	०	य
=		—		०		=		—		०	
						सं	नि	ध्	प	प	ऽ
						चं	०	चू	०	०	० |
						=		—		०	
ध्	प	ध्	म्	ध्	प	म्	ग	रि्	स	स	ऽ
ध	रि	सु	ह	ढ	ज	या	०	त्या	०	०	०
=		—		०		=		—		०	
म्	ग	म्	प	ऽ	ध्	ध्	नि	ध्	ध्	ऽ	म्
का	०	य	सो	०	०	डी	०	०	०	०	ल
=		—		०		=		—		०	
						प	ध्	प	ऽ	ऽ	ऽ
						पं	०	चू	०	०	० ||१||
						=		—		०	

पाठ ४४.

मालिनी.

राग-ललत; ताल-रूपक, च० जा०,

मध्यलय, मात्रा ६.

कलकल कलहंसें फार केला सुटाया ।
फडफड निजपक्षीं दाविलें कीं उडाया ॥
नृपतिस मणिबंधीं टोंचितां होय चंचू ।
धरि सुदृढ जया त्या काय सोडील पंचू ॥ १ ॥

म् ग म् म् ग ग   रि् स स स ऽ ऽ
क ल क ल क ल   हं ० सें ० ० ०
= — ०   = — ०

स नि् रि् ग म् ग   म् ऽ ऽ ऽ ऽ ग
फा ० र के ० ०   ला ० ० ० ० सु
= — ०   = — ०

म् म ग म् ग ऽ
टा ० या ० ० ० ।
= — ०

म् म् ग ग म् ग   रि् ऽ स स ऽ ऽ
फ ड फ ड नि ज   प ० क्षीं ० ० ०
= — ०   = — ०

स नि् रि् ग ऽ म्   म् ऽ म् ग ऽ म्
दा ० वि लें ० ०   कीं ० ० ० ० उ
= — ०   = — ०

ग रि् स स ऽ ऽ
डा ० या ० ० ० ॥
= — ०

ग ग म् म् ध ध   नि ऽ सं ऽ ऽ ऽ
नृ प ति स म णि   बं ० धीं ० ० ०
= — ०   = — ०

सं नि रिं सं सं ऽ   नि ऽ ध ऽ म् म्
टों ० चि तां ० ०   हो ० ० ० ० य
= — ०   = — ०

म् म ग म् ग ऽ
चं ० चू ० ० ० ।
= — ०

रि़ ग रि़ ग म् ग रि़ स स स ऽ ऽ
ध रि सु हृ ढ ज या ० त्या ० ० ०

स नि़ रि़ ग म् ऽ ध ऽ ध ऽ म् म्
का ० य सो ० ० डी ० ० ० ० ल

ग रि़ स स ऽ ऽ
पं ० चू ० ० ० ॥ १ ॥

पाठ ४५.

प्रहर्षिणी.

राग-देस; अष्टताल, (चौताल) च० जा०,

मध्यलय, मात्रा १२.

अंगानें सरळ तसाच तो मनानें ।
कालानें चल न तसाच तो धनानें ॥
विद्येनें सरस तसाच तो मतीनें ।
उक्तीनें चतुर तसाच तो कृतीनें ॥ १ ॥

रि ऽ म् ऽ प ऽ म् ऽ प नि सं रिं
अं ० गा ० नें ० ० ० ० ० ० ०

स रिं सं नि़ ध प ऽ ध ध ऽ म् म्
स र ळ त सा ० ० च तो ० ० मं

ग रि ऽ प म् ऽ ग ऽ रि ऽ स ऽ
ना ० ० ० नें ० ० ० ० ० ० ० ।

रि ऽ म् ऽ प ऽ म् ऽ प नि सं रिं
का ० ला ० नें ० ० ० ० ० ० ०

सं रिं सं नि़ ध प ऽ ध ध ऽ म् म्
च ल न त सा ० ० च तो ० ० ध

ग रि ऽ प   म् ऽ ग ऽ   रि ऽ   स ऽ
ना ० ० ०   नें ० ० ०   ० ०   ० ० ॥
=   ○   —   ○   —   —

म् ऽ प ऽ   नि ऽ सं ऽ   नि सं   रिं ऽ
वि ० द्ये ०   नें ० ० ०   ० ०   ० ०
=   ○   —   ○   —   —

रिं गं रिं सं   सं ऽ नि नि   सं ऽ   ऽ रिं
स र स त   सा ० ० च   तो ०   ० म
=   ○   —   ○   —   —

रिं ऽ नि् ऽ   ध ऽ प ऽ   नि् म्   प ऽ
ती ० ० ०   नें ० ० ०   ० ०   ० ० ।
=   ○   —   ○   —   —

सं ऽ रिं ऽ   सं ऽ नि् ऽ   ध प   म् प
उ ० क्ती ०   नें ० ० ०   ० ०   ० ०
=   ○   —   ○   —   —

प सं नि् ध   प ऽ ऽ ध   ध ऽ   म् म्
च तु र त   सा ० ० च   तो ०   ० कृ
=   ○   —   ○   —   —

ग रि ऽ प   म् ऽ ग ऽ   रि ऽ   स ऽ
ती ० ० ०   नें ० ० ०   ० ०   ० ० ॥ १ ॥
=   ○   —   ○   —   —

पाठ ४६.

प्रहर्षिणी.

राग–दरबारी कानडा; अष्टताल, चतुरस्र जाति, (चौताल)

मध्यलय, मात्रा १२.

अंगानें सरळ तसाच तो मनानें ।
काळानें चल न तसाच तो धनानें ॥
विद्येनें सरस तसाच तो मतीनें ।
उक्तीनें चतुर तसाच तो कृतीनें ॥ १ ॥

स ऽ रि स   नि् ध् नि् ध्   नि् ऽ   स ऽ
अं ० गा ०   नें ० ० ०   ० ०   ० ०
=   ○   —   ○   —   —

नि् स नि् स रि ऽ स रि प ऽ म् प
स र ळ त सा ० ० च तो ० ० म

म् ग् ऽ म् रि ऽ ऽ ग् स ऽ ऽ ऽ
ना ० ० ० नें ० ० ० ० ० ० ० ।

स ऽ रि स नि् ध् नि् ध् नि् ऽ स ऽ
का ० ला ० नें ० ० ० ० ० ० ०

नि् स नि् स रि ऽ स रि प ऽ म् प
च ल न त सा ० ० च तो ० ० ध

म् ग् ऽ म् रि ऽ ऽ ग् स ऽ ऽ ऽ
ना ० ० ० नें ० ० ० ० ० ० ० ॥

म् ऽ प ऽ सं ध् नि् ध् नि् ऽ प ऽ
वि ० द्ये ० नें ० ० ० ० ० ० ०

म् म् प प नि् ध् नि् नि् सं रिं' सं रिं'
स र स त सा ० ० च तो ० ० म

मं् गं् ऽ मं् रिं' ऽ सं रिं' नि् ऽ सं ऽ
ती ० ० ० नें ० ० ० ० ० ० ० ।

प ऽ सं नि् ध् नि् प नि् म् ऽ ग् म्
उ ० क्ती ० नें ० ० ० ० ० ० ०

रि स नि् स रि ऽ स रि प ऽ म् प
च तु र त सा ० ० च तो ० ० कृ

म् ग् ऽ म्   रि ऽ ऽ ग्   स ऽ   ऽ ऽ
ती ० ० ०   नें ० ० ०   ० ०   ० ० ॥ १ ॥

पाठ ४७.

मत्तमयूर (मत्तमयूरी).

राग-सारंग; अष्टताल, चतुरस्र जाति, (चौताल)

मध्यलय, मात्रा १२.

माता भ्राता तूं भयनाशा सखयाजी ।
गेले स्नाना विप्र तयां अन्न न भाजी ॥
आतां देती शाप सहासी वनिं कृष्णा ।
हाका मारी मत्तमयूरी परि कृष्णा ॥ १ ॥

रि स रि ऽ   प म् रि स   स ऽ   नि स
मा ० ता ०   भ्रा ० ता ०   तूं ०   भ य

रि म् प नि्   नि् प प म्   रि ऽ   स ऽ
ना ० ० ०   शा ० स ख   या ०   जी ० ।

रि स रि ऽ   प म् रि स   स ऽ   नि स
गे ० ले ०   स्ना ० ना ०   वि ०   प्र त

रि म् प नि्   नि् प प म्   रि ऽ   स ऽ
यां ० ० ०   अ ० न्न न   भा ०   जी ० ॥

म् ऽ प ऽ   नि ऽ नि ऽ   सं ऽ   सं सं
आ ० तां ०   दे ० ती ०   शा ०   प स

नि सं रिं मं्   रिं सं नि् प   सं ऽ   सं नि्
हा ० ० ०   सी ० व निं   कृ ०   ष्णा ० ।

सं नि रिं ऽ सं नि॒ नि॒ प प ऽ म॒ प
हा ० का ० मा ० री ० म ० त्त म

रि म॒ प नि॒ नि॒ प प म॒ रि ऽ स ऽ
यू ० ० ० री ० प रि कृ ० ष्णा ० ॥ १ ॥

पाठ ४८.

मत्तमयूर (मत्तमयूरी).

राग—आरभी; अष्टताल, चतुरस्र जाति, (चौताल)

मध्य लय, मात्रा १२.

माता भ्राता तूं भयनाशा सखयाजी ।
गेले स्नाना विप्र तयां अन्न न भाजी ॥
आतां देती शाप सहासी वनिं कृष्णा ।
हाका मारी मत्तमयूरी परि कृष्णा ॥ १ ॥

रि प म॒ ग रि स स नि॒ ध॒ ऽ स स
मा ० ता ० भ्रा ० ता ० तूं ० भ य

रि म॒ प ध सं नि ध प म॒ ग रि स
ना ० ० ० शा ० स ख या ० जी ० ।

रि प म॒ ग रि स स नि॒ ध॒ ऽ स स
गे ० ले ० स्ना ० ना ० वि ० प्र त

रि म॒ प ध सं नि ध प म॒ ग रि स
यां ० ० ० अ ० न्न न भा ० जी ० ॥

म॒ ऽ प ऽ ध ऽ सं ध सं ऽ सं सं
आ ० तां ० दे ० ती ० शा ० प स

सं नि ध प ध रिं सं नि ध नि॒ प ऽ
हा ० ० ० सी ० व निं कृ ० ष्णा ० ।

म् ऽ प ध सं नि ध प प ऽ म् ग
हा ० का ० मा ० री ० म ० त्त म

रि म् प ध सं नि ध प म् ग रि स
यू ० ० ० री ० प रि कृ ० ष्णा ० ॥ १ ॥

पाठ ४९.

हरिणी.

राग-झिंजोटी; ताल-रूपक, चतुरस्र जाति,
मध्यलय, मात्रा ६.

हृदय उलतें शोकें माझें नव्हे द्विविधा तरी ।
विकल करिते काया मूर्छा न जीवित संहरी ॥
अंतुनि तनुशीं भाजी ज्वाळा न भस्म करीतसे ।
विधि जरि करी मर्मोद्भेदा न जीव हरीतसे ॥ १ ॥

स ग ग म् प म् प म् ग रि ऽ
हृ द य उ ल तें ० ० ० ० ०

म् ग रि स ऽ रि स नि॒ ध ऽ प ध
शो ० कें ० ० ० मा ० झें ० ० न

स ऽ ऽ ऽ रि रि रि स रि ग म् म्
व्हे ० ० ० द्वि वि धा ० ० ० ० त

ग ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ
री ० ० ० ० ० ।

ऽ स ग ग म् प म् प म् ग रि ऽ
० वि क ल क रि ते ० ० ० ० ०

म् ग रि स ऽ रि स नि॒ ध ऽ प ध
का ० या ० ० ० मू ० र्छा ० ० न

स	ऽ	ऽ	ऽ	रि	रि	रि	स	रि	ग	म्	म्	
जी	०	०	०	वि	त	सं	०	०	०	०	ह	
=		-		०		=		-		०		
						ग	ऽ	ऽ	ऽ	ऽ	ऽ	
						री	०	०	०	०	०	॥
						=		-		०		
ऽ	स	ग	ग	म्	ग	म्	ऽ	म्	ऽ	ग	ऽ	
०	अं	तु	नि	त	नु	शीं	०	०	०	०	०	
=		-		०		=		-		०		
म्	ऽ	प	ऽ	ऽ	म्	म्	प	म्	ग	ऽ	म्	
भा	०	जी	०	०	०	ज्वा	०	ळा	०	०	न	
=		-		०		=		-		०		
म्	ग	रि	स	ध	स	रि	ऽ	ऽ	ग	रि	ग	
भ	०	०	०	स्म	क	री	०	०	०	०	त	
=		-		०		=		-		०		
						प	म्	ग	रि	स	ऽ	
						से	०	०	०	०	०	।
						=		-		०		
ऽ	स	ग	ग	म्	प	म्	प	म्	ग	रि	ऽ	
०	वि	धि	ज	रि	क	री	०	०	०	०	०	
=		-		०		=		-		०		
म्	ग	रि	स	ऽ	रि	स	नि	ध	ऽ	प	ध	
म	०	मों	०	०	०	द्धे	०	दा	०	०	न	
=		-		०		=		-		०		
स	ऽ	ऽ	ऽ	रि	रि	रि	स	रि	ग	म्	म्	
जी	०	०	०	व	ह	री	०	०	०	०	त	
=		-		०		=		-		०		
						ग	ऽ	ऽ	ऽ	ऽ	ऽ	
						से	०	०	०	०	०	॥ १ ॥
						=		-		०		

पाठ ५०.

हरिणी.

राग-आसावरी; अष्टताल, खंड च० जाति, (मिश्र) (ठेका धमार)

मध्यलय, मात्रा १४. (५. ५. ४.)

हृदय उलतें शोकें माझें नव्हे द्विविधा तरी ।
विकल करिते काया मूर्छा न जीवित संहरी ॥
अंतुनि तनुशी भाजी ज्वाळा न भस्म करीतसे ।
विधि जरि करी मर्मोद्भेदा न जीव हरीतसे ॥ १ ॥

स	रि म् प नि्	ध् ऽ ऽ प ऽ	म् ऽ प ऽ ध्
हृ	द य उ ल	तें ० ० ० ०	शो ० ० ० ०
	म् ऽ ग् ऽ	रि ऽ ऽ ग् ऽ	रि ऽ स ऽ रि
	कें ० ० ०	मा ० ० ० ०	झें ० ० ० न
	नि्स रि प	म् ग् ऽ रि ग्	रि ऽ स ऽ
	व्हे ० द्वि वि	धा ० ० ० त	री ० ० ० ।
स	रि म् प नि्	ध् ऽ ऽ प ऽ	म् ऽ प ऽ ध्
वि	क ल क रि	ते ० ० ० ०	का ० ० ० ०
	म् ऽ ग् ऽ	रि ऽ ऽ ग् ऽ	रि ऽ स ऽ रि
	या ० ० ०	मू ० ० ० ०	र्छा ० ० ० न
	नि्स रि प	म् ग् ऽ रि ग्	रि ऽ स ऽ
	जी ० वि त	सं ० ० ० ह	री ० ० ० ॥
म्	म् म् प प	नि् ध् ऽ नि् ध्	ध् ऽ सं ऽ नि्
अं	तु नि त नु	शी ० ० ० ०	भा ० ० ० ०
	सं ऽ नि् ऽ	सं ऽ ऽ रिं ऽ	रिं सं गं् ऽ गं्
	जी ० ० ०	ज्वा ० ० ० ०	ळा ० ० ० न

रि'सं रि'रि' रि'सं ऽ नि॒नि॒ ध॒ ऽ प ऽ
भ ० स्म क री ० ० ० त से ० ० ० ।

ध॒ म॒ म॒ प ध॒ सं ऽ ऽ रि' ऽ सं ऽ सं ऽ नि॒
वि धि ज रि क री ० ० ० ० म ० ० ० ०

ध॒ ऽ प ऽ म॒ प ऽ ध॒ म॒ म॒ ऽ ग॒ ऽ ग॒
मों ० ० ० द्धे ० ० ० ० दा ० ० ० न

रि स रि प म॒ ग॒ ऽ रि ग॒ रि ऽ स ऽ
जी ० व ह री ० ० ० त से ० ० ० ॥ १ ॥

पाठ ५१.

मंदाक्रांता.

राग-केदार; ताल-अष्टताल, खंड च० जाति, (ठेका धमार)

मध्य लय, मात्रा १४.

हा हा देवी हृदय फुटतें देह माझा गळाला ।
वाटे शून्य त्रिभुवन मला अंतरात्मा जळाला ॥
या आत्म्यानें किति तरि सदा दुःखभारा धरावें ।
मोहव्यापीं फिरफिरुनि म्यां काय आतां करावें ॥ १ ॥

म॒ ऽ ग प ऽ प ऽ ध ऽ नि॒ ध ऽ प ऽ
हा ० ० हा ० ० ० दे ० ० वी ० ० ०

म॒ म॒ म॒ म॒ म॒ म॒ ग प ऽ ऽ प म ध प
हृ द य फु ट तें ० ० ० ० दे ० ० ०

प प म॒ म॒ ऽ ग म॒ रि ऽ ऽ स ऽ स ऽ
मा ० ० झा ० ० ग ळा ० ० ला ० ० ० ।

म॒ ऽ ग प ऽ प ऽ ध ऽ नि॒ ध ऽ प ऽ
वा ० ० टे ० ० ० शू ० ० ० ० न्य ०

म् म् म् म् म्	म् ग प ऽ ऽ	प म ध प
त्रि भु व न म	ला ० ० ० ०	अं ० ० त
प प ऽ म् ऽ	ग म् रि ऽ ऽ	स ऽ ऽ ऽ
रा ० ० त्मा ०	० ज ळा ० ०	ला ० ० ० ॥
प ऽ म ध ऽ	प ऽ सं ऽ नि	रिं ऽ सं ऽ
या ० ० आ ०	० ० त्म्या ० ०	नें ० ० ०
सं सं नि नि सं	नि ऽ ध ऽ प	प ऽ म प
कि ति त रि स	दा ० ० ० ०	दुः ० ० ख
रिं ऽ ऽ सं ऽ	नि ध प ऽ म्	म् ऽ ग ऽ
भा ० ० रा ०	० ध रा ० ०	वें ० ० ० ।
प ऽ म ध ऽ	प ऽ सं ऽ नि	ध ऽ प ऽ
मो ० ० ह ०	० ० व्या ० ०	पी ० ० ०
प म प ध प	म् ग प ऽ ऽ	प म ध प
फि र फि रु नि	र्म्या ० ० ० ०	का ० ० य
प प ऽ म् ऽ	ग म् रि ऽ ऽ	स ऽ ऽ ऽ
आ ० ० तां ०	० क रा ० ०	वें ० ० ० ॥ १ ॥

———

पाठ ५२.

मंदाक्रांता.

राग-ललत; अष्टताल, खंड च० जाति, (मिश्र) (ठेका धमार)

मध्य लय, मात्रा १४.

हा हा देवी हृदय फुटतें देह माझा गळाला ।
वाटे शून्य त्रिभुवन मला अंतरात्मा जळाला ॥
या आत्म्यानें किति तरि सदा दुःखभारा धरावें ।
मोहव्यापीं फिरफिरुनि म्यां काय आतां करावें ॥ १ ॥

म् ऽ ग म् ध	सं ऽ नि ऽ ध	ध ऽ म् ऽ
हा ० ० हा ०	० ० दे ० ०	वी ० ० ०
म् म् म् म् म्	म् ऽ ग ऽ रि्	ग ऽ म् म्
हृ द य फु ट	तें ० ० ० ०	दे ० ० ह
ग ऽ रि् स ऽ	नि़ रि् ग म् ग	म् ऽ ऽ ऽ
मा ० ० झा ०	० ग ळा ० ०	ला ० ० ० ।
म् ऽ ग म् ध	सं ऽ नि ऽ ऽ	ध ऽ ध म्
वा ० ० टे ०	० ० शू ० ०	० ० न्य ०
म् म् म् म् म्	म् ऽ ग ऽ रि्	ग ऽ म् म्
त्रि भु व न म	ला ० ० ० ०	अं ० ० त
ग ऽ रि् स ऽ	नि़ रि् ग म् ग	म् ऽ ऽ ऽ
रा ० ० त्मा ०	० ज ळा ० ०	ला ० ० ० ॥
म् ऽ ऽ ध ऽ	सं ऽ सं ऽ नि	रिं् ऽ सं ऽ
या ० ० आ ०	० ० त्म्या ० ०	नें ० ० ०
सं नि सं नि रिं	सं नि सं ऽ ऽ	नि ऽ ध ध
कि ति त रि स	दा ० ० ० ०	दुः ० ० ख

ध म ध नि ऽ   सं नि ध ऽ म्   म् ऽ ग ऽ
भा ० ० रा ०   ० ध रा ० ०   वें ० ० ० ।
=   —   —

सं ऽ ऽ नि ऽ   ध ऽ ध ऽ म   ध ऽ म् ऽ
मो ० ० ह ०   ० ० व्या ० ०   पी ० ० ०
=   —   —

म् म् म् म् म्   म् ऽ ग ऽ रि्   ग ऽ म् म्
फि र फि रु नि   म्यां ० ० ० ०   का ० ० य
=   —   —

ग ऽ रि् स ऽ   नि॒ रि् ग म् ग   म् ऽ ऽ ऽ
आ ० ० तां ०   ० क रा ० ०   वें ० ० ० ॥ १ ॥
=   —   —

पाठ ५३.

वियोगिनी (सुंदरी)

राग—पूर्वी; ताल—रूपक, च० जाति,

मध्यलय, मात्रा ६.

सहसा विदधीत न क्रियामविवेकः परमापदां पदं ॥
वृणते हि विमृश्यकारिणं गुणलुब्धाः स्वयमेव संपदः ॥ १ ॥

स स   नि॒ ऽ रि् ऽ   ग रि्   ग ऽ म म
स ह   सा ० ० ०   वि द   धी ० ० त
=   —   ०   =   —   ०

प म   ध् प ऽ म   नि ऽ   ध् ऽ प ऽ
न ०   क्रि या ० ०   ० ०   ० ० ० ० ।
=   —   ०   =   —   ०

म प   म ग ग ऽ   रि् ग   म ऽ प म
म वि   वे ० कः ०   प र   मा ० ० प
=   —   ०   =   —   ०

ग रि्   म ग ऽ रि्   स स   ऽ ऽ ऽ ऽ
दां ०   ० ० ० प   दं ०   ० ० ० ० ॥
=   —   ०   =   —   ०

प प म ऽ ध् ऽ प प सं ऽ ऽ सं
वृ ण ते ० ० ० हि वि मृ ० ० श्य

सं ऽ नि ऽ ऽ सं रिं ऽ सं ऽ ऽ ऽ
का ० ० ० ० रि णं ० ० ० ० ०

नि नि ध् ऽ प म प ध् म ऽ ग ग
गु ण लु ० ब्धाः ० स्व य मे ० ० व

ग रि् म ग ऽ रि् स स ऽ ऽ ऽ ऽ
सं ० ० ० ० प दः ० ० ० ० ० ॥ १ ॥

पाठ ५४.

वियोगिनी (सुंदरी).

राग—हिंडोल; ताल—रूपक, च० जाति,

मध्यलय, मात्रा ६.

सहसा विदधीत न क्रियामविवेकः परमापदां पदं ॥
वृणते हि विमृश्यकारिणं गुणलुब्धाः स्वयमेव संपदः ॥ १ ॥

सं सं ध सं ऽ ऽ नि ध म ऽ ग ग
स ह सा ० ० ० वि द धी ० ० त

ग ऽ म ग ऽ ऽ ग ऽ स ऽ ऽ ऽ
न ० क्रि या ० ० ० ० ० ० ० ० ।

स स ग ऽ ग ऽ म ध सं सं ऽ नि
म वि वे ० कः ० प र मा ० ० प

ध ऽ म ऽ ग ग म ऽ ध ऽ सं ऽ
दां ० ० ० ० प दं ० ० ० ० ० ॥

ग ग म ऽ ध ऽ सं सं सं ऽ ऽ सं
वृ ण ते ० ० ० हि वि मृ ० ० श्य

सं सं गं ऽ ऽ मं गं ऽ सं ऽ ऽ ऽ
का ० ० ० ० रि ण ० ० ० ० ० ।

सं सं नि ऽ ध ऽ म निं ध ऽ म म
गु ण लु ० ब्धा ० स्व य मे ० ० व

ग ऽ म ऽ ध ग म ऽ ध ऽ सं ऽ
सं ० ० ० ० प दा ० ० ० ० ० ॥ १ ॥

पाठ ५५.

शिखरिणी.

राग-परज; अष्टताल, च० जा०, (चौताल)

मध्यलय, मात्रा १२.

जटा नेथं वेणीकृतकचकलापो न गरलं ।
गले कस्तूरीयं शिरसि शशिलेखा न कुसुमं ॥
इयं भूतिर्नांगे प्रियविरहजन्मा धवलिमा ।
पुरारातिभ्रांत्या कुसुमशर किं मां व्यथयसि ॥ १ ॥

नि सं ऽ नि धृ म धृ नि ऽ सं नि सं ऽ
ज टा ० ने ० यं ० वे ० ० ० णी ०

ऽ नि सं रिं सं नि धृ ऽ प धृ म ऽ
० कृ त क च क ला ० ० ० पो ०

प ऽ ऽ धृ प मृ ग ऽ रिृ स ऽ
० ० ० न ग र लं ० ० ० ० ।

स ग मृ ग ऽ म धृ नि ऽ सं ऽ रिृं गं
ग ले ० क ० स्तू ० री ० यं ० ० ०

ऽ मं् गं रिं् सं नि ध् ऽ सं नि ध् ऽ
० शि र सि श शि ले ० ० ० खा ०

म प ऽ ध् प म् ग ऽ रि् स ऽ
० ० ० न कु सु मं ० ० ० ० ॥

नि सं ऽ निध् म ध् नि ऽ सं नि सं ऽ
इ यं ० भू ० ति ० नाँ ० ० ० गे ०

ऽ नि सं रिं् सं नि ध् ऽ प ध् म ऽ
० प्रि य वि र ह ज ० ० ० न्मा ०

प ऽ ऽ ध् प म् ग ऽ रि् स ऽ
० ० ० ध व लि मा ० ० ० ० ।

स ग म् ग ऽ म ध् नि ऽ सं ऽ रिं् गं
पु रा ० रा ० ति ० भ्रां ० त्या ० ० ०

ऽ मं् गं रिं् सं नि ध् ऽ सं नि ध् ऽ
० कु सु म श र किं ० ० ० मां ०

म प ऽ ध् प म् ग ऽ रि् स ऽ
० ० ० व्य थ य सि ० ० ० ० ॥ १ ॥

पाठ ५६.

शिखरिणी.

राग-भैरवी; अष्टताल, च० जा०, (चौताळ)

मध्यलय, मात्रा १२.

जटा नेयं वेणीकृतकचकलापो न गरलं ।
गले कस्तूरीयं शिरशि शशिलेखा न कुसुमं ॥
इयं भूतिर्नांगे प्रियविरहजन्मा धवलिमा ।
पुरारातिभ्रांत्या कुसुमशर किं मां व्यथयसि ॥ १ ॥

नि् स ऽ म्ग् म्ग् म् ऽ ध् नि् ध् ध् प ऽ
ज टा ० ने ० यं ० वे ० ० ० णी ०

	ऽ ध्	ध् प	ध् नि्	सं ऽ ऽ ऽ	नि् ऽ
	० कृ	त क	च क	ला ० ० ०	पो ०
	ध् प	ऽ ध्	नि् ध्	प ऽ ऽ ऽ	ऽ
	० ०	० न	ग र	लं ० ० ०	० ।
म्	नि् ऽ	ध् ऽ	प ऽ	म् ग् म् ग्	रि् स
ग	ले ०	क ०	स्तू ०	री ० यं ०	० ०
	ऽ रि्	नि् स	ग् म्	ध् ऽ म् प	म् ग्
	० शि	र सि	श शि	ले ० ० ०	खा ०
	रि् स	ऽ रि्	ग् म्	ग् ग् रि् स	ऽ
	० ०	० न	कु सु	मं ० ० ०	० ॥
नि्	स ऽ	म्ग् म्ग्	म् ऽ	ध् नि् ध् ध्	प ऽ
इ	यं ०	भू ०	ति ०	नीं ० ० ०	गे ०
	ऽ ध्	ध् प	ध् नि्	सं ऽ ऽ ऽ	नि् ऽ
	० प्रि	य वि	र ह	ज ० ० ०	न्मा ०
	ध् प	ऽ ध्	नि् ध्	प ऽ ऽ ऽ	ऽ
	० ०	० ध	व लि	मा ० ० ०	० ।
म्	नि् ऽ	ध् ऽ	प ऽ	म् ग् म् ग्	रि् स
पु	रा ०	रा ०	ति ०	भ्रां ० त्या ०	० ०
	ऽ रि्	नि् स	ग् म्	ध् ऽ म् प	म् ग्
	० कु	सु म	श र	किं ० ० ०	मां ०

रि॒ स ऽ रि॒ म॒ ग॒ ग॒ ग॒ रि॒ स ऽ
० ० ० व्य थ य सि ० ० ० ० ॥ १ ॥

पाठ ५७.

ध्रुवपद.

राग-श्रीराग; मंठताल, च० जा०, (सुरफाकता)

मध्यलय, मात्रा १०.

(अ०) गौरी अरधौंग नाचत सौंगीत शौंकर त्रिपुरहर ॥ ध्रु० ॥

(अं०) त्रिशूलडमरुनाथ व्याघ्रांबर अंबर
गजचरमांबर परिधानकर ॥ १ ॥

नि ऽ सं ऽ नि ध॒ प प ऽ प
गौं ० री ० अ ० र धौं ० ग

म ध॒ म॒ ग ग ऽ रि॒ स स ऽ
ना ० च त सौं ० गी ० त ०

प ऽ प प रि॒ रि॒ रि॒ रि॒ ऽ स
शौं ० क र त्रि पु र ह ० र ॥ ध्रु० ॥

म ध॒ नि सं रिं॒ रिं॒ सं सं ऽ सं
त्रि ० शू ल ड म रु ना ० थ

नि ऽ रिं॒ गं रिं॒ सं नि रिं॒ नि ध॒
व्या ० घ्रां ० ब र अं ० ब र

प प प प म ध॒ प प प प
ग ज च र मां ० ब र प रि

म ध॒ म ग रि॒ ऽ स ऽ स ऽ
धा ० ० ० न ० क ० र ० ॥ १ ॥

पाठ ५८.

ध्रुवपद.

राग-भीमपलासी; ताल-अष्टताल, चतुरस्र जाति, (चौताल)

मध्य लय, मात्रा १२.

(अस्ताई) प्रथममान ओंकार देवमान महादेव
ग्यानमान गोरख वेदमान ब्रौंह्मा ॥ ध्रु० ॥

(अंतरा) कल्पमान कल्पवृक्ष धेनुमान कामधेनु
गजमान ऐरावत इंद्रमान राजा ॥

(आभोग) कहे बीजु बावरे सुनो गोपाल लाल,
भक्तमान नारद नृत्यमान रंभा
दीनमान सूरज रैनमान चौंदा ॥ १ ॥

प प प म्	ग् म् प नि्	सं सं	ऽ सं
प्र थ म मा	० न ओं ०	० का	० र
नि् ऽ सं गं्	रिं सं नि् सं	नि् नि्	ध् प
दे ० व मा	० न म हा	० दे	० व
प ऽ प म्	ग् म् प नि्	ऽ सं	ऽ सं
ग्या ० न मा	० न गो ०	० र	० ख
प ऽ प म्	ग् प म् ग्	ऽ रि	ऽ स
बे ० द मा	० न ब्रौं ०	० ह्मा	० ० ॥ ध्रु० ॥
प ऽ प म्	ग् म् प नि्	नि् सं	ऽ सं
क ० ल्प मा	० न क ०	ल्प वृ	० क्ष
नि् ऽ सं गं्	रिं सं नि् सं	सं नि्	ध् प
धे ० नु मा	० न का ०	म धे	० नु
प प ऽ म्	ग् म् प नि्	नि् ऽ	सं सं
ग ज ० मा	० न ऐ ०	रा ०	व त
नि् ऽ सं गं्	रिं सं नि् ध्	प प	ऽ ऽ
इं ० द्र मा	० न रा ०	० जा	० ०

प प ऽ म्	ग् म् प नि्	ऽ सं	ऽ सं
क हे ० बी	० जु बा ०	० व	० रे
नि् सं ऽ गं्	रिं सं नि् सं	सं नि्	ध् प
सु नो ० गो	० ० पा ०	ल ला	० ल
प ऽ प म्	ग् म् प नि्	ऽ सं	ऽ सं
भ ० क्त मा	० न ना ०	० र	० द
प ऽ प म्	ग् प म् ग्	ऽ रि	ऽ स
नृ ० त्य मा	० न रं ०	० भा	० ०
प ऽ प म्	ग् म् प नि्	ऽ सं	ऽ सं
दी ० न मा	० न सू ०	० र	० ज
प ऽ प म्	ग् प म् ग्	ऽ रि	ऽ स
रै ० न मा	० न चौं ०	० दा	० ० ॥ १ ॥

पाठ ५९.

ख्याल.

राग–पूर्वी; ताल–त्रिवट, च० जाति,

मध्य लय, मात्रा ८.

(अस्ताई) येरि मा मूको सब सुख दीना ॥ ध्रु० ॥
दूध पूत अन धन और लछिमी
भर पायो गोविंद रंग भीना ॥
(अंतरा) अंग अधारन जग बिस्तारन
कृपा करन दुख हरन
सरन सब लायक कीना ॥ १ ॥

नि रि् ग ऽ	म ध् म ग	म ग रि् स	स ऽ स ऽ
ये रि मा ०	मू ० को ०	स ब सु ख	दी ० ना ०

ग ऽ ग म ऽ धूपि म ग रि॒ स स ऽ स स रि॒नि॒ध॒
दू ० ध पू ० त अ न धु न औ र ल छि मी ०

म ध॒ नि ऽ रि॒ ऽ ग ऽ प प म ध॒ सं ऽ नि ध॒
भ र पा ० यो ० गो ० बिं द रं ग भी ० मा ० ॥

पप ममग ऽ म ध॒ म ग
० येरि मा ० मू ० को ० ॥ ध्रु० ॥

म ध॒ सं सं सं ऽ सं सं सं सं सं ऽ रिं॒ नि ध॒ नि
अ दं ग अ था ० र न ज ग त्रि ० स्ता ० र न

रिं॒ गं मं गं रिं॒ सं रिं॒ सं नि ध॒ ध॒ प प प म ध॒
कृ पा ० क र न दु ख ह र न स र न स ब

नि रिं॒ नि ध॒ म म ग ऽ
ला ० य क की ० ना ० ॥ १ ॥

पाठ ६०.

ख्याल.

राग—केदार; ताल—त्रिवट, चतुरस्र जाति, (ठेका तिलवाडा)
विलंबित लय, मात्रा १६.

(अस्ताई) सीके हो छलबल येरि नट नागर ॥ ध्रु० ॥
(अंतरा) मुरली अधर धर नेक बजावत
मोर मुकुट बुध सागर ॥ १ ॥

म् ऽ प ऽ ऽ ध ऽ प प म ध प म् म् ऽ ऽ
सी ० के ० ० हो ० ० ० ० छ ल ब ल ० ०

ग ग म् प ध नि॒ ध मपधप म् ऽ सरि ऽ स ऽ स
० ये रि न ट ना ० ० ० ० ० ० ० ग ० र ॥

म् ऽ प ऽ ऽ ध ऽ प ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ
सी ० के ० ० हो ० ० ० ० ० ० ० ० ० ०॥ध्रु०

प प संधसंसं सं ऽ सं ऽ ऽ सं ऽ ऽ सं ऽ ऽ
मु र ली ० अ ध ० र ० ० ध ० ० र ० ०

संध नि सं ऽ रिं संरिंसंसंध प मपधपम् म् स सस
ने ० क ० त्र जा ० ० ० ० ० व त मो र भु

प प पमिपध नि् ध मपधप म् ऽसरि ऽ स ऽ स
कु ० ट बु ध सा ० ० ० ० ० ० ० ग ० रा॥१॥

पाठ ६१.

तराना (तराणा) अथवा तिल्लाना.

राग—मालकौंस; अष्टताल, चतुरस्र जाति, (चौताल)

मध्य लय, मात्रा १२.

(अस्ताई) उद तन देरेना तन तदेन्ना
तन तदेन्ना देरेना तन तदेना तदर दानि ॥ ध्रु० ॥
(अंतरा) नादर दर दीम दीम तदीम तन तदेन्ना
तन तदेन्ना देरेना तन तदेना तदर दानि ॥ १ ॥

स स म् ग् म् स स ऽ स नि् स म्
उ द त न दे रे ना ० त न त दे

ऽ म् ऽ म् म् म् म् ऽ म् ऽ म् म्
० न्ना ० त न त दे ० न्ना ० दे रे

ग् ऽ ग् ग् म् ध् ध् नि् सं सं स स
ना ० त न त दे ना त द र दा नि ॥

स स म् ग् म स स ऽ
उ द त न दे रे ना ० ॥ ध्रु० ॥

ध़् ध़् ध़् नि़् ऽ सं ऽ सं सं ऽ सं सं
ना दर दर दी म दीं म त दीं म त न

सं रिं नि़् ऽ ध़् ऽ ध़् ध़् ध़् नि़् ऽ ऽ
त दे ० ० न्ना ० त न त दे ० ०

ध़् ऽ नि़् नि़् ध़् ऽ ग़् ग़् म़् ध़् ध़् नि़्
न्ना ० दे रे ना ० त न त दे ना त

सं सं स स
द र दा नि ॥ १ ॥

पाठ ६२.

तराना (तराणा) अथवा तिल्लाना.

राग—भैरवी; ताल—त्रिवट, चतुरस्र जाति,

मध्य लय, मात्रा ८.

(अस्ताई) नादर दर ताना दर दर तादीम तनना तदियनरे तदरे दानि
दर दर ताना द्रताना उदानि दानि तदानि तोम् तननननन ॥ ध्रु० ॥

(अंतरा) द्रताना द्रताना द्रियानारे तोम् तननन ।
तना तना दर दर तनन तन दर दर दर ।
तोम् तदर दानि द्रेन्ना द्रेन्ना दर दर तनननननन ॥ ध्रु० ॥

स म़् ग़् रि़् स रि़् नि़् स म़् म़् ग़् रि ग़् ऽ रि़् रि़्
ना दर दर ता ना दर दर ता दीं म त न ना ० त दि

रि़् रि़् स रि़् नि़् स स स स म़् ग़् रि़् स रि़् नि़् स
य न रे त द रे दा नि दर दर दर ता ना द्र ता ना

स ध़् प ध़् प ध़् म़् प नि़् नि़् ध़् प म़् ग़् रि़् स
उ दा नि दा नि त दा नि तो म् त न न न न न

स म़् ग़् रि़ स रि़ नि़ स म़् म़् ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ
ना दर दर ता ना दर दर ता दीं म ० ० ० ० ० ०

ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ
० ० ० ० ० ० ० ० ॥ ध्रु० ॥

स ध़् प ध़् प ध़् म़् प ध़् नि़ ध़् ध़् प म़् ग़् म़्
दृ ता ना दृ ता ना द्रि या ना रे तो म् त न न न

प म़् ऽ प म़् ऽ स स म़् म़् म़् रि़ स रि़ नि़ स
त ना ० त ना ० दर दर त न न त न दर दर दर

म़् म़् ग़् रि़ ग़् रि़ ऽ स प ऽ ध़् म़् प ग़् ग़् म़्
तो म् त दृ र दा ० नि द्रे ० न्ना द्रे ० न्ना दर दर

प नि़ ध़् प म़् ग़् रि़ स
त न न न न न न न ॥ १ ॥

पाठ ६३.

स्वरावर्त.

राग–देस; ताल–त्रिपुट, चतुरस्र जाति,

मध्य लय, मात्रा ८.

(अ०) रि रि म़् प सं ऽ नि सं ऽ ध ध नि़ ध प ऽ ध
म़् म़् प प ध ध नि़ ध प ध प म़् ग रि ग स
रि रि म़् प सं ऽ नि सं ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ
ऽ ऽ ऽ ऽ ॥ ध्रु० ॥

(अं०) म़् म़् म़् प प प नि नि नि सं ऽ सं नि नि नि सं

सं रिं गं रिं सं निं ध निं ध प ऽ ध म् म् प प
=   -   o   -

ध ध निं ध प ध प म् ग रि ग स ॥ १ ॥
=   -   o

पाठ ६४.

स्वरावर्त.

राग-भूप; मंठताल, च० जाति, (सुरफाकता)

मध्य लय, मात्रा १०.

(अ०) ग ऽ रि ऽ स ऽ ध ऽ प ऽ
= o - - o

स स रि ग ग रि स रि ग ऽ
= o - - o

प प ग रि ग प ध सं ध प
= o - - o

ध प ग रि ग रि ग रि स ऽ
= o - - o

ग ऽ रि ऽ स ऽ ध ऽ प ऽ
= o - - o

स ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ॥ ध्रु० ॥
= o - - o

(अं०) प ऽ ध ऽ सं ऽ ध ऽ प ऽ
= o - - o

सं सं रिं गं गं रिं सं रिं गं ऽ
= o - - o

ध प ध प ग रि ग रि स ऽ ॥ १ ॥
= o - - o

पाठ ६५.

प्रबंध.

राग–मल्हार; ताल–त्रिवट, त्र्यस्र जाति, (तेवरा).

विलंबित लय, मात्रा १४. (६. ४. ४.)

(अ०) यमुनातिरिं रुक्मिणि वल्लभ-वेणु वाहे मंजुल रे रे ॥
नादे सुर नर मुनि किन्नर मोहीले नारद तुंबर ॥
भो गोविन्द पूर्ण कृपाळु जय जय ॥ ध्रु० ॥
(अं०) मधुर ध्वनि-वादन स्थीर झालिं यमुना-जीवन
दीन श्यामचरणीं तल्लिन गीतछंद परिसुनिया ॥
धिमिकि धिमिकि झेंतारि झेंतारि थोदिकि थादिकि दिग्झंदोम्
भो गोविन्द पूर्ण कृपाळु जय जय ॥ १ ॥

रि म् प ऽ म् प	सं सं ध प	म् म् रि स
य मु ना ० ति रिं	रु ० क्मि णि	व ० ल्ल भ
म् म् रि म् म् रि	स ऽ स रि	रि ऽ स ऽ
वे ० णु वा ० हे	मं ० जु ल	रे ० रे ० ॥
म् ऽ प ऽ प म्	प ध नि सं	ध नि् प प
ना ० दे ० सु र	न र मु नि	कि ० न्न र
ध ऽ नि् ऽ प ऽ	रि ग म् प	ग म् रि रि
मो ० ही ० ले ०	ना ० र द	तुं ० ब र ॥
रि ग म् प म् म्	रि म् प नि	प नि सं रिं
भो ० ० ० ० ०	गो ० ० ०	० ० ० ०
सं ऽ सं ध नि् प	ग म् ग प	म् ऽ म् रि
वि ० न्द पू ० र्ण	कृ पा ० ळु	ज य ज य ॥ ध्रु० ॥
ग म् नि् ध नि् ध	ध नि सं नि	सं सं ऽ ऽ
म धु र ० ध्व नि	वा ० ० ०	द न ० ०

रि' ऽ सं रि' ऽ सं	प ध नि् सं	ध नि् प प
स्थी ० र झा ० लिं	य मु ना ०	जी ० व न
म् ऽ प नि् ध नि्	प ध नि् सं	ध नि् प प
दी ० न श्या ० म	च र णीं ०	त ० ल्लि न
म् ऽ म् नि् ऽ नि्	म् म् प प	नि ऽ सं ऽ
गी ० त छं ० द	प रि सु नि	या ० ० ० ॥
रि' रि' सं रि' रि' सं	नि् ध नि् सं	ध नि् प प
धि मि कि धि मि कि	झें ० ता रि	झें ० ता रि
ध नि् प ध नि् प	म् ग म् प	म् ऽ रि ऽ
थो दि कि था दि कि	दि ० ग्दां ०	दो ० ० म्
रि ग म् प म् म्	रि म् प नि	प नि सं रि'
भो ० ० ० ० ०	गो ० ० ०	० ० ० ०
सं ऽ सं नि् नि् प	ग म् ग प	म् ऽ म् रि
वि ० न्द पू ० र्ण	कृ पा ० कु	ज य ज य ॥
रि म् प ऽ म् प	सं सं ध प	म् म् रि स
य मु ना ० ति रिं	रु ० क्मि णि	व ० ल्ल भ
म् म् रि म् म् रि	स ऽ स रि	रि ऽ स ऽ
वे ० णु वा ० हे	मं ० जु ल	रे ० रे ० ॥ १ ॥

पाठ ६६.

प्रबंध.

राग–आनंदभैरवी; ताल–त्रिपुट, त्र्यस्र जाति, (तेवरा).

मध्य लय, मात्रा ७.

भो रघुवर तावकामल-पदाब्ज-युगं
भुजग-कल्पांचितं कलये ॥ भो० ॥ ध्रु० ॥
रघुकुलोत्तम धराधिप सुर-मुनि-जनादिक-
सकल-सुप्रिय-दायका नतानंदकला
जनक-तनया-हृदय-सकला ॥ भो० ॥ १ ॥

प ऽ ऽ	ध प	म् ग	म् ऽ प	म् पम्	ग् रि
भो ० ०	र घु	व र	ता ० व	का ०	म ल
म् ग् ऽ	रि स	स ऽ	ग् रि नि्	स ऽ	ग् म्
प दा ०	ब्ज यु	गं ०	भु ज ग	क ०	ल्पां ०
प प म्	ग् रि	ग म्	प ऽ ऽ	ऽ ऽ	ऽ ऽ
चि तं ०	क ल	ये ०	भो ० ०	० ०	० ० ॥ध्रु०॥
म म् म्	प ऽ	नि नि	नि स॑ ऽ	नि स॑	रि' रि'
र घु कु	लो ०	त्त म	ध रा ०	धि प	सु र
स॑ स॑ रि'	म्॑ म्॑	रि' स॑	स॑ स॑ स॑	नि् प	प प
मु नि ज	ना ०	दि क	स क ल	सु ०	प्रि य
नि् म् म्	प ऽ	ऽ ऽ	म् प ऽ	ऽ ऽ	ऽ ऽ
दा ० य	का ०	० ०	न ता ०	० ०	० ०
रि' ऽ स॑	नि स॑	ऽ ऽ	नि् नि् प	प प	प ऽ
नं ० द	क ला	० ०	ज न क	त न	या ०

नि॒ ध प म॒ म॒ ग म॒ प ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ
हृ द य स क ला ० भो ० ० ० ० ० ० ॥१॥

पाठ ६७.

चतुरंग (चतरंग.)

राग–असावरी; ताल–त्रिवट, च० जा०,

मध्य लय, मात्रा ८.

चतरंग रससम गाईये ॥
ले जानीये सुरतालपर आलाप कर सुनाईये ॥ध्रु०॥
नादर दर तिलान्न तदीम दीम दीम तननन नितारे नितारे तादीम ॥
सस सरिम गमप मपध पधनि धनिसं ॥
हर् षबे गूयंद फरदा ता कुनून् सौदा कुनीम् ।
बाज ईये सफर यू रोजरा दुनिया कुनीम् ॥ १ ॥

प नि॒ ध॒ प प म॒ ध॒ प ग॒ ऽ रि ऽ म॒ प प ऽ
च त रं ग र स स म गा ० ० ० ई ० ये ०
०

ग॒ रि ग॒ ऽ रि ऽ स ऽ रि ग॒ ऽ रि स रि स स
ले ० जा ० नी ० ये ० सु र ० ता ० ल प र
०

रि म॒ रि म॒ म प प ध॒ रिं सं ऽ रिं नि॒ ध॒ प ध॒ ध॒ म॒
आ ला ० प क र सु ० ना ० ० ई ० ये ० ० ॥ध्रु॥
०

म॒ म॒ म॒ प नि॒ ध॒ ध॒ ध॒ नि॒ सं सं सं सं सं सं सं
ना दर दर ति ला ० न्न त दी म दी म त न न न
०

ध॒ ध॒ ऽ ध॒ नि॒ सं ऽ सं रिं ऽ ग॒ ऽ रिं ऽ ऽ सं
नि ता ० रे नि ता ० रे ता ० ० ० दी ० ० म ॥
०

स ऽ स ऽ स रि म॒ ऽ ग॒ म॒ प ऽ म॒ प ध॒ ऽ
०

प ध॒ नि ऽ ध॒ नि सं ऽ म॒ ऽ ऽ प ध॒ ऽ ऽ ऽ
० ह ० ० र्ष बे ० ० ०

धृ रिं ऽ सं रिं नि् सं ऽ प ऽ ऽ धृ नि् ऽ सं रिं
गु यं ० द फ र दा ० ता ० ० कु नू न् सौ ०

गं ऽ ऽ रिं सं ऽ नि् ऽ धृ ऽ प ऽ प रिं सं रिं
दा ० ० कु नी म् बा ज ई ० ये ० स फ र यू

मंगं रिं सं रिं नि् ऽ सं सं नि् सं रिं नि् धृ ऽ प ऽ
० रो ० ज रा ० दु नि या ० ० कु नी ० ० म् ॥१॥

पाठ ६८.

अष्टपदी.

राग—भूपकल्याण; ताल—त्रिपुट, च० जाति,

मध्य लय, मात्रा ८.

जय जय देव हरे ॥ ध्रु० ॥
दिनमणि मंडल-मंडन भव-खंडन ए,
मुनिजन-मानस-हंस जय जय देव हरे ॥१॥
कालिय-विषधर-गंजन जन-रंजन ए,
यदुकुल-नलिन-दिनेश जय जय देव हरे ॥२॥
मधु-मुर-नरक-विनाशन गरुडासन ए,
सुर-कुल-केलि-निदान जय जय देव हरे ॥३॥
अमल-कमल-दल-लोचन भव-मोचन ए,
त्रिभुवन-भवन-निधान जय जय देव हरे ॥४॥
जनक-सुता-कृत-भूषण जित-दूषण ए,
समर-शमित-दशकंठ जय जय देव हरे ॥५॥
अभिनव-जलधर-सुन्दर धृत-मंदर ए,
श्री-मुख-चंद्र-चकोर जय जय देव हरे ॥६॥
तव चरणे प्रणता वयमिति भावय ए,
कुरु कुशलं प्रणतेषु जय जय देव हरे ॥७॥
श्री-जयदेव-कवेरिदं कुरुते मुदमे,
मंगलमुज्वल-गीतं जय जय देव हरे ॥८॥

प धधे सं धपे गरि ऽ स सधे स ऽ ऽ ग प धधे सं संप
ज य ० जय दे ० व ह र ० ० ह रे ० ० ०॥ध्रु०॥

प ग प प प ऽ प प ध ऽ प ग प प ध ऽ
दि न म णि मं ० ड ल मं ० ड न भ व खं ०

प प गरि ऽ ग ग प ध सं सं सं सं रिं ध सं सं
ड न ए ० मु नि ज न मा ० न स हं ० ० स॥जय०॥१॥

ग ऽ प ध सं सं सं सं सं सं रिं सं ध प सं सं
का ० लि य वि ष ध र गं ० ज न ज न रं ०

ध प गरि ऽ ग ग प ध सं सं सं सं रिं ध सं सं
ज न ए ० यु डु कु ल न लि न दि ने ० ० श॥जय०॥२॥

पाठ ६९.

अष्टपदी.

राग-सोहनी; ताल-त्रिपुट, च० जा०,

मध्य लय, मात्रा ८.

सा विरहे तव दीना,
माधव मनसिज विशिख-भयादिव
भावनया त्वयि लीना ॥ ध्रु० ॥
निंदति चंदनमिंदुकिरणमनु विंदति खेदमधीरम् ॥
व्यालनिलयमिलनेन गरलमिव कलयति मलयसमीरम् ॥ १ ॥
अविरल-निपतित-मदन-शरादिव भवदवनाय विशालम् ॥
स्वहृदयमर्मणि वर्म करोति सजलनलिनीदलजालम् ॥ २ ॥
वहति चलित-विलोचन-जल-धरमाननकमलमुदारम् ॥
विधुमिव विकटविधुंतुददन्तदलनगलितामृतधारम् ॥ ३ ॥
विलिखति रहसि कुरंगमदेन भवन्तमसमशरभूतम् ॥
प्रणमति मकरमधो विनिधाय करे च शरं नवचूतम् ॥ ४ ॥
प्रतिपदमिदमपि निगदति माधव तव चरणे पतिताहम् ॥
त्वयि विमुखे मयि सपदि सुधानिधिरपि तनुते तनुदाहम् ॥ ५ ॥
ध्यानलयेन पुरः परिकल्प्य भवंतमतीवदुरापम् ॥
विलपति हसति विषीदति रोदिति चंचति मुंचति तापम् ॥ ६ ॥
श्रीजयदेवभणितमिदमधिकं यदि मनसा नटनीयम् ॥
हरिविरहाकुलबल्लवयुवतिसखीवचनं पठनीयम् ॥ ७ ॥

नि सं नि नि म ग म ध नि संनि सं ऽ सं रिं नि सं
सा ० वि र हे ० त व दी ० ना ० मा ० ध व

निध निसं नि नि मध् ग म ध् नि ऽ संनिसं ऽ रिं निसं
सा ० वि र हे ० त व दी ० ० ना ० ० ० ० ०

सं रिं सं रिं सं नि सं सं नि ध् सं नि नि निध् म् ग
मा ० ध व म न सि ज वि शि ख भ या ० दि व

ग म्ग रि् स म् ग म ध् नि ऽ सं रिं संसं ऽ ऽनिध्
भा ० व न या ० त्व यि ली ० ० ० ना ० ० ०॥धु०॥

ग ऽ म ध् नि ऽ सं सं नि रिं सं रिं सं नि सं सं
निं ० द ति चं ० द न मिं ० दु कि र ण म नु

नि ऽ सं रिं सं सं नि ध् नि ध् निसंनि ध्निध् म् ग
विं ० दि ति खे ० द म धी ० ० ० रं ० ० ०॥

नि ऽ ध् नि सं रिं गं गं म्म् गं रिं सं नि नि सं सं
व्या ० ल नि ल य मि ल ने ० न ग र ल मि व

गं रिं गं रिं सं नि सं नि ध् नि सं रिं संसं ऽ ऽनिध्
क ल य ति म ल य स मी ० ० ० रं ० ० ०॥१॥

पाठ ७०.

गीत.

श्रीराग, ध्रुवताल च० जा०,

मध्यलय, मात्रा १४.

मीनाक्षी जय कामाक्षी कंकटीक-वामाक्षी
आप्रतिभा-प्रभावोन्नत-मधुर-मधु-रसालंकारा
ओंकाराकलितालाप युद्धमित्र-मधुकैटभ-चंड-मुंड-खंडन-पंडित ॥
मदयावकुयानन कार्तिकेय-जननी जेया
कात्यायनि काळि रुद्राणि वीणा-निक्काणिनी
कारणकरनखशिखरं जय मुदिरापं मधुराप्रियय्य
ऐय्य तिय्य ऐय्यं वैय्या ऐय्य तिय्य ऐय्यं वैय्या
चोक्कनाथ-स्वामी-मूरुते ॥ मीनाक्षी० ॥

म्	म्	प	ऽ	प	ऽ	नि्	प	नि्	नि्	सं	ऽ	सं	ऽ
मी	इ	ना	आ	क्षी	ई	ज	य	का	आ	मा	आ	क्षी	ई
ग्	ऽ	रि'	सं	नि्	प	म्	प	नि्	नि्	सं	ऽ	सं	ऽ
क	अं	क	टी	ई	क	वा	आ	आ	आ	मा	आ	क्षी	ई
रि'	ऽ	ग्	रि'	सं	ऽ	रि'	ऽ	सं	ऽ	सं	सं	नि्	प
आ	आ	प्र	ति	भा	आ	प्र	अ	भा	आ	वो	ओ	न्न	त
प	सं	नि्	प	सं	नि्	प	म्	प	नि्	प	प	म्	रि
म	धु	र	म	धु	र	सा	आ	ल	अं	का	आ	आ	रा
रि	ऽ	म्	ऽ	प	ऽ	नि्	सं	रि'	ऽ	रि'	ग्	रि'	सं
ओ	ओं	का	आ	रा	आ	क	लि	ता	आ	ला	आ	आ	प
रि'	ऽ	पं	मं्	ऽ	पं	रि'	पं	पं	मं्	रि'	गं्	रि'	सं
यु	उ	द्ध	मि	इ	त्र	म	धु	कै	ई	ई	ई	ट	भ
गं्	ऽ	रि'	सं	नि्	प	नि्	प	प	म्	रि	ग्	रि	स
च	अं	ड	मु	उं	ड	ख	अं	ड	न	प	अं	डि	त ॥

सं नि् प नि् नि् सं | रिं मं् मं् पं | निं् पं पं मं्
म द या आ आ आ | आ आ व कु | या आ न न
= . . . . . | — . . . | — . . .

रिं ऽ पं पं मं् रिं | रिं गं् रिं सं | सं ऽ सं ऽ
का आ र्ति के ए य | ज न नी ई | जे ए या आ
= . . . . . | — . . . | — . . .

रिं ऽ रिं गं् रिं सं | नि् सं रिं गं् | रिं रिं सं नि्
का आ त्या आ य नि | का आ लि रु | द्रा आ आ णि
= . . . . . | — . . . | — . . .

प ऽ नि् ऽ सं ऽ | म् प नि् नि् | सं ऽ सं ऽ
वी ई णा आ नि इ | क्का आ आ आ | णि इ नी ई
= . . . . . | — . . . | — . . .

नि् सं रिं गं् रिं् सं | सं रिं सं सं | नि् प म् प
का आ र ण कं र | न ख शि ख | र अं ज य
= . . . . . | — . . . | — . . .

प नि् प ऽ म् ऽ | प प म् रि | रि ग् रि स
मु दि रा आ प अं | म धु रा आ | प्रि यै इ य्य
= . . . . . | — . . . | — . . .

रि प म् रि प म् | रि म् प नि् | प सं सं नि्
ऐ इ य्य ति इ य्य | ऐ इ य्य अं | वै इ इ य्या
= . . . . . | — . . . | — . . .

प सं नि् प सं नि् | प नि् सं रिं | रिं गं् रिं सं
ऐ इ य्य ति इ य्य | ऐ इ य्य अं | वै इ इ य्या
= . . . . . | — . . . | — . . .

नि् सं रिं मं् पं नि् | पं पं मं् रिं | रिं गं् रिं सं
आ आ आ आ आ आ | आ आ आ आ | आ आ आ आ
= . . . . . | — . . . | — . . .

सं ऽ सं सं नि् प | नि् प प म् | रि ग् रि स
चो ओ क्क ना आ थ | स्वा आ आ मी | मू ऊ रु ते ॥ १ ॥
= . . . . . | — . . . | — . . .

पाठ ७१.

कीर्तन.

राग—गरुडध्वनि; ताल—आदिताल, च० जाति,

मध्य लय, मात्रा ८.

आनंदसागर मीदनि देहमु भूभारमुरा रामब्रह्मा ॥ ध्रु० ॥
श्रीनायकाखिल-नैगमाश्रित-संगीत-ज्ञानमनुब्रह्मा ॥
श्रीविश्वनाथादि-श्रीकांत-विधुलु पावन-मूर्तुलुपासिंचलेदा
भाविंचरागलयादुला भजईंचे श्रीत्यागराजनुत ॥ १ ॥

ग ऽ रि ऽ स रि ऽ ऽ ग म् प ऽ धनि संनि ध प
आ ० नं ० द सा ० ० ग र मी ० द नि दे ०

ग म् ग रि सनि ध ऽ ऽ नि स रि ऽ गम् प गम् प
ह मु भू ० ० भा ० ० र मु रा ० रा म ब्र ०

ग ऽ रि ऽ स रि ऽ ऽ ग म् प ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ
ह्मा ० नं ० द सा ० ० ग र मी ० ० ० ० ० ॥ध्रु०॥

संसं ध संसं नि सं रिं ऽ ऽ गं रिं संरिं संसं ध प ऽ ऽ
श्री ० ना ० य का ० ० खि ल नै ० ग मा ० ०

ग म् प ऽ धनि संरिं सं ऽ ध प ग ग पप धप गरि ऽ
श्रि त सं ० गी ० त ० ज्ञा न म नु ब्र ० ह्मा ० ॥

ग ऽ रि ऽ स रि ऽ ऽ ग म् प ऽ ऽ प प ऽ
आ ० नं ० द सा ० ० ग र मी ० ० श्री वि ०

प धनि सं ऽ सं संनि प ऽ धप म् ग रि ऽ गप धप ग
श्व ना था ० दि श्री कां ० त वि धु लु ० पा ० व

रि सरिगरि स स निस रि ऽ रि ग म् प ऽ ऽ ऽ ऽ
न मू ० तुं लु पा सिं ० च ले ० दा ० ० ० ०

संसं ध संसं नि सं रिं ऽ ऽ गं रिं संरिं संसं ध प प ऽ
भा ० विं ० च रा ० ० ग ल या ० दु ला ० ०

ग म् प ऽ धनि संरिं सं ऽ ध प ग ऽ गप धप गरि ऽ
भ ज ई ० चे ० श्री ० त्या ग रा ० ज नु त ०

ग ऽ रि ऽ स रि ऽ ऽ ग म् प ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ
आ ० नं ० द सा ० ० ग र मी ० ० ० ० ० ॥ १ ॥

पाठ ७२.

कीर्तन.

राग–शहाणा; ताल–रूपक, चतुरस्र जाति,

मध्य लय, मात्रा ६.

ये मन दीर्चेवो ये मेंचिनावो ॥ ध्रु० ॥
नामटलु विनवो रामा नातलवो व्रालेमो ॥
रि रि रि रि गम् पम् ग ग रिस
नि नि धप म् धनि सारि निस रि स
प प पम् ध ध निसं रिं रिं गंमं गं गं रिंसं
नि नि धप म् धनि सं प रि गम् पम् गग रिस ॥
यशमायू सद्भक्तियु एकांतचित्तमु
सुशरीरमु सोंगी सुरभासुर त्यागराजविनुत ॥
रि रि रि रि गम् पम् ग ग रिस
नि नि धप म् धनि सरि निस रि स
प प पम् ध ध निसं रिं रिं गंमं गं गं रिंसं
नि नि धप म् धनि सं प रि गम् पम् गग रिस ॥ ये मन० ॥ १ ॥

स ऽ रि ऽ रि ऽ रि ऽ गम् प म् ऽ
ये ० म ० न ० दी ० र्चे ० वो ०

ग	म्	ग	रि	ग	रि	स	ऽ	स	ऽ	गरि	सनि
ये	०	ये	में	०	चि	ना	०	०	०	वो	०
=		–		०		=		–		०	
स	ऽ	रि	ऽ	रि	ऽ	रिग	म्प	ध	प	ध	प
ये	०	म	०	न	०	दी	०	चैं	०	वो	०
=		–		०		=		–		०	
म्	प	म्	ग	म्	ग	रिग	म्प	ध्प	म्ग	गरि	सनि
ये	०	०	में	०	चि	ना	०	०	०	०	वो
=		–		०		=		–		०	
स	ऽ	रि	ऽ	रि	ऽ	सं	निसं	रिं	सं	नि	सं
ये	०	म	०	न	०	दी	०	चैं	०	वो	०
=		–		०		=		–		०	
ध	नि्ध	पम्	धनि	सं	सं	रिग	म्प	धप	म्ग	गरि	सनि
ये	०	०	में	०	चि	ना	०	०	०	वो	०
=		–		०		=		–		०	
स	ऽ	रि	ऽ	रि	ऽ	रि	ऽ	प	ऽ	म्	ऽ
ये	०	म	०	न	०	दी	०	चैं	०	वो	०
=		–		०		=		–		०	
ग	म्	ग	रि	ग	रि	ससि	सरि	ऽ	ऽ	गसि	ऽ
ये	०	०	में	०	चि	ना	०	०	०	०	०॥ध्रु०॥
=		–		०		=		–		०	
म्	ऽ	ध	ऽ	धनि	सं	नि	नि	ध	ऽ	प	म्
ना	०	म	०	ट	लु	वि	न	वो	०	रा	मा
=		–		०		=		–		०	
पधि	ऽ	प	ऽ	ऽ	ऽ	रिग	म्	गम्	गम्	गरि	सनि
री	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
=		–		०		=		–		०	
						सरि	ऽ	स	ऽ	ऽ	ऽ
						०	०	०	०	०	०
						=		–		०	
प	मं	ध	ऽ	धनि	सं	मं	मं	गंमं	गंमं	रिं	सं
ना	०	म	०	ट	लु	वि	न	वो	०	रा	मा
=		–		०		=		–		०	

निसं धनिधपऽ रिगमप धपमगगरिसानि
ना ० त ल वो ० त्रा ० ले ० मो ०

रिऽ ऽरिऽरि रिगम पमगगरिस

नि नि धप मधनिसरि निसरि सऽऽऽ

रिऽ ऽरिऽरि रिगम पमगगरिस

नि नि धप मधनिसरि निसरि सऽऽऽ

पप पम ध ध निसं रिं रिं गंमं गं गं रिंसं

निं नि धप म धनि सं प रि गम पम गग रिस ॥

प म प ऽ रिग म गम गम रि गरि सानि स
य श मा ० यू ० स ० द्ध ० क्ति यु

नि सं नि ध नि ध रिग मप गम गम गरि सानि
ए ए ए कां ० त चि ० त्त ० मु ०

सरि ऽ ससऽऽऽ प म ध ऽ धनि सं
री ० ० ० ० ० सु श री ० र मु

नि सं ध निधपम पध ऽ प ऽ ऽ ऽ
सों ० गी ० सु र री ० ० ० ० ०

रिग म गम गम गरि सानि सरि ऽ स ऽ ऽ ऽ
० ० ० ० ० ० ० ० ० ० ० ०

प म् ध ऽ धनि सं म् ऽ गंमं् गंमं् रिं सं
सु श री ० र मु सां ० गी ० सु र

नि संनि ध नि्ध प प रिग म्प धप म्ग गरि सनि्
भा ० सु र त्या ग रा ० ज वि नु त

नि संनि ध नि्ध प प रिग म्प धप म्ग गरि सनि्
भा ० सु र त्या ग रा ० ज वि नु त ॥

रि ऽ ऽ रि ऽ रि रि गम् पम् ग ग रिस

नि् नि् धप म् धनि सरि निस रि स ऽ ऽ ऽ

रि ऽ ऽ रि ऽ रि रि गम् पम् ग ग रिस

नि् नि् धप म् धनि सरि निस रि स ऽ ऽ ऽ

प प पम् ध ध निसं रिं रिं गंमं् गं गं रिंसं

नि नि धप म् धनि सं प रि गम् पम् गग रिस ॥

स ऽ रि ऽ रि ऽ सं निसं रिं सं नि सं
ये ० म ० न ० दी ० ० चैं ० वो

ध नि्ध पम् धनि सं सं रिग म्प धप म्ग गरि सनि्
ये ० ० में ० चि ना ० ० ० वो ०

स ऽ रि ऽ रि ऽ रि ऽ प ऽ म् ऽ
ये ० म ० न ० दी ० चैं ० वो ०

ग मॄ ग रि ग रि ससि सरि ऽ ऽ गसि ऽ
ये ० ० में ० चि ना ० ० ० ० ०॥१॥

पाठ ७३.

कीर्तन.

राग—पूर्व कल्याणी; ताल—रूपक, च० जाति,

मध्य लय, मात्रा ६.

गंगाधर त्रिपुरहर श्री-गंगाधर त्रिपुरहर ॥
सारंगधर ॥ ध्रु० ॥ पल्लवी ॥
शृंगारशेखर शिव शंकर जटाधर ॥
भृंगीनटनविनोद वृंदारकवंदितपाद ॥ गंगा० ॥ अनुपल्लवी ॥
अहिभूषण अमरावन अजसंनुत पावन ॥
पावनांघ्रिपद्मयुगल पाहि पाहि गौरीवर ॥ गंगा० ॥ चरण १ ॥
भवजहर करुणाकर भस्मधूलित चर्मांबर ॥
तुहिनाद्रितनयाप्रिय दुःख-दूर काल-काल ॥ गंगा० ॥ चरण २ ॥
सदाशिवविनुतानंद-संभ्रम-चित्तासुर— ॥
मद-वारण मुनि-भूषण महादेव शंभो शंभो ॥ गंगा० ॥ चरण ३ ॥

ग ऽ रि़ ग रि़ स नि़ नि़ स रि़ रि़ रि़
गं ० गा ० ध र त्रि पु र ह र श्री

ग ऽ रि़ ग रि़ स नि़ नि़ स रि़ रि़ रि़
गं ० गा ० ध र त्रि पु र ह र सा

प ध प सं ऽ प गम पध निध पम गरि़ सरि़
रं ० ० ग ० ध र ० ० ० ० ०॥ध्रु०॥

प ऽ ध प सं सं रि़ ध सं सं सं सं
शृं ० गा ० ० र शे ० ० ० ख र

सं रि़ गं रि़ सं नि ध नि ऽ ऽ ध प
शि व शं ० क र ज टा ० ० ध र

ग	प	पध	धरि	सं	सं	सं	सं	धनि	धनि	ध	प
भृं	०	गी	०	न	ट	न	वि	नो	०	०	द
=		—		०		=		—		०	
ध	नि	ध	प	प	म	गम	पध	निध	पम	गरि	सरि
वृं	०	दा	०	र	क	वं	०	दि	त	पा	द
=		—		०		=		—		०	
ग	ऽ	रि	ग	रि	स	स	नि	सरि	ऽ	ऽ	ऽ
गं	०	गा	०	ध	र	री	०	०	०	०	०
=		—		०		=		—		०	
						रिस	सध	संस	ऽ	ऽ	ऽ
						०	०	०	०	०	०॥
						=		—		०	
स	प	प	प	प	म	ग	म	पध	पम	ग	रि
अ	हि	भू	०	ष	ण	अ	म	रा	०	व	न
=		—		०		=		—		०	
ग	म	ग	रिग	रि	स	नि	स	ग	ग	रि	रि
अ	ज	सं	०	नु	त	पा	०	०	०	व	न
=		—		०		=		—		०	
प	प	ध	प	सं	सं	सं	सं	रिंगं	रिं	सं	सं
पा	व	नां	०	०	त्रि	प	०	भ्र	यु	ग	ल
=		—		०		=		—		०	
सं	ध	नि	ध	प	म	गम	पध	निध	पम	गरि	सरि
पा	०	हि	पा	०	हि	गौ	०	री	०	व	०र
=		—		०		=		—		०	
ग	ऽ	रि	ग	रि	स	स	नि	सरि	ऽ	ऽ	ऽ
गं	०	गा	०	ध	र	री	०	०	०	०	०
=		—		०		=		—		०	
						रिस	सध	संस	ऽ	ऽ	ऽ
						०	०	०	०	०	०॥१॥
						=		—		०	
प	ऽ	प	प	प	म	ग	म	पध	पप	ग	रि
भ	०	व	ज	ह	र	क	रु	णा	०	क	र
=		—		०		=		—		०	

ग ऽ म ग रि॒ स | स स ग रि॒ रि॒ रि॒
भ ० स्म धू लि त | च ० र्मा ० ब र

प प ध प सं सं | सं रिं॒गं रिं॒ सं सं सं
तु हि ना ० ० द्रि | त न या ० प्रि य

सं ध नि ध प प | गम पध निध पम गरि॒ सरि॒
दुः ० ख दू ० र | का ० ल ० का ल

ग ऽ रि॒ ग रि॒ स | स नि सरि॒ ऽ ऽ ऽ
गं ० गा ० ध र | री ० ० ० ० ०

रि॒स सध सस ऽ ऽ ऽ
० ० ० ० ० ० ॥२॥

ऽ स प ऽ प म | ग म पध पप ग रि॒
० स दा ० शि व | वि नु ता ० नं द

ग ऽ म ग रि॒ स | नि स ग ऽ रि॒ रि॒
सं ० भ्र म चि ० | त्ता ० ० ० सु र

प प ध प सं सं | सं रिं॒गं रिं॒ सं सं सं
म द वा ० र ण | मु नि भू ० ष ण

सं ध नि ध प प | गम पध निध पम गरि॒ सरि॒
म हा ० दे ० व | शं ० भो शं ० भो

ग ऽ रि॒ ग रि॒ स | स नि सरि॒ ऽ ऽ ऽ
गं ० गा ० ध र | री ० ० ० ० ०

रि॒स सध सस ऽ ऽ ऽ
० ० ० ० ० ० ॥३॥

पाठ ७४.

वर्ण*.

राग–शंकराभरण; ताल–त्रिपुट, च० जाति,

मध्य लय, मात्रा ८.

सामी निन्ने कोरी चाला मरुलु कोन्नादिरा
तामसमु चायका दया चूडरा कुमारा
नीरजाक्षी नीपै ॥

सं ऽ ऽ ऽ	नि ध नि ऽ प ऽ म् प	ग ऽ म् ऽ
सा ० ० ०	० ० ० ० मी ० ० ०	नि ० ० ०
प ऽ ध नि	प ऽ ध नि सं रिं सं नि	ध प ध नि
न्ने ० ० ०	० ० को ० ० ० ० ०	० ० री ०
सं ऽ ऽ ऽ	नि ध नि ऽ प ऽ म् प	ग ऽ म् ऽ
सा ० ० ०	० ० ० ० मी ० ० ०	नि ० ० ०
प ऽ ध नि	प ऽ ध नि सं रिं सं नि	ध प ध नि
न्ने ० ० ०	० ० को ० ० ० ० ०	० ० री ०
सं ऽ सं ध	प म् प ऽ प म् ग रि	स रि ग स
चा ० ला ०	० ० म ० रु ० ० ०	लु ० ० ०
स नि॒ ध॒ नि॒	स ऽ प म् ग रि ग म्	प ऽ ध नि
को ० ० ०	० ० न्ना ० ० दि ० ०	रा ० ये रा

---

* वर्ण ह्या नांवाचा जो कर्णाटकी प्रबंधाचा प्रकार आहे त्यांत साहित्याचे शब्द थोडे असून स्वरांचा भरणाच फार असतो, व ते स्वर साहित्याच्या शब्दांमधून वारंवार ह्मणावयाचे असतात, ह्मणून ते कवितेंत न लिहितां खालीं स्वररचनेंतच दाखविले आहेत.

स ऽ ध ध	प म् ध प ऽ म् ग प	ग ऽ म् रि
ता ० ० ०	० ० ० म ० ० स ०	० ० ० ०
=	— ०	—
ग म् प ध	ध प म् प ध नि सं नि	सं ऽ रिं गं
मु ० ० चा	० ० ० ० य ० का ०	० ० ० ०
=	— ०	—
मं गं रिं सं	सं रिं सं नि ध प ध नि	सं रिं सं ऽ
द ० ० या	० ० चू ० ० ० ड ०	० ० रा ०
=	— ०	—
नि ध प प	ऽ म् ग रि स म् ग म्	प ऽ ध नि
० ० ० ०	० कु ० ० मा ० ० ०	रा ० ये रा
=	— ०	—
सं रिं नि सं	ध नि सं प ध नि सं ध	प म् प ध
=	— ०	—
म् प ग म्	प रि ग म् स रि ग म्	प ध नि सं
=	— ०	—
रिं गं मं गं	रिं गं रिं सं नि प ध नि	सं ऽ प ऽ
=	— ०	—
सं नि ध प	ऽ म् ग रि स रि ऽ ग	म् प ध नि
=	— ०	—
सं ऽ ऽ ऽ	नि ध नि ऽ प ऽ म् प	ग ऽ म् ऽ
सा ० ० ०	० ० ० ० मी ० ० ०	नि ० ० ०
=	— ०	—
प ऽ ऽ ऽ	ऽ ऽ ऽ ऽ स स ऽ ऽ	ऽ ऽ ऽ ऽ
ने ० ० ०	० ० ० ० ० ० ० ०	० ० ० ०
=	— ०	—
प ऽ ध नि	सं सं ध प प म् ग रि	ग ऽ म् ऽ
नी ० ० ०	० र ० ० जा ० ० ०	० ० ० ०
=	— ०	—
प ऽ म् प	ध प सं नि ध प ऽ म्	ग रि ग म्
क्षी ० नी ०	० ० पै ० ० ० ० ०	० ० ० ०
=	०	—

प ऽ ऽ म्   ऽ ऽ प ऽ ऽ ग ऽ म्   ऽ रि ऽ ग

स ऽ ऽ रि   ऽ ऽ नि ऽ स ऽ रि ऽ   ऽ ग ऽ म्

प ऽ ध नि   सं सं ध प प म् ग रि   ग ऽ म् ऽ
नी ० ० ०   ० र ० ० जा ० ० ०   ० ० ० ०

प ऽ म् प   ध प सं नि ध प ऽ म्   ग रि ग म्
क्षी ० नी ०   ० ० पै ० ० ० ० ०   ० ० ० ०

प ध ऽ प   म् ग म् प ऽ म् ग म्   रि ग ऽ रि

स नि ध नि   ऽ प ध नि स रि नि स   ऽ रि ग म्

प ऽ ध नि   सं सं ध प म् ग रि   ग ऽ म् ऽ
नी ० ० ०   ० र ० ० जा ० ० ०   ० ० ० ०

प ऽ म् प   ध प सं नि ध प ऽ म्   ग रि ग म्
क्षी ० नी ०   ० ० पै ० ० ० ० ०   ० ० ० ०

म् ऽ ध प   म् ग म् ऽ प ग म् रि   ग ऽ स नि

स म् ग रि   स नि ध नि स रि ग म्   प ऽ ग म्

प ध नि प   ध नि सं नि सं गं रिं ऽ   सं नि ध नि

सं ऽ रिं नि   ध प ऽ ध म् ग रि स   ऽ रि ग म्

प ऽ ध नि   सं सं ध प प म् ग रि   ग ऽ म् ऽ
नी ० ० ०   ० र ० ० जा ० ० ०   ० ० ० ०

प ऽ म् प   ध प सं नि ध प ऽ म्   ग रि ग म्
क्षी ० नी ०   ० ० पै ० ० ० ० ०   ० ० ० ०

प ऽ म् प   ग म् रि ग स ऽ म् ग   रि स नि प

ध ऽ नि स   रि स नि ऽ स रि ग म्   प ऽ ग म्

प ऽ म् प   ग म् रि ग स ऽ म ग   रि स नि प

ध ऽ नि स   रि स नि ऽ स रि ग म्   प ऽ ध प

सं ऽ नि रिं   ऽ सं मं गं रि गं सं ऽ   नि प ध नि

सं ऽ सं ऽ   नि ध प ऽ म् ग रि स   ऽ रि ग म्

प ऽ ध नि   सं सं ध प प म् ग रि   ग ऽ म् ऽ
नी ० ० ०   ० र ० ० जा ० ० ०   ० ० ० ०

प ऽ म् प   ध प सं नि ध प ऽ म्   ग रि ग म्
क्षी ० नी ०   ० ० पै ० ० ० ० ०   ० ० ० ० ॥

———

राष्ट्रीय गीत.

राग-शंकराभरण; ताल-रूपक, चतुरस्रजाति,

मध्यलय, मात्रा ६. (२. ४.)

गॉड् सेव्ह् अवर् ग्रेशस् किंग् ।
लॉंग् लिव्ह् अवर् नोबल् किंग् ॥
गॉड् सेव्ह दि किंग् ॥ ध्रु० ॥

सेंड् हिम् व्हिक्टोरियस् ।
हॅपि ॲन्ड् ग्लोरियस् ।
लॉंग् टु रेन् ओव्हर् अस् ।
गॉड् सेव्ह् दि किंग् ॥ १ ॥

ओ लॉर्ड् अवर् गॉड् अराइझ् ।
स्कॅटर् हिज् एनिमीज् ।
ॲन्ड् मेक् देम् फॉल् ॥

कन्फाउंड् देअर् पॉलिटिक्स् ।
फ्रस्ट्रेट् देअर् नेव्हिश् ट्रिक्स् ।
ऑन् हिम् अवर् होप्स् वुइ फिक्स् ।
गॉड् सेव्ह् अस् ऑल् ॥ २ ॥

दाय् चॉइसेस्ट् गिफ्ट्स् इन् स्टोअर् ।
ऑन् हिम् बी प्लीझ्ड् टु पोअर् ।
लॉंग् मे ही रेन् ॥

मे ही डिफेंड् अवर् लॉझ् ।
ॲन्ड् एव्हर् गिव्ह् अस् कॉझ् ।
टु सिंग् वुइथ् हार्ट् ॲन्ड् व्हॉइस् ।
गॉड् सेव्ह् दि किंग् ॥ ३ ॥

	स	ऽ	स	ऽ	रि	ऽ	नि	ऽ	ऽ	स	रि	ऽ
१	गॉ	ड्	से	व्ह्	अ	वर्	ग्रे	०	०	शस्	किं	ग् ।
२	ओ	०	लॉ	र्ड्	अ	वर्	गॉ	०	ड्	अ	रा	इझ् ।
३	दा	य	चॉ	इ	से	स्ट्	गि	फट्स्	०	इन्	स्टो	अर ।

ग ऽ ग ऽ म् ऽ
१ लाँ ग् लि व्ह् अ वर्
२ स्कॅ ० ट र् हि ज्
३ ऑ न् हि म् बी ०

रि ऽ स ऽ नि ऽ
१ गॉ ड् से व्ह् दी ०
२ अॅ न्ड् मे क् दे म्
३ लाँ ग् मे ० ही ०

प ऽ प ऽ प ऽ
१ सें ड् हि म् व्हि क्
२ क न् फा उन्ड् दे अर्
३ मे ० ही ० डि ०

म् ऽ म् ऽ म् ऽ
१ हॅ ० पी ० अॅ न्ड्
२ फ्र स् ट्रे ट् दे अर्
३ अॅ न्ड् ए ० व्हे र्

ग ऽ म् ग रि स
१ लाँ ग् टु ० रे एन्
२ ऑ न हि म् अ वर्
३ टु ० सिं ग् वु इथ्

ध पम् ग ऽ रि ऽ
१ गॉ ड् से व्ह् दी ०
२ गॉ ड् से व्ह् अ स
३ गॉड् ० से व्ह् दी ०

ग ऽ ऽ रि स ऽ
नो ० ० बल् किं ग् ।
ए ० ० नि मी ज् ।
प्ली ० इड् टु पो अर् ।

स ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ
किं ० ० ० ० ग् ।
फॉ ० ० ० ० ल् ।
रे ० ० ० ० न् ।

प ऽ ऽ म् ग ऽ
टो ० ० रि य स् ।
पॉ ० ० लि टि क्स् ।
फें ड् अ वर् लॉ ज़् ।

म् ऽ ऽ ग रि ऽ
ग्लो ० ० रि य स् ।
ने ० ० व्हिश् ट्रि क्स् ।
गि व्ह् ० अस् कॉ ज़् ।

ग ऽ ऽ म् प ऽ
ओ ० ० व्हर् अ स् ।
हो ० प्स् वुइ फि क्स् ।
हा ० र्ट अॅन्ड् व्हॉ इस् ।

स ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ
किं ० ० ० ० ग् ॥१॥
ऑ ० ० ० ० ल् ॥२॥
किं ० ० ० ० ग् ॥३॥

शुद्धिपत्र.

—:*:—

उपोद्घात.

पृष्ठ.	ओळ.	अशुद्ध.	शुद्ध.
२	१०	८३०	८४०
८	७	यईल	येईल
८	२१	दिलेल्या।	दिलेल्या
१०	६	गाधार	गांधार
१३	१४	सं C	सं Ć
१९	१५	सध्यां	सध्या
२१	१९	कर्मारवी	कामारवी
३१	हिंदोलाची भार्या	वेळाधली	वेळावली
३१	दीपक राग	(तटनारायण)	(नटनारायण)
३२	२	अधभ	अधम
३२	१२	मध्मम	मध्यम
३२	२१	ठिफाणीं	ठिकाणीं
३२	२९	त्यापैकीं	त्यांपैकीं
३३	भैरव	ध ध.ग ध	ध् ध्.ग ध्
,,	भैरव (शास्त्र)	ध ध ध	ध् ध् ध्
,,	बिभास	ध	ध्
,,	भैरवी	ध ग	ध् ग्
,,	तोडी	ध	ध्
,,	बिलाखानी तोडी	ध	ध
,,	पिलु	ग	ग्
,,	मियाचा मल्हार	९	१९
३४	भीमपलासी	रि् रि	रि् किंवा रि
,,	मारवा	रि	रि्
,,	मुलतानी	रि ग	रि् ग्
,,	शहाणा	ग	ग्
३५	कालंगडा	ग् ग्	ग ग

,,	सोहनी	नि्	नि
,,	बागेसरी	नि नि नि	नि् नि् नि्
,,	वसंत (सं)	रि	रि्
३६	३६	स्पष्ठ	स्पष्ट
३८	६	आकर्षणान	आकर्षणानें
३९	३२	प्रबंघांत	प्रबंधांत
४०	१४	ध्रुव	ध्रुव
४१	२४	रेखता	रेख़्ता
४३	२४	विप्रलभ	विप्रलंभ
४४	२३	रेखता	रेख़्ता
४५	२४	रेखता	रेख़्ता
४६	२६	करुण रस-प्रधान	करुण-रस-प्रधान
४७	३०	थोडी	थोडीं
४९	४	गुणांनीं	दोषांनीं

पाठ.

पृष्ठ.	ओळ.	अशुद्ध.	शुद्ध.
१	१०	ग॒ रि ग॒ रि स	ग॒ रि ग॒ रि स
२	१०	म	म्
४	१८	ध॒ स प̥ ध	ध॒ सं प̥ ध
५	१	प̥ म	प̥ म्
६	८	२. जव	जव
६	११	स ऽ	स॒ ऽ
७	२	स॒	सं॒
७	१३	रि̥ ग म्॒	रि̥ ग म्॒ प
८	पाठ १३	ह्या पाठांत त्रिपुट तालाच्या खुणा राहून गेल्या आहेत त्या रीतीप्रमाणें लावाव्या.	
८	७	म ध	म् ध

१०	१७	म च	ध च
१२	१७	म क्ष	म् क्ष
१३	१७	रि् ग_	रि्' ग_
१४	३	असावरी	आसावरी
१९	१७	नि सं सं ती_ ० ०	नि सं ऽ ती_ ० ०
२०	१५	ग स ० ०	ग ऽ ० ०
२४	१	म् रु	म रु
२७	शेवटची ओळ.	एथें तालाच्या सर्व खुणा पुढें सरकल्या आहेत त्या थोड्याशा मागें हटवून घ्याव्या.	
२९	७	नि् आ	नि आ
३०	६	रि् ता	रि्' ता
३०	११	रि नि	रि् नि
३०	१९	असावरी	आसावरी
४२	१९	नि प्र	नि प्र
४४	२३	नि् ०	नि ०
४८	२०	ध प ० ०	ध प ० ह
४८	२१	म् ०	ऽ ०

५८	२१	स ०	ऽ ०
५९	१९	रिं कुं	रि कु
६०	२३	म दे	म् दे
६७	९	तदीम दीम दीम	तदीम दीम
६७	९	तादींम	तादींम्
६७	२१	ऽ सं ० म ॥	सं ऽ ० म् ॥
६७	२४	नि ऽ	नि् ऽ
६७	२४	नि सं	नि् सं
७०	१	निध	निध्
७४	१९	चित्तमु	चित्तमुरी
७५	६	ध्प	धप
७५	६	सनि	सनि़
७६	११	नि सं	नि़ स
७६	११	नि ध नि्ध	नि़ ध़ नि़्ध़
७६	११	स नि	स नि़
८१	टीप, ओळ ३	ळाहतां	लिहितां
८२	३	रि गं	रिं गं
८२	२०	ध्	ध्
८३	१३	ग म् रि	म् ग रि
८४	६	म ग	म् ग
८४	७	गं रि	गं रिं